

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

ΔΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΗΣ
ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΕΤΟΣ 77
ΤΕΥΧΟΣ 754
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ-ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1994

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

Βογατσικοῦ 7, 546 22 (ἢ Τ.Θ. 10335, 541 10) Θεσσαλονίκη

ΙΔΡΥΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1917
ΥΠΟ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ (†)

ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
κ.κ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ Β΄

ΣΥΝΤΑΞΙΣ
Μ. Πρωτοπρεσβύτερος ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΚΑΡΟΣ, Διδάκτωρ Θεολογίας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ἀρχιμανδρίτης ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Διδάκτωρ Φιλολογίας

ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ
ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 4.000 δρχ. ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: 50 δολλάρια Η.Π.Α.
ΑΞΙΑ ΤΟΜΩΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΩΝ ΕΤΩΝ: 5.000 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ISSN 1011 - 3010

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

ΕΤΟΣ 77 ΤΕΥΧΟΣ 754

Ποιμαντορική Ἐγκύκλιος ἐπί τῇ ἑορτῇ τοῦ Μεγαλομάρτυρος Ἁγίου Δημητρίου

Ὁ Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης
Παντελεήμων ὁ Β΄

Πρός
Τά ἐν Κυρίῳ πνευματικά Αὐτοῦ Τέκνα,

Τέκνα ἡμῶν ἐν Κυρίῳ Ἀγαπητά!

«Δίκαιοι εἰς τόν αἰῶνα ζῶσι»[1].

Μετά βαθείας συγκινήσεως καί ἀνεκλαλήτου χαρᾶς ἡ Πόλις τῆς Θεσσαλονίκης πανηγυρίζει, σήμερον, τήν μνήμην τοῦ Πολιούχου αὐτῆς Ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος Ἁγίου Δημητρίου.

Ὁ Μέγας Οὗτος καί Μυροβλύτης ἐμός Δημήτριος, Ὅς γε διά Χριστόν καί γένους ἐπιφάνειαν καί πλοῦτον ἅπαντα καί τιμάς τάς ἐνταῦθα καλῶς ἐκ ψυχῆς ἀπωσάμενος, ζωήν ἔνδοξόν τε διήνυσε, θεάρεστον καί μαρτυρικόν ἐνεγκών θάνατον, μακαριστός ἐστι καί μετά τό τέλος, καί ἐν οὐρανοῖς ζεῖ, ἔνθα πάντων τῶν Ἁγίων τό πολίτευμα, τῶν εὐφραινομένων ἡ κατοικία καί πᾶσαι Τοῦτον νῦν αἱ γενεαί μακαρίζουσι, πέλαγος ὁρῶσαι θαυμάτων καί μύρων, ἅ δι᾽ Αὐτοῦ πρός πάντας ἡ Θεία Χάρις ἀναπηγάζει.

1. *Σοφ. Σολ.* 5,15.

Εἷς πᾶσαν τήν γῆν ἐξῆλθεν ἡ χάρις τῶν θαυμάτων Αὐτοῦ καί ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς δόξης τῆς ἁγιωσύνης Αὐτοῦ καί τόν περίγειον τοῦτον κόσμον ἐφώτισε καί τήν Αὐτοῦ Πατρίδα πειρασμῶν ἀπό ποικίλων ἐρρύσατο καί διασώζει, φυλάττων ἐσαεί Ταύτην· ἀλλά καί εἰς τόν μέλλοντα αἰῶνα Πρέσβυς καί Προστάτης ἡμῶν ἔσται πρός τόν Θεόν· οὕτως οἱ κατά Θεόν ζήσαντες, καί μετά θάνατον ζῶσι τε, καί πολλῆς ἀπολαῦσαι δόξης ἐν οὐρανῷ καί ἐπί γῆς, κατά τό ψαλμικόν λόγιον· *«Δίκαιοι εἰς τόν αἰῶνα ζῶσι καί τό μνημόσυνον αὐτῶν εἰς γενεάν καί γενεάν»*. Ὁ δέ μή θεαρέστως ζῶν, καί πρό τελευτῆς τήν ψυχήν τεθανάτωται, καί τῶν ἐνταῦθα χωρισθείς τό παράπαν ἀπώλετο, οὐκ ἀφανιζόμενος καί εἰς τό μηδέν χωρῶν, καθάπερ τά ἄλογα ζῷα, ἀλλά τοῦ Θεοῦ μακρυνόμενος, καί τῇ ἀφορήτῳ κολάσει παραδιδόμενος, ὥς που καί ὁ μέγιστος ἐν Ἀποστόλοις Παῦλος εἴρηκε, *«ἕκαστος ἐκ τῶν ἰδίων ἔργων, ἤ δοξασθήσεται ἤ αἰσχυνθήσεται»*. Σπουδάσωμεν τοίνυν καί ἡμεῖς ἀδελφοί, ἄξιοι τῆς οὐρανίου πολιτείας γενέσθαι, ἵνα καί ἡμῖν δώῃ Κύριος τήν ἀγήρω ζωήν ἐκείνην καί ἀτελεύτητον· καί τοῦτο μέν γένοιτο κατ' εὐχήν ἡμετέραν.

Καί ὁ ἑορταζόμενος Ἅγιος Δημήτριος ἐπίστευεν ἀκραδάντως πρός τόν Θεόν καί ἠγάπα Αὐτόν ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς Του καί τῆς καρδίας Του καί τῆς διανοίας Του. Καλόν γάρ πίστις ἐλπίς, ἀγάπη, ὡς καί ὁ Θεολόγος Γρηγόριος εἴρηκε· τά τρία γάρ ταῦτα κεφάλαιά ἐστι καί μείζονα τῶν ἀρετῶν ἁπασῶν· πλήν ἡ πίστις προηγεῖσθαι ὀφείλει, ἵνα γενναίως καί εὐχαρίστως δεχόμεθα τά ἡμῖν ἐπερχόμενα· *«Διά γάρ πίστεως, οἱ Ἅγιοι Πάντες, κατηγωνίσαντο βασιλείας, εἰργάσαντο δικαιοσύνην, ἐπέτυχον ἐπαγγελιῶν, ἔφραξαν στόματα λεόντων, ἔσβεσαν δύναμιν πυρός, ἔφυγον στόματα μαχαίρας, ἐνεδυναμώθησαν ἀπό ἀσθενείας, παρεμβολάς ἔκλιναν ἀλλοτρίων...»*[2].

Τοῦτο γάρ πίστεως ἦν ἔργον καθαρῶς· διά γάρ ταύτης ἅπαντα ἡμῖν τά ἀγαθά γίνονται· δι' αὐτῆς γενναίως καί εὐχαρίστως ἔφερον οἱ Ἅγιοι τά συμβάντα αὐτοῖς δυσχερῆ καί ἐπώδυνα καί σύν αὐτῇ πρός τήν ἐλπίδα καί ἀγάπην ἔφθασαν· ὀφείλομεν καί ἡμεῖς, οἱ τό μέγα καί σεβάσμιον ὄνομα τετιμημένοι

2. *Ἑβρ.* 11, 33-34.3

τοῦ Χριστοῦ, φέρειν πάντα τά ἐκ τοῦ παρόντος ἡμῖν βίου λυπηρά γινόμενα, εὐχαριστοῦντες τῷ Θεῷ διά τήν πρός Αὐτόν πίστιν καί ἀγάπην καί ἐλπίδα τῶν ἀποκειμένων ἡμῖν ἀγαθῶν, *«ἅ ὀφθαλμός οὐκ εἶδε καί οὖς οὐκ ἤκουσε καί ἐπί καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη»*[3]· ἔαν γάρ οὕτως ἀκλόνητοι καί εἰλικρινεῖς μένωμεν εἰς τήν πρός Θεόν πίστιν, εὖ οἶδα, ὡς καί τό παρόν ἡμῶν ἕκαστος καλῶς διανύσει καί πρός τό μέλλον καθορμισθήσεται κάλλιστά τε καί ἀσφαλέστερα καί τῆς οὐρανίου βασιλείας κληρονόμος γενήσεται.

Ὁ Ὅσιος καί Παρθένος καί Διδάσκαλος τῆς ἀληθείας καί μέγας μάρτυς τοῦ Χριστοῦ Δημήτριος, Ὅς καί νῦν ἡμῖν προκείμενος, ἑορτῶν ὑπόθεσις μεγίστη καί πανηγύρεων, διερεθίζει πρός ἐργασίαν ἅπαντας ἀγαθῶν ἔργων καί τρόπων καί κτῆσιν τῆς πρός τόν Θεόν καί τόν πλησίον ἀγάπης, ἐπαγγελλόμενος ἡμῖν τά μέλλοντα ἀγαθά καί τήν τῶν οὐρανῶν βασιλείαν.

Διό σπουδάσωμεν, ἀδελφοί, ὑπέρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν καί πρό παντός ἄλλου τόν φόβον τοῦ Θεοῦ κτησώμεθα ἔνοικον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καθ' ὅτι *«μακαρία γάρ ἡ ψυχή ἡ φοβουμένη τόν Κύριον»*. Εἰς ταῦτα ἡμᾶς προτρέπονται καί Ἅγιοι γράφοντες καί Προφῆται καί Ἀπόστολοι καί διδάσκαλοι εἰς ταῦτα, καί πανηγύρεις ὁδηγοῦσιν ἡμᾶς καί τελεταί καί μυστήρια.

Διά ταῦτα καί ἡμεῖς ὑπόθεσιν μεγίστην προθέντες τόν Θαυματουργόν καί Μυροβλύτην Ἅγιον Δημήτριον καί προεορτάζομεν καί πανηγυρίζομεν μέχρι πολλοῦ, ἵνα ὑπ' ὄψιν λαμβάνοντες τά Τοῦδε κατορθώματα, ἤτοι τήν πίστιν, τήν ἀγάπην, τήν ἐλπίδα, τόν ζῆλον, τήν καρτερίαν ἐν τοῖς παθήμασι, τήν ὑπομονήν μέχρις αἵματος, διεγερθῶμεν καί ἡμεῖς πρός τήν Αὐτοῦ μίμησιν, ὡς Ἐκεῖνος ἐγένετο μιμητής Χριστοῦ.

Σύ δέ, Μάρτυς μέγιστε τοῦ Χριστοῦ, Μυροβλύτα Δημήτριε, ὡς ἐν πολλοῖς μοι βοηθός ἐγένου καί προστάτης, γίνου πρός Θεόν ὑπέρ τῆς Σῆς ποίμνης ἱκέτης, ἵνα ὑπέρ ὧν πρεσβεύω, πρέσβυς ὁμοῦ φάνοιο καί διαλλακτής ἄριστος, δεικνύς καί ἐν τούτῳ ὅσην παρά Θεῷ τήν δόξαν ἔσχηκας, Ὅν ἐν πολλοῖς πολλάκις πρότερον Αὐτός ἐδόξασας καί ἔτι καθαρώτερον ἐν

3. *Α΄ Κορ.* 2,9.

τοῖς Ὑψίστοις Θεόν δοξάζεις, τόν ἐν Πατρί καί Υἱῷ καί Ἁγίῳ Πνεύματι προσκυνούμενόν τε καί δοξαζόμενον, νῦν καί ἀεί καί εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Διάπυρος πρός Θεόν Εὐχέτης,

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ
† Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ὁ Β΄

Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου
Βεροίας, Ναούσης καί Καμπανίας κ.κ. Παντελεήμονος

Ὁ πόθος τοῦ Δημητρίου*

«Τίς γάρ οὐκ ἀγάσαιτο σήμερον τήν ζέουσαν ἀγάπην, τήν θερμήν διάθεσιν, τόν ἀκαταμάχητον ἔρωτα» (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς μάρτυρα Α*).

Ποιός δέν θά ἐθαύμαζε σήμερον,
Παναγιώτατε Πάτερ καί Δέσποτα,
Σεβασμιώτατοι Ἅγιοι Ἀρχιερεῖς,
Εὐλαβέστατε τῶν Θεσσαλονικέων σύλλογε, τήν συνάθροισιν ἡμῶν, τό λαμπρόν αὐτό θέαμα, τήν θερμήν ἀγάπην, τήν φλογεράν διάθεσιν καί τόν ἀσυγκράτητον ἔρωτα διά τόν Μεγαλομάρτυρα Ἅγιον Δημήτριον.

Διότι ὅλη σχεδόν ἡ πόλις μετεφέρθη ἐδῶ καί, κατά τόν λόγον τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου, οὔτε ὁ φόβος τοῦ Κυρίου συνεκράτησε τόν δοῦλον, οὔτε ἡ ἀνάγκη τῆς πτωχείας τόν πτωχόν, οὔτε ἡ ἀδυναμία τῆς ἡλικίας τόν γέροντα, οὔτε ἡ ἀσθενική φύσις τήν γυναίκα, οὔτε ἡ ἀλαζονεία τοῦ πλούτου τόν πλούσιον, οὔτε ἡ ἔπαρσις τῆς ἐξουσίας τόν ἄρχοντα, ἀλλά ὁ πόθος τοῦ Δημητρίου ὡς ἅλυσίδα μᾶς ἔφερε ὅλους ἐδῶ διά νά ἀπολαύσωμεν οὐρανίου θεάματος καί θείων ἐμπειριῶν.

Ἀλλά ποῖον εἶναι τοῦτο τό λαμπρόν θέαμα;

Πολλάκις ἐστάθην ἐνώπιον τῆς μαρτυρικῆς σοροῦ καί σεπτῇ εὐλογίᾳ τοῦ Παναγιωτάτου Γέροντός μου Παντελεήμονος τοῦ Β΄ προσεπάθησα, ὅσον μοι δύναμις, ὅπως παρουσιάσω τό

* Πανηγυρικός λόγος, ἐκφωνηθείς κατά τόν μέγαν ἀρχιερατικόν ἑσπερινόν, ἐπί τῇ μνήμῃ τοῦ Ἁγίου Ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ Μυροβλύτου, ἐν τῇ ἑορταζούσῃ παλαιοχριστιανικῇ βασιλικῇ τοῦ Πολιούχου τῆς Θεσσαλονίκης.

λαμπρόν τοῦτο θέαμα καί ἐγκωμιάσω τόν Μεγαλομάρτυρα.

Καί ἰδού πάλιν, πρό αὐτοῦ εὑρισκόμενος κατά τήν εὔσημον ταύτην ἑσπέραν τῆς ἐτησίου μνήμης του, δειλιῶ καί ἐν ἀπορίᾳ εὑρίσκομαι.

Τί νά ἀνταποδώσω τῷ Παναγιωτάτῳ Πατρί καί Γέροντι καί Ποιμενάρχῃ τῆς Ἁγιοτόκου καί Ἀποστολικῆς τῶν Θεσσαλονικέων Ἐκκλησίας, τῷ καλέσαντί με φιλοφρόνως καί ἐπιτρέψαντί μοι εὐγενῶς καί προφρόνως αἶνον ἀποδοῦναι τῷ μάρτυρι;

Εἰς ὑμᾶς, Παναγιώτατε, ἀνῆκε σήμερον ὁ ἱερός ἄμβων, ἵνα κατά τήν παράδοσιν τῶν ἁγίων σας προκατόχων ἀπευθύνετε λόγον παρακλήσεως τῷ εὐσεβεῖ λαῷ καί ὕμνον τῷ πανενδόξῳ καί καλλινίκῳ μάρτυρι Δημητρίῳ. Εἰς ὑμᾶς ἀνῆκε σήμερον τό σεπτόν βῆμα τοῦ περικαλλοῦς καί περιπύστου τούτου ναοῦ, καθ' ὅσον εἶσθε οἰκεῖος καί φίλος τῷ μάρτυρι. Διότι εἶναι γνωστόν εἰς τά πέρατα τῆς οἰκουμένης ὅτι εἰς ὑμᾶς, Παναγιώτατε, ἐπεφύλαξεν ὁ Ἅγιος τῆς Θεσσαλονίκης Πολιοῦχος, ὁ Μυροβλύτης Δημήτριος, τήν ὑψίστην τιμήν νά τόν ἀντικρύσετε, μετά ἀπό αἰῶνας ἀπουσίας καί ἐλλείψεως, πρόσωπον πρός πρόσωπον καί νά ὁμιλήσετε μετ' αὐτοῦ ὡς ὁμιλεῖ τις πρός τόν ἑαυτοῦ φίλον.

Τήν πατρικήν ὅμως καί φιλάδελφον πρόσκλησίν σας δέν ἠδυνάμην νά ἀποποιηθῶ, Παναγιώτατε, αἰσθανόμενος πολλαπλοῦν τό χρέος, ἀφ' ἑνός μέν εἰς τό σεπτόν πρόσωπόν σας διά τήν μεγίστην τιμήν, τήν ὁποίαν μοῦ ἐκάματε, ἐπιλέγοντάς με ἀρχικῶς ὡς συνέκδημόν σας καί συνεργάτην σας εἰς τήν ἱεράν ἀποστολήν τῆς ἐπανακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ Μεγαλομάρτυρος Ἁγίου καί ἐν συνεχείᾳ ἀναθέτοντάς μοι, ὡς ἱερατικῶς προϊσταμένου τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, τήν φροντίδα καί τήν ἐπιμέλειαν τοῦ ἱεροῦ τούτου προσκυνήματος, ἀφ' ἑτέρου δέ εἰς τόν εὐκλεῆ καί πανένδοξον Πολιοῦχον τῆς μεγαλωνύμου πόλεως ταύτης, ἀλλά καί προσωπικόν μου προστάτην καί φύλακα, τόν ἀξιάγαστον καί μέγα ἐν μάρτυσιν Δημήτριον.

Ἀπεδέχθην εὐχαρίστως καί εὐγνωμόνως τήν προσφοράν τῆς ὑμετέρας πατρικῆς ἀγάπης νά ἑορτάσω μεθ' ὑμῶν καί μετά τῶν προσφιλῶν μοι Θεσσαλονικέων τόν κοινόν ἡμῶν Πολιοῦχον, θεωρῶν τόν ἑαυτόν μου ἀρρήκτως συνδεδεμένον μέ τήν

πόλιν ταύτην, ὄχι μόνον διά τήν ἐνταῦθα διακονίαν μου, ἀλλά καί διά τόν παλαιόν σύνδεσμον καί σχέσιν τῆς λαχούσης μοι ἐπαρχίας, τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βεροίας καί Ναούσης μετά τῆς πόλεως τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, εἰς τήν ἐκκλησιαστικήν δικαιοδοσίαν τῆς ὁποίας ἀνῆκε μέχρι τόν 13ο αἰῶνα, ὡς ἐπισκοπή ὑπό τόν Μητροπολίτην Θεσσαλονίκης.

Ἀλλά ἄς στρέψω καί πάλιν τόν λόγον πρός αὐτόν τόν μεγαλώνυμον Δημήτριον, τόν τοῦ Χριστοῦ ὡραιότατον μάρτυρα καί ἀθλητήν, Δημήτριον τόν ἐμόν.

Εὐλαβεῖς καί φιλομάρτυρες ἀδελφοί. Συναθροισθέντες εἰς τόν τόπον «οὗ ἔστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ», προσκυνοῦντες τήν γῆν, «ἡ ὁποία ἐδέχθη τό ἅγιον σῶμα αὐτοῦ» καί καταφιλοῦντες τό χῶμα «ὅ ἀπερρόφησε τό μαρτυρικόν αἷμα αὐτοῦ», δυνάμεθα εὐκολότερον νά ἀναβῶμεν τήν μαρτυρικήν κλίμακα τοῦ Δημητρίου, νά βυθίσωμεν τό βλέμμα μας εἰς τόν ζωγραφικόν πίνακα τῶν παλαισμάτων τοῦ Δημητρίου, νά τρέξωμε ἐπί τοῦ ἅρματος τῶν ἀγώνων τοῦ Δημητρίου καί νά χορεύσωμεν ὑμνολογοῦντες μετά τοῦ Δημητρίου. Διότι οὕτω πως ὁ Ἱερός Χρυσόστομος ὀνομάζει τά μαρτύρια τῶν ἁγίων μαρτύρων: Κλίμακα Ἰακώβ καί πίνακα ζωγράφου, χορό καί μάχη, ἁρματοδρομία καί θέαμα λαμπρόν.

Καί πρίν ἀκόμα παρακολουθήσωμε τόν Μεγαλομάρτυρα εἰς τό σκάμμα, ἄς θαυμάσωμεν τά χαρίσματά του, τά σωματικά καί ψυχικά.

Ὁμολογοῦν ὅλοι οἱ ἐγκωμιασταί του ὅτι «τό πρόσωπον, ἕκαστον μέλος, ὅλον τό σῶμα τοῦ Δημητρίου... ἅπαντα ἦν θαῦμα ὑπερφυές», ἐπάξιον ἔργον τῶν δακτύλων τοῦ Θεοῦ, ἄσπιλον κατοικητήριον τοῦ Θεοῦ τοῦ Ὑψίστου, ὡραῖος, παρθένος, σοφός ὑπέρ πάντας τούς συνηλικιώτας αὐτοῦ, ἔμπλεως χαρίτων ἀρρήτων», πυκτίς θεοχάρακτος —σημειώνει ὁ θεῖος Παλαμᾶς— τοῦ δακτύλου του Θεοῦ.

Διά τοῦτο καί, ὅτε τήν πόλιν διέσχιζε ἔφιππος ὁ ἔπαρχος Δημήτριος, ἀπελάμβανον ἱστάμενοι τό ὑπερφυές θέαμα οἱ συμπολῖται του. Ἔλαμπον τά ἀρχοντικά διαδήματα, ἤστραπτον τά στρατιωτικά ἐνδύματα καί, πλέον τούτων, φῶς ἔχυνε τό ἄγαλμα τῆς παρθενίας καί τό κεφάλαιον τῆς καλοκαγαθίας, ἡ ἀγαπῶσα καρδία. Καί ὅρμησαν ὡς οἱ θῆρες οἱ ἐχθροί καί συνέλαβαν οἱ

δοῦλοι τόν Κύριον, οἱ στρατιῶται τόν ἔπαρχον, διότι ἦτο χριστιανός καί τοῦ ἀφήρεσαν τάς λαμπράς στολάς, τόν ἀπεγύμνωσαν τῶν ἀξιωμάτων καί τῆς κοσμικῆς δόξης καί τόν ὁδήγησαν δεδεμένον εἰς τό λουτρόν. Ποῖον ἔβριζαν καί ἐμαστίγωναν καί ἔσπρωχναν οἱ ἀγροῖκοι ρωμαῖοι; Τόν ἔπαρχον τῆς πόλεως Δημήτριον. Ἐδάκρυζαν τά μάτια τῶν συμπολιτῶν του.

Καί ἐκεῖ ἐντός τοῦ Βαλανίου, τοῦ ἀκαθάρτου λουτροῦ, διεξήχθη μάχη. Μάχη ἄνισος. Γυμνό τό σῶμα τοῦ Δημητρίου, δεμένο, πληγωμένο, δίχως θώρακα, μέ σπασμένη τήν αἰχμήν τοῦ δόρατος. Καί ἀπό τήν ἄλλην πλευράν ὁ τύραννος πανίσχυρος, ἐλεύθερος, ὁπλισμένος καί ἀπό θέσεως ἰσχύος ἐκτύπα ἀνηλεῶς. Ἀλλά τῆς ἀνίσου μάχης παράδοξον τό ἀποτέλεσμα ὅπως συμβαίνει μέ τούς περιφήμους ἀθλητάς, ὅταν καταφθάνουν εἰς πόλιν τινά. Νικητής ἦτο ὁ Δημήτριος. Φυλακισμένος εἰς τό λουτρόν κι ὅμως παρών εἰς τό στάδιον, εἰς τό πρόσωπον τοῦ νεανίου Νέστορος. Τόν εἶδε ὁ αὐτοκράτωρ καί ἐταράχθη. Ὁ Δημήτριος ἔριξεν κατά γῆς τόν φοβερόν Λυαῖον. Κατ' ἐντολήν τοῦ αὐτοκράτορος ἔσπευσαν οἱ στρατιῶται εἰς τήν φυλακήν διά νά κερδίσουν τήν πρωτιά τῶν ἀκοντισμάτων καί τρυποῦν ὅλοι μαζί τό ἅγιον σῶμα τοῦ Δημητρίου, τό ὁποῖον ὡς φαρέτρα πλήρης δοράτων ἔπεσε αἱμόφυρτον εἰς τήν γῆν. Πίδακες τῶν ἁγίων αἱμάτων ἀνεπήδησαν καί ἐπορφύρωσαν τό χῶμα διά νά τό ἁγιάσουν εἰς τόν αἰῶνα καί ἐκοκκίνισαν τά πρόσωπα τῶν φονέων διά νά τά στιγματίσουν εἰς τόν αἰῶνα.

Ἡ μάχη ἐπερατώθη καί τό ἀποτέλεσμα παράδοξον. Ἔστησε θρίαμβον ὁ τύραννος· φαινομενικῶς ἦτο νικητής, ἀλλά ἡ νίκη ἀνῆκε εἰς τόν Μεγαλομάρτυρα. Ἐνίκησε τά πρόσκαιρα, τήν δόξαν, τά ἀξιώματα, τό μαρτύριον, τόν τύραννον, τούς στρατιώτας, τίς λόγχες, τόν τόπον καί τόν χρόνον, τήν ἴδια τήν ἐπίγειο ζωή καί ἰδού πορεύεται πρός τήν αἰωνιότητα. Ἀνῆλθε τήν κλίμακα τοῦ Ἰακώβ, ἡ ὁποία ἐστήριζε τούς ἀγγέλους, τήν κλίμακα τοῦ μαρτυρίου, τήν ὁποία στηρίζει ὁ Χριστός καί ἀνέρχεται εἰς τόν οὐρανόν. Προηγοῦνται αὐτοῦ οἱ ἄγγελοι, τόν περιστοιχίζουν ἀρχάγγελοι καί τόν ὑποδέχονται πᾶσαι αἱ οὐράνιαι δυνάμεις. Καί ὅπως συμβαίνει μέ τούς περιφήμους ἀθλητάς, ὅταν καταφθάνουν εἰς πόλιν τινά νά σπεύδουν ἅπαντες διά νά ἰδοῦν καί νά θαυμάσουν τά ἀθλητικά χρυσά μέλη των, οὕτω

πως σπεύδουν οἱ οὐρανοπολῖται νά ἴδουν τά τραύματα τοῦ Δημητρίου, νά ἀποθαυμάσουν τά τρόπαια καί νά καταφιλήσουν τά πληγωμένα μέλη του καί τό πορφυροῦν σῶμα. Ὑπερφυές θέαμα ὁ Μεγαλομάρτυς.

Καί ὁ οὐράνιος βασιλεύς σκύβει καί παρακολουθεῖ τό θέαμα, ἑτοιμάζει τόν στέφανον τῆς δικαιοσύνης διά τόν νομίμως ἀθλήσαντα Δημήτριον. Ὁποία δόξα, χαρά οὐράνιος, πανήγυρις ἀγγέλων, ἑορτή Ἁγίων καί πανδαισία οὐρανίων.

Δικαίως μᾶς ἐκάλεσεν ὁ Ἱερός Χρυσόστομος εἰς τήν ἑορτήν τοῦ Μεγαλομάρτυρος, διά νά παρακολουθήσωμεν τήν ἁρματοδρομίαν τοῦ Δημητρίου, τήν μάχη τοῦ ἐχθροῦ, τόν χορό τοῦ Ἁγίου, τήν κλίμακα καί τόν πίνακα τοῦ Δημητρίου, διότι ὄντως ἀπηλαύσαμεν ὅλων αὐτῶν τῶν μαρτυρικῶν παλαισμάτων καί τῶν οὐρανίων θεαμάτων ἀνερχόμενοι ἐπί τοῦ ἅρματος τοῦ Δημητρίου εἰς τόν οὐρανόν, ὅπως χαρακτηριστικῶς γράφει ὁ Ἱερός Χρυσόστομος, ὅτι ἡ διήγησις τῶν κατορθωμάτων τῶν Ἁγίων εἶναι ἅρμα τό ὁποῖον μᾶς ἐφαρπάζει ἐκ τῶν γηίνων καί μᾶς ἀνεβάζει εἰς τά ἐπουράνια. Καί ἀφοῦ ἐντυπώθησαν ἐντός τῆς ψυχῆς ἡμῶν ἀνεξίτηλες εἰκόνες τοῦ μαρτυρίου του ἄς ἀναχωρήσωμεν ἐκ τῆς ἑορτῆς σεμνῶς, προτείνει ὁ Ἱερός Πατήρ καί ἐξηγεῖ. Ἦρθες καί εἶδες μαρτύρια, ξεσχισμένες σάρκες, σώματα πορφυρά, ἄρνησιν δόξης πλούτου, ἀξιωμάτων καί τῆς παρούσης ζωῆς, ἀναχώρησε σεμνῶς, δηλαδή περιφρόνησε κι ἐσύ τάς ἀπολαύσεις, ἀπομακρύνσου ἀπό τάς δαιμονικάς πράξεις, νά εἶσαι συνεσταλμένος εἰς τήν ἁμαρτίαν, ταπεινός εἰς τό φρόνημα, νηφάλιος καί ἄγρυπνος εἰς τήν ζωήν, σοφός εἰς τήν ψυχήν, συνετός εἰς τήν πράξιν καί ἀποφασιστικός εἰς τήν μίμησιν τῶν Ἁγίων, διότι εἶδες πόσα ἀγαθά θά κερδίσεις· οὕτω πως ἰσχύει τό «ἑορτή μάρτυρος, μίμησις μάρτυρος».

Καί πρίν περατώσω τόν πενιχρόν λόγον μου εἰς τόν Μεγαλομάρτυρα, ἀντιθέτως πρός τήν πλημμυρίδα τῆς ἀγάπης μου διά τόν Ἅγιον Δημήτριον, ἄκουσον τόν ταπεινόν Ἀρχιερέα πλέον Παντελεήμονα δημοσίως, Ἅγιέ μου μετά τῆς Ὑπερμάχου Στρατηγοῦ, τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς, ἡ ὁποία παρίσταται ἐνταῦθα καί τιμᾶται μετά σοῦ. Καί ὅπως πρίν ἀπό δέκα αἰῶνας ἔτεινε εὐήκοον τό οὖς εἰς τάς δεήσεις τῶν Θεσσαλονικέων αἰχμαλώτων, οἱ ὁποῖοι διαπλέον-

τες τήν Πάρον καί ἀτενίζοντες τόν περίφημον Ναόν τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς τήν ἱκέτευσαν μυστικά διά τήν σωτηρίαν τους καί καθώς προσδέχεται καί μεταφέρει εἰς τόν Υἱόν της τάς αἰτήσεις τοῦ εὐλαβοῦς λαοῦ, τοῦ Θεοφιλοῦς Κλήρου καί τοῦ Ποιμενάρχου τῆς Θεοσώστου ταύτης Μητροπόλεως, οἱ ὁποῖοι προστρέχουν τάς ἡμέρας αὐτάς εἰς τήν σεπτήν καί θαυματουργόν της εἰκόνα, δεχθεῖτε καί τάς ἡμετέρας προσευχάς καί ἰδιαιτέρως Σύ, Μεγαλομάρτυς, δέξου εὐχαριστίας καρδιακάς καί ἀπαύστους διότι Σύ συμπορεύτηκες, συμπαραστάθηκες, συνηγόρησες, θαυματούργησες καί μέ κατευόδωσες εἰς τό ὑψηλόν καί δυσχερές ἐπισκοπικόν ἀξίωμα καί εὑρίσκεσαι πλησίον μου συνήγορος εἰς τό ἔργον καί τήν προσευχήν μου.

Μετά Σοῦ ἐκοπίασε καί συνήθλησε καί συνετάχθη καί προτάχθη καί ὁ λίαν μοι πεφιλημένος Πατήρ καί Γέροντάς μου, ὁ Παναγιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Παντελεήμων ὁ Β΄.

Εἶμαι ἐσαεί εὐγνώμων διά τόν κόπον, τήν συμπαράστασιν καί τήν ἀγάπην τοῦ Πατρός καί Δεσπότου μου.

Παρακαλῶ υἱϊκῶς καί ταπεινῶς ἀμφοτέρους, πεφιλημένοι μοι καί περιπόθητοι, Ἅγιε Δημήτριε καί Παναγιώτατε Πάτερ καί Δέσποτα, προεξαρχούσης τῆς Κυρίας Θεοτόκου, συμπορεύθητε τῷ ταπεινῷ καί ἐλαχίστῳ Ἀρχιερεῖ Παντελεήμονι.

Ἀμήν.

Βασιλείου Σταυρίδου
Καθηγητοῦ τῆς Ἱ. Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης

Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαῖος Ἀρχοντώνης (1991-) μέχρι τῆς ἀνόδου του εἰς τόν οἰκουμενικόν θρόνον (1940-1991)

Βιογραφικά

Βαρθολομαῖος ΚΠόλεως, Ἀρχοντώνης, Ἡ Ἐκλογή τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἰδιαιτέρου Γραφείου εἰς Μητροπολίτην Φιλαδελφείας, *Ἐπίσκεψις* 5 (1974) 92, 7.
–, Ὁ Φιλαδελφείας Βαρθολομαῖος Μέλος τῆς Ἁγίας καί Ἱερᾶς Συνόδου, *Ἐπίσκεψις* 5 (1974) ἀρ. 98, 4-5.
–, Ἡ Ἐνθρόνιση τοῦ Νέου Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Βαρθολομαίου, Ἀθῆναι, 1990, ἀν. ἀπό τήν *Ἐκκλησίαν.*
–, Οἱ Σεβ. Χαλκηδόνος Βαρθολομαῖος καί Ἑλβετίας Δαμασκηνός Ἐπίτιμοι Διδάκτορες τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 15(1-16 Δεκεμβρίου 1990) ἀρ. 319, 10.
–, *Ἐκκλησία* 68(1991) ἀρ. 17, 609-637. Γράφουν διάφοροι: Μ. Εὐάγγελος Θεοδώρου, Γεώργιος Μεταλληνός, Ἰωάννης Χατζηφώτης.
–, *Κληρονομία* 21(1989) 21-35, ἀν. Θεσσαλονίκη, 1992.
–, Δανιηλίδου, Ἀποστόλου Δ., *Ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαῖος ὁ Α΄*, Κατερίνη, 1992. Βιβλιοκρισία ὑπό Β.Θ. Σταυρίδου, ἀνεκδότος.
–, Σταυρίδου, Βασιλείου Θ., *Αἱ Μητροπόλεις Χαλκηδόνος, Δέρκων καί Πριγκηποννήσων, Οἰκουμενικόν Πατριαρ-*

χεῖον, Θεσσαλονίκη, 1991. Βαρθολομαῖος Ἀρχοντώνης, ἀπό Φιλαδελφείας (Χαλκηδόνος), 9 Ἰανουαρίου 1990, 134-137.

–, Εἰς διάφορα περιοδικά καί ἐφημερίδας.

Βίος

Ὁ ΚΠόλεως Βαρθολομαῖος, μέ τό κοσμικόν ὄνομα Δημήτριος Ἀρχοντώνης, ἐγεννήθη στό χωρίον Ἅγιοι Θεόδωροι τῆς Ἴμβρου τήν 29ην Φεβρουαρίου *1940 ἀπό γονεῖς τόν Χρῆστον Ἀρχοντώνην καί τήν Μερόπην, τό γένος Σκαρλάτου. Ἔχει μίαν ἀδελφήν καί δύο ἀδελφούς.*

Τήν πρώτην παίδευσιν ἔλαβεν εἰς τό σχολεῖον τοῦ χωρίου του. Μετά δέ ἕνα χρόνον ἐσπούδασεν εἰς τό ζωγράφειον λύκειον (γυμνάσιον) εἰς τήν Πόλιν καί ἐσυνέχισε, ἄλλα δύο ἔτη, εἰς τήν κεντρικήν σχολήν τῆς Ἴμβρου. Εἰς τήν θεολογικήν σχολήν εἰσῆλθε τό 1954, κατ' ἀρχάς εἰς τό λυκειακόν (γυμνασιακόν) αὐτῆς τμῆμα, ἐπί τριετίαν (1954-1957) καί κατόπιν εἰς τό θεολογικόν τμῆμα ἐπί τετραετίαν (1957-1961), ἀπό τήν ὁποίαν ἀπεφοίτησεν ἀριστοῦχος, ἀφοῦ ὑπέβαλε τήν ἐναίσιμον ἐπί πτυχίῳ διατριβήν: Ἀνασύστασις Λυθέντος Γάμου (1961), ἀνέκδοτος.

Τήν 13ην Αὐγούστου 1961 ἐχειροτονήθη διάκονος εἰς τόν ἱερόν μητροπολιτικόν ναόν τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου, τήν Παναγίαν τῆς Ἴμβρου, ἀπό τόν γέροντά του τότε μητροπολίτην Ἴμβρου Μελίτωνα (23 Νοεμβρίου 1950 - 19 Φεβρουαρίου 1963), μετέπειτα Ἡλιουπόλεως καί Θείρων (19 Φεβρουαρίου 1963 - 25 Ὀκτωβρίου 1966) καί Χαλκηδόνος (25 Ὀκτωβρίου 1966-27 Δεκεμβρίου 1989), μετονομασθείς Βαρθολομαῖος, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Ἰμβρίου διδασκάλου, συγγραφέως, διορθωτοῦ καί ἐκδότου τῶν μηναίων, ἄλλων λειτουργικῶν βιβλίων καί θεωρουμένου φωτιστοῦ τῆς πατρίδος του Βαρθολομαίου τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου (1772-1851). Ἀξίζει νά γραφῇ μία ἐπιστημονική μονογραφία διά τόν σπουδαῖον αὐτόν διδάσκαλον, κ.λπ.

Κατόπιν ὑπηρέτησεν ὡς ἔφεδρος ἀξιωματικός εἰς τόν τουρκικόν στρατόν (1961-1963).

Κατά τήν περίοδον 1963-1966, ἐπί τριετίαν ἐφοίτησεν ὡς

ὑπότροφος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου στήν Ρώμην τῆς Ἰταλίας, στό ἰνστιτοῦτον ἀνατολικῶν σπουδῶν, τό ὁποῖον ἀνήκει στό ποντηφηκικόν γρηγοριανόν πανεπιστήμιον τοῦ Βατικανοῦ, μέ εἰδίκευσιν στό κανονικόν δίκαιον. Ἐκεῖ ἀνεκηρύχθη διδάκτωρ (καθολικοῦ πανεπιστημίου) τοῦ ἀνατολικοῦ δικαίου, μέ τήν ἐργασίαν: *Περί τήν Κωδικοποίησιν τῶν Ἱερῶν Κανόνων καί τῶν Κανονικῶν Διατάξεων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη, 1970.

Τό χειμερινόν ἑξάμηνον 1966-1967 ἐσπούδασεν εἰς τό οἰκουμενικόν ἰνστιτοῦτον τοῦ Μποσσαί, πλησίον τῆς Γενεύης τῆς Ἑλβετίας, τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν (ΠΣΕ), τό ὁποῖον εἶναι τό κατ' ἐξοχήν ἐπιστημονικόν ἀκαδημαϊκόν καθίδρυμα τοῦ ΠΣΕ καί συνδέεται ἀκαδημαϊκῶς μετά τοῦ πανεπιστημίου τῆς Γενεύης. Κατόπιν ἐπί 1,5 χρόνον παρηκολούθησε μαθήματα κανονικοῦ δικαίου εἰς τό πανεπιστήμιον τοῦ Μοναχοῦ τῆς Γερμανίας.

Γνωρίζει ἤ ἐξέμαθε τάς γλώσσας ἀγγλικήν, γαλλικήν, γερμανικήν, ἑλληνικήν, ἰταλικήν, λατινικήν καί τουρκικήν.

Τό φθινόπωρον τοῦ 1968 ἐπανῆλθεν εἰς τήν Πόλιν καί διωρίσθη ἀπό πλευρᾶς ἐκκλησιαστικῆς βοηθός σχολάρχου εἰς τήν θεολογικήν σχολήν τῆς Χάλκης, συμπαριστάμενος στά διοικητικά καί ἐκκλησιαστικά καθήκοντα τοῦ τότε σχολάρχου Σταυρουπόλεως Μαξίμου Ρεπανέλλη (1955-1991).

«Βλέποντας τήν θεραπεία τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης ὡς προέκταση τῆς λειτουργικῆς καί ποιμαντικῆς πράξης τῆς Ἐκκλησίας, συνέχισε τήν ἐπιστημονική ἔρευνα, προοριζόμενος νά διδάξει Κανονικό Δίκαιο»[1].

Τήν 19ην Ὀκτωβρίου 1969 ἐχειροτονήθη εἰς τόν ναόν τῆς ἁγίας Τριάδος Χάλκης ἀπό τόν γέροντά του Χαλκηδόνος Μελίτωνα πρεσβύτερος (β΄ χειροτονία), χειροθετηθείς μετά τετράμηνον ἀπό τόν ΚΠόλεως Ἀθηναγόραν (1948-1972) σέ ἀρχιμανδρίτην.

Ἡ ἀναστολή τῆς λειτουργίας τῆς ἱερᾶς θεολογικῆς σχολῆς τῆς Χάλκης (1844-1971) δέν τόν ἐπέτρεψε νά ἀφιερωθῇ ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τήν θεραπείαν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης.

1. Γεώργιος Μεταλληνός, *Ἐκκλησία* 68(1991) 635.

Τόν Ἰούλιον 1972, ἐπί πατριάρχου ΚΠόλεως Δημητρίου (1972-1991), διωρίσθη ἀπό τόν πατριάρχην διευθυντής (ὁ πρῶτος) τοῦ νεοσυστάτου ἰδιαιτέρου πατριαρχικοῦ γραφείου.

«Ἡ διακονία του ὡς Διευθυντοῦ τοῦ Ἰδιαιτέρου Πατριαρχικοῦ Γραφείου ἔληξε -ἐπίσημα τοὐλάχιστον- κατά τήν ἐκλογή του σέ Μητροπολίτη Χαλκηδόνος (Ἰανουάριος 1990)»[2].

«Ἐπί δεκαεννέα συναπτά ἔτη διηκόνησε μετ' ἰδιαιτέρας ἀφοσιώσεως τόν Πατριάρχην, ὑπηρέτησε πιστῶς τόν θρόνον, ἐκ τῆς θέσεως ταύτης τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἰδιαιτέρου Πατριαρχικοῦ Γραφείου».[3]

Διάδοχός του ὑπῆρξεν ὁ Σεβαστείας Δημήτριος Κομματᾶς, διορισθείς τήν Πέμπτην 24ην Ὀκτωβρίου 1991.

Παραλλήλως ἡ σύνοδος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου τόν προήγαγε, τήν 18ην Δεκεμβρίου 1973, σέ μητροπολίτην Φιλαδελφείας. Ἡ εἰς ἀρχιερέα χειροτονία του ἔλαβε χώραν ἀπό τόν ΚΠόλεως Δημήτριον, κατά τήν πατριαρχικήν καί συνοδικήν λειτουργίαν τῶν Χριστουγέννων, 25 Δεκεμβρίου 1973, συλλειτουργούντων τῶν μητροπολιτῶν Χαλκηδόνος Μελίτωνος (γ΄ χειροτονία), Νεοκαισαρείας Χρυσοστόμου, Λαοδικείας Μαξίμου, Σάρδεων Μαξίμου, Ροδοπόλεως Ἱερωνύμου, Σταυρουπόλεως Μαξίμου, Μύρων Χρυσοστόμου, Εἰρηνουπόλεως Συμεών καί Κολωνείας Γαβριήλ.

Ὅταν τόν Μάρτιον τοῦ 1974 ἐκενώθη ἕνας συνοδικός θῶκος μέ τόν θάνατον τοῦ Πριγκηποννήσων Δωροθέου (21 Μαρτίου 1974), ἡ ἁγία καί ἱερά σύνοδος μέ ψηφοφορίαν ἐκάλεσε τόν Φιλαδελφείας Βαρθολομαῖον νά καταλάβῃ τήν θέσιν αὐτήν, τήν ὁποίαν καί ἐκράτησε συνεχῶς. Ἀφ' ἑτέρου, ὑπῆρξε καί μέλος διαφόρων συνοδικῶν ἐπιτροπῶν.

Τήν Τρίτην 9 Ἰανουαρίου 1990 ἐξελέγη, εἰς διαδοχήν τοῦ θανόντος γέροντός του Χαλκηδόνος Μελίτωνος (27 Δεκεμβρίου 1989) παμψηφεί μητροπολίτης Χαλκηδόνος. Ἡ ἐνθρόνισίς του ἔγινε τήν Κυριακήν 14ην Ἰανουαρίου 1990 εἰς τόν καθεδρικόν ναόν τῆς ἁγίας Τριάδος Χαλκηδόνος, παρόντος τοῦ ΚΠόλεως

2. Ὁ Ἴδιος, *Αὐτόθι* 635.

3. Ἀποστόλου Δ. Δανιηλίδου, *Ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαῖος ὁ Α΄*, Κατερίνη, 1992, 17.

Δημητρίου. Ὡς μητροπολίτης Χαλκηδόνος διηύθυνεν ὡς πρόεδρος διαφόρους συνοδικάς ἐπιτροπάς:

1. Οἰκονομική Ἐπιτροπή.
2. Ἐφορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος Χάλκης (τῆς ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης).
3. Κανονική Ἐπιτροπή.
4. Ἐπιτροπή ἐπί τῶν Διορθοδόξων Ζητημάτων.
5. Ἐπιτροπή ἐπί τῶν Διαχριστιανικῶν Ζητημάτων.
6. Ἐπιτροπή ἐπί τοῦ Διαλόγου μετά τῶν Ἀρχαίων Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν.
7. Ἐπιτροπή ἐπί τοῦ Διαλόγου μετά τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Μέ τήν εἰς Κύριον ἐκδημίαν τοῦ ΚΠόλεως Δημητρίου, τήν 2αν Ὀκτωβρίου 1991, ἐχρημάτισε προεδρεύων τῆς πρός ἐκλογήν νέου πατριάρχου ΚΠόλεως ἁγίας καί ἱερᾶς ἐνδημούσης συνόδου (2-22 Ὀκτωβρίου 1991).

Λειτουργεῖ καί κηρύττει τακτικῶς.

Μετέσχεν εἰς διαφόρους πατριαρχικάς ἀντιπροσωπείας, ἀποστολάς καί ἐξαρχίας ἐντός καί ἐκτός τῆς Τουρκίας, πρός τήν τουρκικήν κυβέρνησιν· πρός τάς ἄλλας ἀδελφάς ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας· τάς ἐπαρχίας τοῦ θρόνου, τήν Ἀμερικήν, τήν Αὐστραλίαν, τό Ἅγιον Ὄρος.

Ὑπῆρξε μέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ ΚΠόλεως Δημητρίου εἰς ὅλα τά πρός τό ἐξωτερικόν, ἐπίσημα ἤ ἰδιωτικά, ταξίδιά του, πρός τάς ἀδελφάς ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας, τά φίλας χριστιανικάς Ἐκκλησίας, τό ΠΣΕ, τάς ἐπαρχίας τοῦ θρόνου, τό Ἅγιον Ὄρος.

Ἀντιπροσώπευσε τό οἰκουμενικόν πατριαρχεῖον εἰς πολλά διορθόδοξα συνέδρια. Τό 1990 προήδρευσε τῆς διορθοδόξου προπαρασκευαστικῆς ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία ἐξήτασε εἰς πρώτην φάσιν τό ἐπίμαχον θέμα τῆς ὀρθοδόξου διασπορᾶς.

Κατόπιν προσκλήσεως ἔδωσε κατά διάφορα χρονικά διαστήματα διαλέξεις εἰς διαφόρους πόλεις τοῦ κόσμου ἐπί ἐπικαίρων θεμάτων ἤ σχετιζομένων πρός τήν εἰδικότητά του εἰς τάς Ἀθήνας, τήν Θεσσαλονίκην, τήν Λουβαίν, τήν Μαδρίτην, τήν Βιέννην, τήν Ρώμην, καί ἀλλαχοῦ. Μετέσχεν εἰς πολλά

ἐκκλησιαστικά, θεολογικά καί ἐπιστημονικά συνέδρια.

Εἶναι ἀπό τά ἱδρυτικά μέλη τῆς ἑταιρείας τοῦ ἀνατολικοῦ δικαίου (Βιέννη, Αὐστρία), τῆς ὁποίας διετέλεσε καί ἀντιπρόεδρος. Εἶναι ἑταῖρος τῆς ὀρθοδόξου ἀκαδημίας Κρήτης καί ἐπίτιμον μέλος τοῦ εἰς τήν Βιέννην ἱδρύματος πρό 'Οριέντε.

Τήν 26ην Νοεμβρίου 1990 τό θεολογικόν τμῆμα τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου 'Αθηνῶν τόν ἀνεκήρυξε διδάκτορα αὐτοῦ, τιμῆς ἕνεκεν. Παρόμοιος τίτλος τοῦ ἀπενεμήθη καί ἀπό τήν ὀρθόδοξον θεολογικήν σχολήν τοῦ τιμίου Σταυροῦ, τοῦ ἑλληνικοῦ κολλεγίου Βοστώνης, Μασς, ΗΠΑ, χωρίς νά ἔχῃ γίνει ἀκόμη ἡ σχετική τελετή.

Τό 1968 διετέλεσεν ἀντιπρόσωπος νεολαίας τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου εἰς τήν Δ΄ γενικήν συνέλευσιν τοῦ ΠΣΕ εἰς τήν Οὐψάλαν Σουηδίας. Ὑπῆρξεν ἀντιπρόσωπος τοῦ ἰδίου πατριαρχείου εἰς τήν Στ΄ γενικήν συνέλευσιν τοῦ ΠΣΕ τοῦ Βανκοῦβερ, Καναδᾶ (1983) καί εἰς τήν Ζ΄ τοιαύτην εἰς τήν Καμπέρραν, τῆς Αὐστραλίας (1991). Πρόεδρος τῆς πατριαρχικῆς ἀντιπροσωπείας. Ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐξελέγη ἀπό τήν τελευταίαν μέλος τῆς κεντρικῆς καί τῆς ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΣΕ. 'Από τοῦ 1975 ὑπῆρξε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς Πίστεως καί Τάξεως τοῦ ΠΣΕ, τῆς ὁποίας ἐπί ὀκταετίαν ἐχρημάτισεν ἀντιπρόεδρος (1983-1991).

Ὁ πατήρ Γεώργιος Μεταλληνός, ὁμιλῶν διά τό ἐπιστημονικόν καί συγγραφικόν ἔργον τοῦ ἐδῶ βιογραφουμένου ὀρθοδόξου πρωθιεράρχου, λέγει:

«Παρά τόν φόρτο τῆς ἐργασίας του στό Πατριαρχικό Γραφεῖο καί τίς ηὐξημένες φροντίδες στό ἔργο αὐτό, δέν ἐγκατέλειψε ὁ Ἅγιος Χαλκηδόνος τήν ἐπιστημονική ἔρευνα καί συγγραφή, γιά τήν στήριξη καί προβολή τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Στήν ἐπιστήμη διακρίνεται ὡς κριτικό καί παραγωγικό πνεῦμα, μέ διεισδυτική δύναμη καί εὐρύτητα προοπτικῆς, συνεπικουρούμενο ἀπό ἕνα ἄρτιο ὁπλισμό καί θαυμαστή γλωσσομάθεια...

Τό ἐπιστημονικό ἔργο τοῦ τιμωμένου Ἱεράρχου ἑστιάζεται στό Κανονικό Δίκαιο, ὡς βασικό ἄξονα, μέ προεκτάσεις ὅμως στή δομή καί παράδοση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου καί τήν προβληματική τοῦ σημερινοῦ Οἰκουμενικοῦ Διαλόγου. Ἔχει, συνεπῶς, ἐπίκαιρο καί λειτουργικό χαρακτῆρα. Ἡ (διδακτορι-

κή του διατριβή)... Συνεχίζει καί ἀξιοποιεῖ τίς προηγούμενες προτάσεις τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ἀμ. Ἀλιβιζάτου, ἀλλά καί τήν μακρά σχετική πεῖρα τῆς Δυτικῆς Χριστιανοσύνης»[4].

Ἠσχολήθη μέ τό συγγραφικόν ἔργον. Ἐκτός ἀπό τήν διδακτορικήν του διατριβήν, ἔγραψε μονογραφίας, ἄρθρα, μελέτας, λόγους, ὁμιλίας, διαλέξεις, βιογραφίας, μεταφράσεις, καί ἄλλα, τά ὁποῖα ἐδημοσιεύθησαν αὐτοτελῶς εἰς περιοδικά, ἐγκυκλοπαιδείας, εἰς τιμητικούς καί συλλογικούς τόμους καί ἀλλαχοῦ. Καλόν θά εἶναι ὅπως καταρτισθῇ ἕνας πλήρης, κατά τά δυνατόν, κατάλογος τῶν πάσης φύσεως δημοσιευμάτων του καί δημοσιευθοῦν ταῦτα εἰς ἕνα ἤ περισσοτέρους τόμους.

Ὁ Χαλκηδόνος Βαρθολομαῖος τό 1991 ἐχαρακτηρίζετο ὡς ἀκολούθως: «Θεωρεῖται ἕνας ἀπό τούς ἱκανούς καί δυναμικούς νέους ἱεράρχας τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἀνέρχεται εἰς τήν γεροντικήν μητρόπολιν Χαλκηδόνος, ἔχων τά ἀνάλογα ἐφόδια, τήν σχετικήν κατάρτισιν καί τήν ἐπιζητουμένην πεῖραν»[5].

Τήν 22αν Ὀκτωβρίου 1991, δηλ. μέσα εἰς τόν ἴδιον χρόνον, ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος ΚΠόλεως, Νέας Ρώμης καί οἰκουμενικός πατριάρχης. Εἰς πολλά ἔτη Δέσποτα!

Ἔργα[6]

Βαρθολομαίου ΚΠόλεως, Ἀρχοντώνη, Σταυρίδης Βασίλειος, *Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία* 11(1967) 405-407.

–, Ἡ Ἀντίδοσις μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς ἥ Ἕνωσις Αὐτῶν, Λόγος. Π. Πατρ. Ναός, 30 Νοεμβρίου 1969, *Στάχυς* ἀρ. 19-26 (Ἰούλιος 1969 - Ἰούνιος 1971) 73-79.

4. *Ἐκκλησία* 68(1991) 636.

5. Βασιλείου Θ. Σταυρίδου, *Αἱ Μητροπόλεις Χαλκηδόνος, Δέρκων καί Πριγκηποννήσων, Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον*, Θεσσαλονίκη, 1991, 136.

6. Ὁ παρών κατάλογος τῶν δημοσιευμάτων εἶναι πλήρης κατά τό δυνατόν. Πᾶσα προσθήκη ἤ συμπλήρωσίς του θά θεωρηθῇ εὐπρόσδεκτος ἀπό τόν γράφοντα. Μετ᾽ εὐχαριστιῶν πολλῶν.

–, *Περί τήν κωδικοποίησιν τῶν Ἱερῶν Κανόνων καί τῶν Κανονικῶν Διατάξεων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη, 1970, Βιβλιοκρισία ὑπό Β.Θ. Σταυρίδου, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 54(1971) 90-91.

–, Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καί ὁ Ἄνθρωπος, Λόγος, Π. Πατρ. Ναός, 30 Ἰανουαρίου 1972, *Στάχυς* ἀρ. 28-39 (Ἰούλιος 1971 - Ἰούνιος 1974) 120-133.

–, Ἡ Κωδικοποίησις τῶν Κανόνων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ: Τρεῖς Διάφοροι Ἀπόψεις Νέων Ἑλλήνων Θεολόγων, *Ἐπίσκεψις* 2(1971) 6-8.

–, Ἡ Οἰκονομία ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, *Ἐπίσκεψις* 3(1972) 6-8, 13-14.

–, Ὁμιλία ὑπέρ τῆς Ὀρθοδόξου Διασπορᾶς. Π. Πατρ. Ναός τοῦ ἁγίου Γεωργίου, *Ἐπίσκεψις* 3(1972) 4-5.

–, Μετ. Πέτρου Ντυπρέ, Ἡ Συνοδική Δομή τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ἀνατολικῇ θεολογίᾳ, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 55(1972) 110-132, 201-213.

–, Ἡ Καθολική Ἐκκλησία καί ἡ Ἐκκλησία ΚΠόλεως, *Στάχυς* ἀρ. 40-51 (1974-1977) 143-144.

–, Ἀντιφώνησις τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Φιλαδελφείας κ. Βαρθολομαίου κατά τήν Ἐπακολουθήσασαν τήν Χειροτονίαν Αὐτοῦ Δεξίωσιν (Χριστούγεννα 1973), *Ἐπίσκεψις* 5(1974) 13-14. *Στάχυς* ἀρ. 28-39 (1971-1974) 170-171.

–, Ἐπί τῇ Κυριακῇ τῆς Ὀρθοδοξίας, Ὁμιλία Π. Πατρ. Ναός, 14 Μαρτίου 1976, *Στάχυς* ἀρ. 40-51 (1974-1977) 160-164.

–, Προσφώνησις τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Φιλαδελφείας Βαρθολομαίου κατά τήν εἰς Διάκονον Χειροτονίαν τοῦ Ἱερολ. Δημητρίου Καρᾶ (4.8.1974), *Αὐτόθι* 194-196. *Ἐπίσκεψις* 5(1974) 32-34.

–, «Τῆς Ὄντως Σοφίας τά Κατορθώματα», *Στάχυς* ἀρ. 40-51 (1974-1977) 197-199.

–, Ἀναγνώρισις Ἁγίων ἐπί τῆς Πατριαρχείας τοῦ Ἀθηναγόρου, ἐν Ἰ. Ἐ. Ἀναστασίου, ἔκδ. *Ἀθηναγόρας Α´*, Ἰωάννινα, 1975, 203-210.

–, Ἡ Ὀρθοδοξία. Παράδοσις καί Μαρτυρία, Ὁμιλία. Κυριακή τῆς Ὀρθοδοξίας, Π. Πατρ. Ναός, 14 Μαρτίου 1976, *Ἐπίσκεψις* 7(1976) 12-14.

—, Τινά περί τήν Μέλλουσαν Ἁγίαν καί Μεγάλην Σύνοδον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν *Χαριστήρια εἰς Τιμήν τοῦ Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, Θεσσαλονίκη, 1977, 147-162.

—, Ἡ Καταξίωσις τοῦ Παραδόξου, Ὁμιλία, Π. Πατρ. Ναός, Κυριακή τῆς Ὀρθοδοξίας, 11 Μαρτίου 1977, *Στάχυς* ἀρ. 52-67 (1977-1981) 338-341. *Ἐπίσκεψις* 10(1979) 8-13.

—, Τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον καί ἡ Θεολογική Σχολή Χάλκης, *Ἐπετηρίς Ἑστίας Θεολόγων Χάλκης*, Ἀθῆναι, 1980, 163-169.

—, Προσπάθειαι Συγκροτήσεως Οἰκουμενικῆς Συνόδου πρό Πεντηκονταετίας, *Τιμητικόν Ἀφιέρωμα εἰς τόν Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν*, Ἀθῆναι, 1980, 83-92.

—, *Ἡ Οἰκουμενική καί Οἰκουμενιστική Ἀποστολή τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Ἀθῆναι, 1981. Λόγος, Π. Πατρ. Ναός, 30 Νοεμβρίου 1980.

—, Πρωτόκλητος Ἀπόστολος καί Πρωτόθρονος Ἐκκλησία Του, *Στάχυς* ἀρ. 68-85 (Ἰούλιος 1981 - Δεκέμβριος 1985) 182-187.

—, Τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον καί αἱ Σχέσεις του πρός τήν Ρώμην, Λόγος, Π. Πατρ. Ναός, 30 Νοεμβρίου 1985, *Αὐτόθι* 192-195.

—, Ὁ 4ος Κανών τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, *Μνήμη Συνόδου Ἁγίας Β΄ Οἰκουμενικῆς (ΚΠολις, 381)*, Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον - Πατριαρχικόν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1983, 397-402.

—, Τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον ἐν τῷ Συντάγματι τῆς Ἑλλάδος καί ἐν τῷ Καταστατικῷ Χάρτῃ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Βασιλείου Ν. Ἀναγνωστοπούλου, ἐπιμ., *Μνήμη Μητροπολίτου Ἰκονίου Ἰακώβου*, Ἀθῆναι, 1984, 391-413.

—, Τό Βανκοῦβερ καί οἱ Ὀρθόδοξοι, ἐν Ἀθανασίου Ἀγγελοπούλου, ἔκδ., *Χαριστεῖον Σεραφείμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη, 1984, 167-173.

—, Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός καί ἡ ἐν Φαναρίῳ Θεολογική Σχολή, ἐν Ἀθανασίου Ἀγγελοπούλου, ἐκδ., *Ξενία Ἰακώβῳ Ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καί Νοτίου Ἀμερικῆς*.

Θεσσαλονίκη, 1985, 134-141.

–, Ἡ πορεία τοῦ Θεολογικοῦ Διαλόγου μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν Ρωμαιοκαθολικῆς καί Ὀρθοδόξου, ἐν Γεωργίου Δ. Δράγα, ἐπιμ., *Ἀξώμη-Θυάτειρα. Ἀφιέρωμα εἰς τόν Ἀρχιεπίσκοπον Θυατείρων καί Μεγάλης Βρεταννίας Μεθόδιον*, Λονδῖνον, 1985, 467-473.

–, *Ἡ Οἰκουμενική Συνείδησις τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως καί ἡ Μέριμνα τῶν Ἐκκλησιῶν*. Διάλεξις δοθεῖσα ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν, τῇ 24.11.1986.

–, Τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον καί αἱ Σχέσεις Αὐτοῦ πρός τήν Ρώμην, *Ἐκκλησία καί Θεολογία* 7-8 (1986-1987) 635-638.

–, Νεοφανεῖς Ἀστέρες τοῦ Νοητοῦ Στερεώματος, *Ἐπιστημονική Παρουσία Ἑστίας Θεολόγων Χάλκης* 1(1987) 233-241.

–, Περί τῶν Ἀθρόων Προαγωγῶν εἰς τήν Ἀρχιερωσύνην, ἐν Ἑλβετίας Δαμασκηνοῦ, κ.ἄ., ἐπιμ., *Ἀναφορά εἰς Μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου, 1914-1986*, Γενεύη 1(1989) 369-378.

–, Εἰς Τιμήν καί Μνήμην τοῦ Πάπα Ἰωάννου ΚΓ΄, *Στάχυς* ἀρ. 87(1989) 463-466.

–, *Τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον ὡς Ἐκφραστής τῆς κανονικῆς Συνειδήσεως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη, 1989/1990.

–, Διορθόδοξος Προπαρασκευαστική Ἐπιτροπή (Σαμπεζύ, 10-17 Νοεμβρίου 1990. Πρόεδρος Χαλκηδόνος Βαρθολομαῖος *Ἐπίσκεψις* 21(21 Δεκεμβρίου 1990) 8-10.

–, Ἡ Καύχησις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ἀσθενείᾳ της (ὁμιλία γενομένη κατά τήν πολυαρχιερατικήν Θείαν Λειτουργίαν ἐπί τῇ Συγκλήσει τῆς Διορθοδόξου Προπαρασκευαστιῆς τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Συνόδου Ἐπιτροπῆς (Νοέμβριος 1990), *Ἐπίσκεψις* 22(15 Ἰανουαρίου 1991) ἀρ. 451. Ἀθῆναι, 1991.

–, *Οἱ ὑπό τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον ἐν Ἀμερικῇ Καρπαθορρῶσοι*, Ἀθῆναι 1991.

–, 25 Ἔτη ἀπό τῆς Ἄρσεως τῶν Ἀναθεμάτων, *Ἐπιστημονική Παρουσία Ἑστίας Θεολόγων Χάλκης* 2(1991) 105-113.

—, Διορθόδοξοι Σχέσεις: Ἐνεστῶσα Κατάστασις καί Προοπτικαί, ἐν Σωκράτους Ν. Καπλανέρη, ἐπιμ., *Ἀναδρομή. Τιμητικόν Ἀφιέρωμα εἰς τόν Ἀρχιεπίσκοπον πρῴην Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κυρόν Ἰάκωβον Βαβανᾶτσον*, Μέγαρα, 1991, 71-87.

—, *Ἀνασύστασις Λυθέντος Γάμου*, Ἐναίσιμος ἐπί Πτυχίῳ Διατριβή, Χάλκη, 1961. Πολυγραφημένη.

—, Τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον καί ὁ Ρόλος Αὐτοῦ ἐν τῷ Χριστιανικῷ Κόσμῳ. Συνέντευξις εἰς τό ἰταλικόν περιοδικόν *Il Mesaggero di Sant' Antonio*, ἰταλιστί.

—, Die Beziehungen zwischen der Romisch-Katholischen Kirche Deutschlands und dem Okumenischen Patriarchat wahrend der letzten 20 Jahre, in *Hubert Wilschowitz*, Deutschsprachige Kath. Gemeinde in der Turkei 1954-1979, Istanbul, 1979, 93-101.

—, Vancouver und Die Orthodoxen, in *Una Sancta* 38(1983) 295-299.

Πρωτοπρ. Γεωργίου Παπαδημητρίου
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Βοστώνης

Ἡ κληρονομιά τῆς πνευματικότητας τοῦ ἡσυχασμοῦ*

Ὁ ἡσυχασμός ἀποτελεῖ παράξενη λέξη γιά τούς περισσότερους ἀπό ἐμᾶς. Ἐπέλεξα τό θέμα αὐτό, ἐπειδή τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιστημονικῆς μου ἔρευνας καί συγγραφῆς ἀσχολεῖται μαζί του καί ἐπειδή ἀποτελεῖ μιά σπουδαία μέθοδο πνευματικῆς ἀναπτύξεως στή θεολογία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, πού δέν ἔχει διασαφηνιστεῖ ἐπαρκῶς.

Ἡ λέξη ἡσυχασμός προέρχεται ἀπό τήν Ἑλληνική λέξη ἡσυχία, πού σημαίνει σιωπή, ἔλλειψη θορύβου, ἀταραξία. Στούς ἀρχαίους χρόνους, ὁ Πλούταρχος ἰσχυρίστηκε ὅτι «μαθαίνουμε τήν ἡσυχία ἀπό τούς θεούς καί τήν ὁμιλία ἀπό τούς ἀνθρώπους». Ἀπήχηση αὐτοῦ τοῦ ἰσχυρισμοῦ συναντοῦμε στό Χριστιανό μυστικό τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος Ἰσαάκ τόν Σύρο, ὁ ὁποῖος πιστεύει πώς «Ἡ ὁμιλία εἶναι τό ὄργανο τοῦ παρόντος κόσμου, ἐνῶ ἡ ἡσυχία εἶναι τό μυστήριο τοῦ μέλλοντος κόσμου»[1].

Ὁ αὐθεντικός ὅρος ἡσυχία ἀναφέρεται στό μοναχικό μυστικισμό, μιά πρακτική περιοριζόμενη στούς ἐρημίτες, πού ἀποσύρονταν ἀπό τήν κοσμική ζωή. Τό συναντοῦμε στόν Αἰγυπτιακό μοναχισμό καί στόν Πλωτίνο, τόν τελευταῖο Ἕλληνα

* Ἡ παροῦσα ἐργασία, στήν ἀρχική της μορφή, ἦταν μιά παρουσίαση στό Rochester, New York, ὅπου ἐκφωνήθηκε κατόπιν προσκλήσεως τῆς Hellenic Cultural Society.

1. *The Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York: Macmillan Pub. Co., 1987, σ. 323.

φιλόσοφο τῆς ἀρχαιότητας, πού ἐνθαρρύνει τή φυγή ἀπό τόν κόσμο.

Ὁ ἡσυχασμός ἐμφανίσθηκε καί διαμορφώθηκε στό Ἅγιον Ὄρος τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Σύμφωνα μέ τόν ἡσυχασμό, ἡ μέθοδος τῆς πνευματικῆς ἀνόδου εἶναι ἡ βιωματική θεωρία τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ ἀπό τόν ὅλον ἄνθρωπο, πού συνίσταται ἐκ ψυχῆς καί σώματος. Αὐτή εἶναι ἡ οὐσία καί ἡ βάση γιά μιά Ὀρθόδοξη Χριστιανική κατανόηση τῆς μετοχῆς στή ζῶσα χάρη τοῦ Θεοῦ, ὅπως διακηρύχτηκε ἀπό τήν ἡσυχαστική κίνηση στό Βυζάντιο, κατά τό δέκατο τέταρτο αἰώνα. Ὁ δρόμος τοῦ ἡσυχασμοῦ πρός τή Θέωση, ὅπως ἐκφράσθηκε ἀπό τό Ἅγιον Ὄρος τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, συνεχίστηκε μέσω τῶν αἰώνων νά ἐκφράζεται ἀπό τήν Ὀρθόδοξη πνευματική παράδοση. Ἕνας ἀπό τούς καλύτερους ἑρμηνευτές τῆς πρακτικῆς τῆς ἡσυχίας, προκειμένου νά ἐπιτευχθεῖ βιωματική θεωρία τῶν Θείων ἐνεργειῶν, εἶναι ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Σιναΐτης, συγγραφεύς τῆς *Κλίμακος*.

Δέ γνωρίζομε πολλά γιά τό πρόσωπο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Κλίμακος, πέραν τοῦ ὅτι ἔζησε στό φημισμένο μοναστήρι τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ, ὅπου καί συνέγραψε τήν Κλίμακα, κατά τόν ἕκτον αἰώνα. Ἡ Ἐκκλησία τιμᾶ τή μνήμη του στίς 30 Μαρτίου καί τήν τετάρτη Κυριακή τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης διακρίνει 30 σκαλοπάτια ἤ ἐπίπεδα πνευματικῆς ἀνόδου. Τά 30 αὐτά ἐπίπεδα, παραλληλίζονται μέ τά 30 χρόνια τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ Χριστοῦ. Ἡ καλλιτεχνική καί εἰκονογραφική ἀπεικόνιση τῆς Κλίμακος τῆς Θείας Ἀνόδου παρουσιάζεται ἐπιστημονικῶς ἀπό τόν καθηγητή τοῦ πανεπιστημίου Princeton, John Rupert Martin[2]. Ἡ ἰδέα τῆς ἀνόδου τῆς σκάλας εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπό τό ὅραμα τοῦ Ἰακώβ, ὅπου εἶδε ἀγγέλους νά ἀνεβαίνουν καί νά κατεβαίνουν ἀπό τόν οὐρανό[3].

Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος ἐπηρέασε τόσο τήν Ἀ-

2. *The illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus*, Princeton: Princeton University Press, 1955.

3. *Γεν.* 27: 11-12.

νατολή ὅσο καί τή Δύση. Ἰδιαίτερα ἡ Ὀρθόδοξη πνευματική παράδοση ἐμπνεύστηκε ἀπό τόν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Κλίμακος. Ἀπό τό Ὄρος Σινᾶ στό Ἅγιον Ὄρος, τήν καρδιά τῆς Ὀρθόδοξης πνευματικότητας, καί ἀπό ἐκεῖ σέ ὅλους τούς Ὀρθοδόξους λαούς τῶν Βαλκανίων καί τῆς Ρωσσίας, ὁ ἡσυχασμός ἁπλώθηκε παντοῦ.

Ὁ ἐσωτερικός πνευματικός πόθος γιά ἄνοδο πρός τό Θεό εἶναι κεντρικός στόν ἡσυχασμό καί τήν Ὀρθόδοξη πολιτιστική ἔκφραση. Οἱ 30 λόγοι τοῦ Ἰωάννη τῆς Κλίμακος εἶναι ἐντολές δράσης, στήν πραγματικότητα περιγραφές τοῦ ἐσωτερικοῦ βάθους τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Πρόκειται περί μιᾶς ὑπαρξιακῆς καί βιωματικῆς ἀνόδου πρός τό Θεό.

Μοῦ προξενοῦσε πάντοτε ἐντύπωση τό ὅτι ὁ Soren Kirkegaard, σέ πολλά ἀπό τά ἔργα του, χρησιμοποίησε τό ὄνομα Ἰωάννης Κλίμακος. Σύμφωνα μέ τό σύγχρονο Ἕλληνα φιλόσοφο Κωνσταντίνο Γεωργούλη, ἡ Κλίμακα τοῦ Ἰωάννη περιέχει ἀξιόλογο φιλοσοφικό ὑλικό σπουδῆς γιά τούς σύγχρονους Ἕλληνες Χριστιανούς φιλοσόφους. Ὁ καθηγητής Γεωργούλης συνδέει τόν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος μέ τόν Kirkegaard καί τή σύγχρονη ὑπαρξιακή φιλοσοφία, λέγοντας τά ἑξῆς: «Τό περιεχόμενον τῆς Κλίμακος κρινόμενον ἀπό φιλοσοφικῆς ἀπόψεως μᾶς ὑπενθυμίζει τάς τάσεις τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἐθεμελιώθη αὕτη κατά τήν νεωτέραν ἐποχήν ἀπό τόν Κίρκεγκααρντ κατ' ἀρχάς καί ἀπό τόν Χάϊντεγκερ καί Γιάσπερς βραδύτερον. Ἡ μοναχική ἄσκησις ὡς πρακτικόν της τέρμα θέτει τήν τελείωσιν τῆς ψυχῆς νοουμένης ὡς αὐτοτελοῦς ὑποστάσεως. Κατά τόν αὐτόν τρόπον καί οἱ σύγχρονοι ὑπαρξισταί θέτουν ὡς τέρμα τῶν ἐπιδιώξεών των νά προωθήσουν τήν ἐγωλογικῶς νοουμένην ὑπόστασιν εἰς τόν αὐθεντικόν καί γνήσιον αὐθεντικόν τρόπον».

Σύμφωνα μέ τόν καθηγητή Γεωργούλη: «Ἐάν ἐμβαθύνωμεν εἰς τό οὐσιαστικόν τῆς Κλίμακος περιεχόμενον θά διαπιστώσωμεν ὅτι ὁ ἐπιδιωκόμενος πρακτικός σκοπός εἶναι ἡ ἐξύψωσις τῆς ψυχῆς... νά ὑψωθῇ ἀπό τήν κατάστασιν τῆς παθητικότητος πρός τήν ἀπάθειαν... Εἰς τόν σύγχρονον ὑπαρξισμόν ἡ κυριωτέρα ἐπιδίωξις εἶναι νά ὑψωθῇ ἡ ὕπαρξις ἀπό τήν κατάστασιν τῆς καταπτώσεως εἰς τήν "αὐθεντικήν" της κατάστασιν... Ἀξία

προσοχῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ θέματος "Περί πολυλογίας καί σιωπῆς" τοῦ ἀναπτυσσομένου εἰς τήν ἑνδεκάτην βαθμίδα... Ἀξίζει νά σημειωθῇ καί ὅτι ἡ σύγχρονη ὑπαρξιακή φιλοσοφία ὑμνεῖ τήν σιωπήν καί κατακρίνει τήν φλυαρίαν θεωροῦσα ταύτην ὡς κατάπτωσιν τοῦ λόγου»[4].

Ὁ καθηγητής Γεωργούλης ἀναφέρεται ἀκόμα στό διάσημο Γερμανό ὑπαρξιστή Martin Heidegger, πού τονίζει ὅτι, προκειμένου νά βροῦμε τόν αὐθεντικό ἑαυτό μας, πρέπει νά ἔχουμε θάρρος κατανοήσεως τῆς φθαρτότητας καί θνητότητάς μας. Ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος ξεκινᾶ ἐπίσης τό ἔργο του θέτοντας ὡς τό πρῶτο σκαλοπάτι τῆς κλίμακος τή φυγή ἤ ἄρνηση τοῦ κόσμου. Ἡ ὅλη προσπάθεια τῆς πνευματικῆς καί ὑπαρξιακῆς θεώρησης τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως εἶναι ἡ ἀνάδυσή της στήν αὐθεντικότητα τοῦ ἑαυτοῦ ἤ στήν πνευματική τελειότητα. Ὁ καθηγητής Γεωργούλης καταλήγει:

«Οἱ συνοπτικοί οὗτοι συσχετισμοί ἀρκοῦν νά καταδείξουν πόσον πλούσιον περιεχόμενον ἐγκλείεται εἰς τήν μυστικήν ἑλληνικήν φιλοσοφίαν, τήν μηδεμιᾶς προσοχῆς ἀξιωθεῖσαν ἐκ μέρους τῶν συγχρόνων μας Ἑλλήνων στοχαστῶν, οἵτινες μέσα εἰς αὐτήν θά ἠδύναντο νά μελετήσουν τά ὀντολογικά, ὑπαρξιακά φαινόμενα εἰς μορφήν περισσότερον γνησίαν ἀπό ἐκείνην ὑπό τήν ὁποίαν τά παρουσιάζει ὁ σύγχρονος γερμανικός καί γαλλικός ἀθεϊστικός ὑπαρξισμός».

Ὁπωσδήποτε ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος παρουσιάζει μιά φιλοσοφία βίωσης καί ἐμπειρίας τῶν θείων ἐνεργειῶν. Πιστεύω ὅτι ὁ Kirkegaard ἔχει μία συγγένεια μέ τούς ἡσυχαστές.

Ἡ βιωματική προσέγγιση τῆς Θείας ἀγάπης βασίζεται στήν πραγματικότητα τῆς μυστηριακῆς ζωῆς, στήν ὁποία κάθε Χριστιανός ζεῖ καί νιώθει τή χάρη καί τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά παρατηρήσουμε τή συγγένεια τοῦ Ρώσσου Ὀρθοδόξου ὑπαρξιστῆ φιλοσόφου Nicholas Berdiaev μέ τόν Ἰσπανό ὑπαρξιστή φιλόσοφο Gabriel Marcel, πού τονίζει ὅτι ἡ ἐμπειρία τῆς ἀγάπης εἶναι ἡ αὐθεντική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπ' αὐτοῦ, ὑπάρχει ἐκτεταμένη ἀναφορά στή μελέτη μου «Gabriel Marcel on Experience». Ἡ Χριστιανική ἡσυχα-

4. *Λεξικόν Ἡλίου*, τ. 7, σσ. 702-704.

στική κατανόηση τῆς ἐμπειρίας τῆς ἀγάπης στόν ἐσωτερικό κόσμο τοῦ προσώπου ἐκφράζεται κατά κάποιο τρόπο στή σύγχρονη ὑπαρξιστική φιλοσοφική κίνηση.

Σέ αὐτό τό σημεῖο εἰσέρχομαι στό ἡσυχαστικό κίνημα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος καί στόν κύριο ἐκφραστή του, τόν Ἅγιο Γρηγόριο τόν Παλαμᾶ, Ἀρχιεπίσκοπο τῆς Θεσσαλονίκης. Ἦταν υἱός τοῦ Κωνσταντίνου Παλαμᾶ, πού ἦταν μέλος τῆς Βουλῆς καί βασιλικός ἀξιωματοῦχος στήν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος καί συνήθιζε νά ἐπαναλαμβάνει τήν προσευχή τοῦ Ἰησοῦ, ἀκόμη καί κατά τή διάρκεια τῶν κυβερνητικῶν συναντήσεων. Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου ἑορτάζεται στίς 14 Νοεμβρίου καί τή δεύτερη Κυριακή τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

Ὁ Γρηγόριος (1329-1459) σπούδασε τή φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη κάτω ἀπό τό φημισμένο φιλόσοφο τῆς ἐποχῆς Θεόδωρο Μετοχίτη. Στό τέλος τῶν σπουδῶν του, ὅπως συνηθιζόνταν τόν καιρό ἐκεῖνο, παρουσίασε μιά μελέτη ἐπί τοῦ Ἀριστοτέλη, πού ἀπεκόμισε τόν ἔπαινο τοῦ διδασκάλου του καί ὅλων τῶν διανοουμένων πού ἔλαβαν γνώση.

Στή νεαρή ἡλικία τῶν 17 ἤ 18 χρόνων, πῆγε στό Ἅγιον Ὄρος, νά σπουδάσει τή μυστική ἡσυχαστική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό ἀπογοήτευσε τούς πολιτικούς ἡγέτες καί τόν αὐτοκράτορα, πού ἔλπιζαν ὅτι ὁ Παλαμᾶς θά εἰσέρχονταν στόν πολιτικό στίβο[5].

Ὁ Παλαμᾶς, ὡστόσο, δέν πῆρε διαζύγιο ἀπό τά πολιτικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του. Ἀρκετές φορές ἀνέλαβε πρωτοβουλία συμφιλίωσης τῶν διαφόρων πολιτικῶν παρατάξεων, πού δίχαζαν τό ἔθνος καί εἰδικότερα ὑπερασπίστηκε τήν Ὀρθοδοξία κατά τή διάρκεια τῆς ἡσυχαστικῆς διαμάχης. Ἔγινε ὁ ὑπερασπιστής τοῦ ἡσυχασμοῦ, ἐνάντια στόν Καλαβρό μοναχό Βαρλαάμ. Ὁ Βαρλαάμ ἦταν Ἕλληνας μοναχός τῆς Καλαβρίας στήν νότιο Ἰταλία πού βρέθηκε στό Βυζάντιο προκειμένου νά σπουδάσει κλασσική φιλοσοφία στήν πρωτότυπη Ἑλληνική γλῶσσα. Κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς του στό Ἅγιον Ὄ-

5. Ἐπ᾽ αὐτοῦ ἀναφέρομαι στό βιβλίο μου *Introduction to Saint Gregory Palamas*, New York: Philosophical Librairy, 1973.

ρος ἔμαθε γιά τήν ἡσυχαστική προσευχή καί λοιδωροῦσε τούς μοναχούς, λέγοντας πώς βλέπουν τό θεῖο φῶς στόν ὀμφαλό τους. Οἱ μοναχοί παρακάλεσαν τόν Παλαμᾶ νά ὑπερασπιστεῖ τή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καί τό μοναχικό τρόπο τῆς προσευχῆς.

Πράγματι, μέ τή βοήθεια τῆς φιλοσοφικῆς του καταρτίσεως στήν Κωνσταντινούπολη, συνέγραψε ἀρκετές μελέτες πρός ὑπεράσπιση τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό πού μέ ἐνέπνευσε σάν φοιτητή τῆς θεολογίας καί τῆς φιλοσοφίας, 35 χρόνια πρίν, ἦταν ἡ ἀκρίβεια μέ τήν ὁποία προσέγγισε τή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Παλαμᾶς δέν κατασκεύασε ἕνα θεολογικό ἤ φιλοσοφικό σύστημα οὔτε ἦταν ἕνας ἀκαδημαϊκός διδάσκαλος τῆς θεολογίας. Ἦταν ἄνθρωπος τῆς προσευχῆς, θεολόγος τῆς προσευχῆς, πού χρησιμοποίησε τά χαρίσματά του πρός ὑπεράσπιση τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν κλήθηκε νά ἀποκρούσει τίς ἐπιθέσεις τοῦ Βαρλαάμ. Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι ἡ θεολογία του εἶναι πολύ χρήσιμη σήμερα, γιά νά κατανοήσουμε τό δόγμα τοῦ Θεοῦ καί τή φύση τῆς χάριτος.

Ὁ Παλαμᾶς ἀναγνωρίζει τή δυσκολία κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων μέ τό Θεό. Προτείνει τή λύση τοῦ προβλήματος κάνοντας τή διάκριση μεταξύ τῶν θείων ἐνεργειῶν καί τῆς θείας οὐσίας, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ θεία οὐσία εἶναι πλήρως ἀπροσέγγιστη ἀπό ὅλα τά πλάσματα τοῦ Θεοῦ, συμπεριλαμβανομένων τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἀγγέλων. Ὡστόσο ὁ Θεός δέν παραμένει ἀπροσέγγιστος ὁλοκληρωτικά ἀπό τούς ἀνθρώπους. Εἶναι παρών μέσω τῶν ἐνεργειῶν του καί γίνεται ἀντιληπτός στόν κτιστό κόσμο. Πρόκειται περί μιᾶς πραγματικῆς διακρίσεως ἀνάμεσα στήν οὐσία τοῦ Θεοῦ, πού εἶναι τελείως ἀπροσέγγιστη, καί στίς ἄκτιστες ἐνέργειες, πού διαπερνοῦν ὅλη τήν κτίση. Ὁ Παλαμᾶς παρουσιάζει τό παράδειγμα τοῦ ἥλιου. Ἄν καί ὁ ἥλιος εἶναι πέραν τῶν ἀνθρωπίνων δυνατοτήτων προσέγγισής του, οἱ ἄνθρωποι εἶναι σέ θέση νά αἰσθάνονται τίς ἀκτίνες του, τήν ἐνέργειά του καί τή θέρμανσή του. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, οἱ ἄνθρωποι δέν προσεγγίζουν τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλά βιώνουν, ἀπό αὐτήν ἀκόμα τή ζωή, τίς ἐνέργειές του. Ὁ τελικός σκοπός εἶναι ἡ θέωση, πού δέ σημαίνει τή μεταβολή τοῦ ἀνθρώπου σέ Θεό, ἀλλά τήν πλήρωσή του μέ θεῖες ἐνέργειες,

ὅπως ἡ ἀγάπη καί ἡ χάρη. Ὅπως ἡ ἐνέργεια τοῦ ἥλιου βρίσκεται στά φυτά ὡς χλωροφύλλη, χωρίς τά φυτά νά γίνονται ἥλιος, ἔτσι καί οἱ ἄνθρωποι κοινωνοῦν τίς θεῖες ἐνέργειες καί πληρώνονται ἀπό τίς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, φτάνοντας στή θέωση.

Οἱ μοναχοί τοῦ Ἁγίου Ὄρους, στό δέκατο τέταρτο αἰώνα, ἀντιλήφθηκαν τήν ἡσυχία, τή σιωπή, τήν ἀταραξία, ὡς τρόπο ἀποκτήσεως τῆς προσωπικῆς, ὑπαρξιακῆς, ἀπευθείας κοινωνίας τοῦ ἄκτιστου θείου φωτός. Ὅπως τόνιζαν, διά τῆς ἀδιάλειπτης προσευχῆς καί τῶν πνευματικῶν ἀσκήσεων, ἦταν ἐφικτή ἡ θεώρηση τοῦ ἄκτιστου θείου φωτός ἤ τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ. Ἡ θέση αὐτή δέν ταίριαζε μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Καλαβροῦ μοναχοῦ Βαρλαάμ, πού ταύτιζε τίς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ μέ τή θεία οὐσία καί δέ δεχόταν τή δυνατότητα κοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τή θεία οὐσία ἤ τίς θεῖες ἐνέργειες. Δέ θά εἰσέλθω σέ λεπτομέρειες γύρω ἀπό τίς ἡσυχαστικές ἔριδες τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰώνα. Θά ἐπισημάνω μόνο ὅτι στίς συνόδους τοῦ 1347 καί τοῦ 1351, πού εἶναι ἀποδεκτές ἀπό τήν καθολική Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἡ δογματική θέση τοῦ Παλαμᾶ, ἡ διάκριση δηλαδή μεταξύ θείων ἐνεργειῶν καί θείας οὐσίας, ἔγινε δόγμα τῆς Ἐκκλησίας, μέ ὑποχρεωτικό χαρακτήρα καί ἰσχύ.

Ἡ θεολογική μεθοδολογία, πού ἀκολούθησε ὁ Παλαμᾶς, εἶναι ἕνας συνδυασμός τῆς Πλατωνικῆς ὀντολογίας, τῆς Ἀριστοτελικῆς ἀποδεικτικῆς καί τῆς Βιβλικῆς πίστης. Ἐπέμεινε στό ὅτι ὁ νοῦς ἐμπεριέχεται στό σῶμα καί στό ὅτι ἡ λογική εἶναι σέ θέση νά λειτουργήσει, μόνο μέσω τῆς καρδιᾶς. Ἡ καρδιά δηλαδή εἶναι τό μέρος ὅπου ἑδράζεται ἡ ψυχή καί ἡ λογική μαζί μέ τό συναίσθημα ἀλληλοσυμπληρώνονται. Σύμφωνα μέ τόν Παλαμᾶ ἡ φιλοσοφία ἤ ἡ ἐπιστήμη μποροῦν νά λειτουργήσουν χωριστά ἀπό τή θεολογία. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφία ἤ ἡ ἐπιστήμη ἀποσκοποῦν στήν ἔρευνα τῶν αἰτιῶν τῶν κτιστῶν ὄντων καί στή θεωρία περί τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ θεολογία ἀποβλέπει στήν ἐπίτευξη τῆς θεώρησης τοῦ ἄκτιστου θείου φωτός, δηλαδή στή θεοπτία. Ἀπό ὅσο εἶμαι σέ θέση νά γνωρίζω, ἡ ἀληθινή Ὀρθόδοξη παράδοση, ἡ θεολογία καί ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα δέν ἔρχονται σέ σύγκρουση μεταξύ τους.

Γιά νά ἀνακεφαλαιώσουμε, ὁ νοῦς διαμέσου τῆς καρδιᾶς βρίσκει τό δρόμο πρός τή θέωση[6]. Ἑπομένως γιά τόν Παλαμᾶ, ἡ πραγματικότητα τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν ἀναγνωρίζεται καί ἡ ἀδιάλειπτη προσευχή προτάσσεται ὡς τρόπος ἀποκτήσεως ἀπάθειας, δηλαδή μεταλλαγῆς τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν. Γιά παράδειγμα, καλούμαστε νά μεταλλάξουμε τήν ἐγωϊστική αὐτο-ἀγάπη μέ τήν ἀγάπη γιά τό Θεό καί τήν κοινωνία τῆς ἀγαθότητάς του. Τά πάθη τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος δέ χρειάζεται νά καταστραφοῦν. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά τά μεταλλάξει, ὥστε νά ὑπηρετοῦν τό Θεό καί νά ἐπιθυμοῦν τήν ἀγάπη του.

Τά ὅσα εἶπα γιά τόν Ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ καί τό ἡσυχαστικό κίνημα, εἶχαν ἐπίδραση στή Ρωσσική πνευματικότητα καί εἰδικά στόν Feodor Dostoevskii. Μπορεῖ κανείς νά διαπιστώσει μιά πνευματική εὐθυγράμμιση ἀνάμεσα στόν Παλαμᾶ καί τόν Dostoevskii. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς δέν ἔδωσε ἁπλῶς ἀξία στήν ἡσυχαστική παράδοση, ἀλλά ἀπέδειξε ὅτι ὁ ἡσυχασμός δέν ἦταν μιά φιλοσοφική σχολή ἤ τάση στήν Ἑλληνική Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἀλλά ἕνα ζωντανό καί ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς αὐθεντικῆς Ὀρθόδοξης πνευματικότητας[7]. Εἶναι ἱστορικά ἐμφανές ὅτι ἡ πνευματική κληρονομιά τοῦ Παλαμᾶ καί ἡ ἡσυχαστική πρακτική τῆς προσευχῆς τῆς καρδιᾶς, πέρασε στίς Βαλκανικές χῶρες καί ἀπό ἐκεῖ μέ μικρή ἤ καθόλου καθυστέρηση καί στή Ρωσσία.

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς κατεστάθη τό 1347 Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, πρωτεύουσας τῆς Μακεδονίας στή Βόρεια Ἑλλάδα. Ἡ ἀλληλεπίδραση μεταξύ τῶν Βαλκανικῶν λαῶν καί τῶν προσκυνητῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους μετέφερε τήν πνευματική ἄσκηση καί τή θεολογική διδαχή στόν Βορρᾶ. Κατά τό δέκατο πέμπτο αἰώνα, ἡ πρακτική τῆς ἀδιάλειπτης προσευχῆς καί ἡ πνευματικότητα τοῦ ἡσυχασμοῦ ἦταν γνωστά στίς μοναστικές κονότητες τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου στό Belozersk τῆς Λευκῆς Λίμνης καί στό μεγάλο κέντρο τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Σεργίου στό Zagorsk.

Ἕνας ἀπό τούς σπουδαιότερους προσκυνητές, ἐξ ἀπόψεως

6. Παλαμᾶς, *Πρώτη Τριάς* 3:46.
7. Meyendorff, *Palamas and Orthodox Spirituality*, σ. 9.

κατανόησης καί μεταλαμπάδευσης τῆς Παλαμικῆς καί ἡσυχαστικῆς παράδοσης στή Ρωσσία, ἦταν ὁ Nilus Sorski (1433-1508) ἀπό τό μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου τῆς Λευκῆς Λίμνης, πού μετά τήν ἐπίσκεψή του στό Ἅγιον Ὄρος παρέμεινε καί ἔζησε ὡς ἐρημίτης.

Στά τέλη τοῦ δεκάτου ὀγδόου καί στίς ἀρχές τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰώνα, ὑπῆρξε μιά σπουδαία ἀναγέννηση τῆς ἡσυχαστικῆς πνευματικότητας, πού ἐπηρέασε ὅλα τά ἐπίπεδα τῆς Ρωσσικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, τοῦ Ρωσσικοῦ ἔθνους καί ἰδιαίτερα τοῦ Dostoevskii. Οἱ πιό σπουδαῖοι ἐκπρόσωποι τοῦ ἡσυχασμοῦ ἦταν οἱ ἑξῆς: Ὅσιος Paissy Velichkovsky (1723-1794), Ἅγιος Sikhon τοῦ Zadonsk (1724-1783), Ἅγιος Seraphim τοῦ Sarov (1759-1833) καί κατεξοχήν ὁ Staretz Ambrosy (1812-1892) ὁ Πρεσβύτερος, πού τό 1865 κατεστάθη ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ Optina Pristym κοντά στή Μόσχα. Ἀρκετοί διάσημοι Ρῶσσοι συγγραφεῖς ἐπισκέφθηκαν τό μοναστήρι αὐτό καί ἄντλησαν ἐμπνεύσεις ἀπό τήν πλούσια πνευματική, ἡσυχαστική του παράδοση. Ὁ Dostoevskii, ὁ Tolstoy, ὁ Kireevsky, ὁ Soloviev ἑλκύστηκαν στήν Optina, κυρίως γιά νά συνομιλήσουν μέ τόν Staretz Ambrosy. Ἰδιαιτέρως ἡ ἐπίδραση πού δέχτηκε ὁ Dostoevskii εἶναι χαρακτηριστική[8]. Ἐπιπρόσθετα ἡ πλούσια συλλογή τῆς *Φιλοκαλίας* –πνευματικά κεφάλαια, γραμμένα γιά τήν πνευματική καθοδήγηση τῶν ἀνθρώπων–, ἔγινε πολύ δημοφιλής ἀνάμεσα στούς Ρώσσους καί ἀργότερα σέ ὅλο τόν κόσμο. Τό βιβλίο *Ὁ Δρόμος τῶν Ἀσκητῶν* (1884) γνωστοποίησε εὐρύτερα τήν ἀδιάλειπτη προσευχή τῶν ἡσυχαστῶν. Ὁ Dostoevskii, στήν περίφημη νουβέλα του *Οἱ Ἀδελφοί Καραμαζώφ* πλάθει τό χαρακτήρα τοῦ Γέροντα Ζωσιμᾶ, σύμφωνα μέ τούς γέροντες τῆς Optina.

Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, αἰῶνες πρίν τόν Dostoevskii, ἀπέρριψε τήν ἰδέα ὅτι τό σῶμα εἶναι ἀφ᾽ ἑαυτοῦ κακό, ἐπειδή μιά τέτοια ἀντίληψη θά ἀπέρριπτε τό δημιούργημα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Παλαμᾶς, οἱ ἡσυχαστές καί ὁ Dostoevskii διδάσκουν πολλά γιά τή διατήρηση τοῦ περιβάλλοντος κόσμου. Ἡ κτίση

8. John B. Dunlop, *Staretz Ambrosy*, Belmont, MA: Nordland Pub. Co, 1972, σσ. 33-34.

καθ' ἑαυτή, μέ ὅλη τήν πολυπλοκότητά της, εἶναι τό κτιστό ἀποτέλεσμα τῶν θείων ἐνεργειῶν, τῆς ἀγάπης, τῆς θέλησης καί τῆς καλοσύνης τοῦ Θεοῦ. Γιά τόν Παλαμᾶ καί τήν Ὀρθοδοξία, ὁ ὁρατός καί ὁ ἀόρατος κόσμος δημιουργήθηκε ἀπό τήν ἀπεριόριστη σοφία τοῦ Θεοῦ καί ἑπομένως δέν μπορεῖ νά περιφρονηθεῖ, νά κακομεταχειρισθεῖ ἤ νά θεωρηθεῖ κακός. Ὁ Δούκας τοῦ Edinbourgh Philip στράφηκε πρόσφατα πρός τήν Ὀρθοδοξία, ἐπειδή ἐκτίμησε τό σεβασμό τῆς Ὀρθοδοξίας γιά τό περιβάλλον, πού ἔχει καθαγιασθεῖ ἀπό τό Θεό. Ἡ δυνατότητα αὐτή αἰσθήσεως τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, «τοῦ Θεοῦ ἀπό τόν ὁποῖον καί διαμέσου τοῦ ὁποίου καί στόν ὁποῖον, ὅλα ἔλαβαν ὕπαρξη», παρουσιάζεται ζωντανά στά λόγια τοῦ Γέροντα Ζωσιμᾶ: «Νά ἀγαπᾶς ὅλη τήν κτίση τοῦ Θεοῦ καί τόν παραμικρό κόκκο ἄμμου. Νά ἀγαπᾶς κάθε φῦλλο καί κάθε ἀκτίνα τοῦ Θεϊκοῦ φωτός, νά ἀγαπᾶς τά ζῶα, τά φυτά, νά ἀγαπᾶς τό κάθε τι. Ἄν ἀγαπᾶς τό κάθε πράγμα, τότε θά καταλάβεις τό μυστήριο τοῦ Θεοῦ σέ κάθε πράγμα. Καί μόλις τό ἀντιληφθεῖς θά τό κατανοεῖς καλύτερα κάθε μέρα πού περνᾶ. Καί στό τέλος θά καταφέρεις νά ἀγαπᾶς ὅλο τόν κόσμο, μέ τήν ἀγάπη πού ἀγκαλιάζει ὅλον τόν κόσμο. Ἀγάπα τά ζῶα: Ὁ Θεός τούς ἔδωσε στοιχεῖα νόησης καί χαρά χωρίς προβλήματα. Μή τά παιδεύεις, μή τά βασανίζεις, μή τούς στερεῖς τή χαρά τους, μήν ἐργάζεσαι ἐνάντια στίς προθέσεις τοῦ Θεοῦ. Ἄνθρωπε, μήν ὑπερηφανεύεσαι γιά τήν ἀνωτερότητά σου ἀπέναντι στά ζῶα. Γιατί αὐτά εἶναι χωρίς ἁμαρτία καί ἐσύ μέ τό μεγαλεῖο σου λερώνεις τή γῆ ἐξαιτίας τῆς παρουσίας σου καί ἀφήνεις πίσω σου τίς στάχτες τῆς πλάνης σου. Ἀλίμονο, εἶναι ἀλήθεια γιά τούς περισσότερους ἀπό ἐμᾶς! Νά ἀγαπᾶς ἰδιαίτερα τά παιδιά, γιατί εἶναι ἀναμάρτητα, ὅπως οἱ ἄγγελοι. Ζοῦνε ἁπαλά καί ἁγνίζουν τίς καρδιές μας, καθοδηγώντας μας. Ἀλίμονο σέ ἐκεῖνον πού προσβάλλει ἕνα παιδί!»[9].

Παρότι ὁ Dostoevskii δέν ἔγραψε θεολογικό δοκίμιο, ἀλλά νουβέλα, ὡστόσο ἀντανακλᾶ τή βαθειά σύνδεσή του μέ τήν Ὀρθόδοξη Χριστιανική κληρονομιά τῆς ἡσυχαστικῆς πνευματικότητας καί τῆς ἀγάπης γιά τή δημιουργία τοῦ Θεοῦ. Ἡ

9. Dostoevskii, *Οἱ Ἀδελφοί Καραμαζώφ.*

πνευματικότητα τοῦ Γέροντα Ζωσιμᾶ ἐκφράζει καθαρά τήν τρέχουσα θεολογική σκέψη τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα, ἀνάμεσα στούς πνευματικούς πατέρες τῆς Ρωσσίας, ὅπως καί τήν πνευματική κληρονομιά τοῦ ἡσυχασμοῦ καί τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

Συχνά οἱ ἄνθρωποι ἔχουν μιά λανθασμένη εἰκόνα γιά τούς μοναχούς καί τούς κατηγοροῦν πώς, προκειμένου νά ἀποκτήσουν πνευματικότητα, διδάσκουν ὅτι χρειάζεται ἡ ταλαιπώρηση τοῦ σώματος. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καί ἡ ἡσυχαστική παράδοση διακηρύσσουν πώς τό σῶμα εἶναι ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί ὀφείλουμε νά τό φροντίζουμε. Στή μελέτη μου *The Human Body According to St. Gregory Palamas* διατυπώνονται τά ἑξῆς: «Στήν αὐθεντική Χριστιανική κατανόηση τοῦ ὑλικοῦ κόσμου καί ἰδιαίτερα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, καθιστάμεθα ὑπεύθυνοι ὡς οἰκονόμοι τοῦ περιβάλλοντος κόσμου καί ὀφείλουμε νά ἐργαστοῦμε γιά τήν εὐζωΐα ὅλων τῶν ἀνθρώπων... Ὅλες οἱ ἀσκητικές προσπάθειες... δέν εἶναι μάταιες, ἀλλά βοηθοῦν στήν αὔξηση τῆς ὑγείας τοῦ σώματος καί τῆς ψυχῆς (τόσο ἡ σωματική ὅσο καί ἡ πνευματική κατάσταση πρέπει νά προσεχθοῦν). Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά κατανοήσει τόν ὑλικό κόσμο καί τόν ἑαυτό του ὡς δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, συμπεριφερόμενος σύμφωνα μέ τίς θεῖες ἐντολές»[10].

Σχετικά μέ τήν ὑγεία τοῦ σώματος καί τῆς ψυχῆς, ὁ Παλαμᾶς μᾶς προσκαλεῖ σέ μιά ζωή προσευχῆς, νηστείας καί ἡσυχίας. Στό βιβλίο του *Ὀρθόδοξη Ψυχοθεραπεία*, ὁ Ἱερόθεος Βλάχος (σελ. 293 κ.ἑ.) τονίζει ὅτι ἡ ὑγεία τοῦ σώματος, προϋποθέτει τήν κατάσταση τῆς ἡσυχίας, ὄχι μέ τή μορφή τῆς ραθυμίας, ἀλλά τῆς ἀνανεώσεως τοῦ σώματος προκειμένου νά μείνει ὑγιές. Περισσότερο ὅμως ἡ ἡσυχία εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ὑγεία τῆς ψυχῆς.

Ἡ ἀδιάλειπτη προσευχή τῶν ἡσυχαστῶν, εἰδικότερα, εἶναι πολύ χρήσιμη γιά τούς καρδιοπαθεῖς. Ὁ Δρ. Benson, τοῦ Beth Israel Hospital τῆς Βοστώνης, παρατηρεῖ τά ἀκόλουθα: «Ἡ προσευχή εἶναι χρήσιμη γιά ἀσθενεῖς, πού πάσχουν ἀπό καρδιακές ταχυπαλμίες ἤ ἀρυθμίες. Ἕνας ἀπό τούς συναδέλφους

10. *GOTR*, τ. 34, No. 1, 1989, σ. 9.

μου, Ὀρθόδοξος Χριστιανός στό θρήσκευμα, συνέστησε σέ ἀσθενή νά ἐπαναλαμβάνει τό νούμερο ἕνα γιά νά ἠρεμεῖ ἀπό τίς ταχυκαρδίες του, πού ἦταν ἀρκετά αὐξημένες. Ὡστόσο, παρατηρήθηκε ὅτι ἡ κατάσταση ἀντί νά βελτιωθεῖ χειροτέρευε. Τότε ὁ γιατρός ρώτησε τόν ἀσθενή τί συμβαίνει καί ἐκεῖνος ζήτησε νά λέει κάτι ἄλλο ἀντί τοῦ ἕνα. Ὁ γιατρός τοῦ συνέστησε νά λέει τό *Κύριε ἐλέησον* καί, ὅπως πράγματι παρατηρήθηκε, ἡ κατάσταση τῆς ὑγείας του ἄρχισε νά βελτιώνεται. Ὁ γιατρός χρησιμοποίησε τή θρησκευτική πίστη τοῦ ἀσθενῆ, μπορώντας ἔτσι νά συνεργαστεῖ μαζί του».

Στό Ἅγιον Ὄρος στήν Ἑλλάδα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰώνα, ὅπου ὡς γνωστόν βρίσκονται βυζαντινά μοναστήρια, οἱ ὁδηγίες πού δίδονταν δύο φορές κάθε μέρα ἦταν νά κάθεσαι ἐν ἡσυχίᾳ, νά προσέχεις τήν ἀναπνοή σου καί σέ κάθε ἐκπνοή νά λές μυστικά μέσα σου, τό *Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ἐλέησόν με*. Ἄλλες σκέψεις πού πιθανόν νά ἔρχονταν στό νοῦ ἔπρεπε παθητικῶς νά ἀγνοηθοῦν καί ἡ προσευχή νά ἐπαναλαμβάνεται. Βεβαίως εἶναι ἐμφανές, ὅτι ἡ πρακτική αὐτή ἔχει ἐπιβιώσει ὡς τίς μέρες μας καί καλεῖται: *Ἡ προσευχή τοῦ Ἰησοῦ*.

Μιά ἄλλη χρήσιμη παρατήρηση, πού εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε, λόγω τῶν συγχρόνων δυνατοτήτων ἐνημερώσεως, εἶναι οἱ ὁμοιότητες τοῦ ἡσυχασμοῦ καί τοῦ ἰσλαμικοῦ σουφισμοῦ. Μιά σημαντική ἐργασία, πού παρουσιάστηκε ἀπό τόν καθηγητή Nasr, σύγχρονο Μουσουλμάνο θεολόγο-φιλόσοφο, στό Διάλογο Ὀρθοδόξων καί Μουσουλμάνων[11], παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσες ὁμοιότητες μεταξύ σουφισμοῦ καί ἡσυχασμοῦ. Ὁ τίτλος τῆς ἐργασίας ἦταν *The Prayer of the Heart in hesychasm and sufism*. Σύμφωνα μέ τό συγγραφέα, «ὑπάρχουν σημαντικές ὁμοιότητες ἀνάμεσα στή διδαχή τῶν ἡσυχαστῶν καί τῶν sufi, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή φύση καί τό νόημα τῆς προσευχῆς τῆς καρδιᾶς»[12]. Ἡ ἐργασία αὐτή μεταφράστηκε στά Ἑλληνικά καί δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Σύναξις*[13].

11. *Orthodox Christians and Muslims*, Holy Cross Press, 1986, σσ. 195-203.

12. σ. 196.

13. τ. 27, Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 1988.

Ὁ Παλαμᾶς, κατά τή διάρκεια τῆς αἰχμαλωσίας του στή Μικρά Ἀσία, ἦρθε σέ διάλογο μέ τούς Μουσουλμάνους θεολόγους, πού ἔφεραν τό ὄνομα Χίωνες. Κατά τό διάλογο αὐτό ἀπάντησε στίς παρανοήσεις τῶν Μουσουλμάνων σχετικά μέ τήν Ἁγία Τριάδα. Σύμφωνα μέ τόν Παλαμᾶ, ὁ Θεός δέ μπορεῖ νά εἶναι ἄλογος, ἄσοφος και ἄπνους. Στό σημερινό κόσμο, ὅπου οἱ Μουσουλμάνοι καί οἱ Χριστιανοί ζοῦν μαζί, χρειάζεται διάλογος γιά τήν πληρέστερη κατανόηση τῶν διαφορετικῶν πίστεων καί γιά τή συνύπαρξη[14].

Συμπερασματικά, θά ἤθελα νά τονίσω τόν πλοῦτο τῆς μεγάλης πνευματικῆς μας κληρονομιᾶς. Ἡ πνευματική μας κληρονομιά, πού κληρονομήσαμε, ὄχι μόνο ἀπο τήν κλασσική Ἑλλάδα ἀλλά καί ἀπό τό Χριστιανικό Βυζαντινό πολιτισμό, ἔχει σταθερή, μόνιμη ἀξία γιά μᾶς τούς Ὀρθοδόξους Χριστιανούς. Συχνά μιλοῦμε γιά τόν κλασσικό πολιτισμό καί γιά τή φιλοσοφία, σάν τίς βάσεις τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά ὀφείλουμε νά γνωρίζουμε καί νά κατανοοῦμε τή Χριστιανική μας κληρονομιά, ὅπως ἐνσωματώθηκε στό Χριστιανικό Βυζάντιο. Γεγονός εἶναι ὅτι ἡ πνευματική κληρονομιά τοῦ ἡσυχασμοῦ ἐπηρέασε τό δυτικό πολιτισμό καί τή φιλοσοφία τοῦ ὑπαρξισμοῦ, ἰδιαίτερα τή Ρωσσική πνευματικότητα καί τό λογοτεχνικό ἔργο τοῦ Dostoevskii.

Ὁ πολιτισμός πράγματι ἔχει πολλά πρόσωπα, ἀλλά κυρίως ἐκφράζεται στή σφαῖρα τοῦ πνεύματος. Χρειάζεται νά γνωρίζουμε τή δική μας πολιτιστική παράδοση, νά ζοῦμε καθημερινά τή ζωή τοῦ ἡσυχασμοῦ, μέ ἡσυχία, σιωπή καί ἀταραξία. Ἰδιαίτερα πρέπει νά λέμε ἀδιαλείπτως τήν προσευχή τοῦ Ἰησοῦ, προκειμένου νά ἐξασφαλίσουμε τήν ὑγεία τοῦ σώματος καί τῆς ψυχῆς, νά ἀναδυθοῦμε πνευματικά στό ὕψος τῆς θεώσεως καί νά κοινωνήσουμε τίς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ.

Ἡ πολιτιστική μας ταυτότητα ἀναδεικνύεται μέσω τῶν πνευματικῶν μας ἀξιῶν. Ἡ ἡσυχαστική παράδοση μᾶς προσφέρει μιά πνευματικότητα μέ βαθειές ρίζες, πού μπορεῖ νά μᾶς ὁδηγήσει στήν πνευματική τελειότητα. Σήμερα, χρειαζόμαστε

14. Βλ. George C. Papademetriou, *Essays on Orthodox Christian-Jewish Relations*, Wyndham Hall Press, 1990, σσ. 52-54.

πνευματικές ἀξίες νά ἀντιπαραθέσουμε στίς καταστροφικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας μας. Ἡ ἡσυχαστική πνευματικότητα μᾶς παρέχει τά ἀπαραίτητα μέσα ἐκπληρώσεως τῶν στόχων μας. Ἄς παραμείνουμε πιστοί στήν πνευματική μας ταυτότητα καί ἄς διαιωνίσουμε τήν κληρονομιά, ὅπως μᾶς τήν παρέδωσαν οἱ πρόγονοί μας.

᾿Αρχιμ. Εἰρηναίου ᾿Ι. Χατζηεφραιμίδη
Διδάκτορος Θεολογίας

῾Η ζωή μέ τό Χριστό
(Μιά νέα πρότασι)

«Κάψτε ὅλα τά βιβλία τῶν θρησκευτικῶν καί γράψτε βιβλία μέ βάση τά μνημεῖα τῆς ᾿Ορθοδοξίας». ῎Ισως θεωρεῖται ὑπερβολή αὐτή ἡ ἀποστροφή τοῦ καθηγητοῦ Ν. Ματσούκα[1] πρός τούς συνέδρους τοῦ Γ΄ Πανελληνίου Θεολογικοῦ Συνεδρίου. ᾿Αναμφίβολα ὅμως εἶνε ἡ κραυγή διαμαρτυρίας ἑνός εἰδικοῦ γιά τό ποιόν τῶν διδακτικῶν βιβλίων τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν. ᾿Αποτελεῖ γεγονός ὅτι «στό χῶρο ὀργάνωσης καί προσφορᾶς τοῦ θρησκευτικοῦ μορφωτικοῦ ἀγαθοῦ ἀντιμετωπίζουμε ἐμφανῶς ἕνα εἶδος διδακτικῆς γήρανσης»[2]. Καί ὅπως παρατηρεῖ ὁ Σ. Ράμφος, ὑπάρχει «πτώχευση τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν»[3].

῞Ολα αὐτά τά συμπτώματα –εἰδικά γιά τήν Α/βάθμια ἐκπαίδευσι– ὀφείλονται στήν ἐμμονή «σέ διδακτικά προγράμματα ἀπαρχαιωμένα»[4] καί στήν ὕπαρξι βιβλίων μή προσηρμοσμένων στήν ψυχοσύνθεση τῶν μαθητῶν. Τά παραπάνω ὅμως δέν ἀποτελοῦν ἀφορισμούς, διότι δέν παραθεωροῦμε τή φιλοτιμία καί τήν καλή πρόθεσι τῶν ἁρμοδίων πολιτικῶν παραγόντων καί τῶν συγγραφέων τῶν διδακτικῶν βιβλίων. ῎Ισως δέν δόθηκε ἡ δέουσα προσοχή στήν ἀνάγκη ἀνανεώσεως τοῦ θρησκευτικοῦ

1. Βλ. Πρακτικά Γ΄ πανελληνίου θεολογικοῦ Συνεδρίου (2-4.10.87) ἔκδ. ΠΕΘ τ. 1-2, σ. 81, ᾿Αθῆναι 1988.
2. Βαγιανοῦ Γ., ῾Η θρησκευτική ἀγωγή στήν Α/βάθμια ἐκπαίδευση, σ. 14, Θεσσαλονίκη 1989.
3. Θεοῦ Γράμματα, Σπουδάσματα, σ. 7, ᾿Αθήνα 1981 (ΑΚΡΙΤΑΣ).
4. Βαγιανοῦ, ἔ.ἀ. σ. 25.

μαθήματος σέ μία ἐποχή ὅπου τά πάντα ρεῖ καί ἐξελίσσονται, μέ ἀποτέλεσμα «νά ἔχει ὀπισθοβατήσει»[5] τό θρησκευτικό μάθημα στήν Α/βάθμια ἐκπαίδευση.

Ἀδήριτη, λοιπόν, παρουσιαζόταν ἡ ἀνάγκη ἀνακαινίσεως τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος ὡς μορφωτικοῦ ἀγαθοῦ. Αὐτή δέ ἡ ἀνάγκη πήγαζε ἀπό τήν πραγματικότητα ὅτι «μέ τά Θρησκευτικά θά διασταυρώνεται ἡ ζωή τοῦ σημερινοῦ παιδιοῦ ὡς τήν ἔσχατη ὥρα του»[6]. Πρός αὐτή τήν κατεύθυνσι τῆς ἀνακαινίσεως στοχεύει –ἐν πολλοῖς ἐπιτυχῶς– τό νέο βιβλίο θρησκευτικῶν τῆς Γ΄ τάξεως τοῦ Δημοτικοῦ, τό ὁποῖο ὑπό τόν τίτλο «Ἡ ζωή μέ τό Χριστό» χρησιμοποιεῖται ἐφέτος ἤδη γιά τέταρτη χρονιά. Τό βιβλίο τῶν θρησκευτικῶν, πού χρησιμοποιοῦσαν πρωτύτερα οἱ μαθηταί τῆς Γ΄ τάξεως, περιελάμβανε σέ ὅλη σχεδόν τήν ἔκτασί του ἱστορικά στοιχεῖα τῆς Π. Διαθήκης. Δέν θ' ἀσχοληθοῦμε μέ τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου καί τήν κριτική τῶν ἐπιλεγμένων ἱστοριῶν ἀπό τήν Π. Διαθήκη, ἡ ὁποία ἄλλωστε ἀποτελεῖ «παιδαγωγίαν εἰς Χριστόν». Τοῦτο διαφεύγει ἀπό τούς στόχους τοῦ παρόντος ἄρθρου. Ὁ φίλος ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρῆ κριτικές καί ἐκτιμήσεις τοῦ περιεχομένου τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου καί τῶν προγενεστέρων πού ἀφορμῶνταν ἀπό τήν Π. Διαθήκη στό περισπούδαστο βιβλίο τοῦ π. Γ. Βαγιανοῦ «Ἡ θρησκευτική ἀγωγή στήν Α βάθμια ἐκπαίδευση»[7].

Τό νέο βιβλίο ἐντάσσεται στά πλαίσια τοῦ νέου ἀναλυτικοῦ προγράμματος πού, ὑπό τό φῶς τῆς 9ετοῦς ὑποχρεωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, θεωρεῖ ὅτι τό μάθημα στό Δημοτικό ἔχει πρωτίστως εἰσαγωγική ἀποστολή. Γι' αὐτό τό λόγο ἀποφεύγεται κάθε εἶδος νοησιαρχίας καί δίνεται βαρύτητα στό παιδί (παιδοκεντρική ἀρχή), στίς ἐμπειρίες του, στήν ψυχοσύνθεσί του. Ἐπιδιώκεται γενικά μία πρώτη προσέγγισι στίς βασικές ἀλήθειες τῆς πίστεώς μας. Εἰδικά τό νέο ἐγχειρίδιο λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τή δεκτικότητα τοῦ μαθητοῦ καί ἐπιλέγει στοιχεῖα ἀπό τή Γρα-

5. Βαγιανοῦ, ἔ.ἀ. σ. 28.

6. Κοτταδάκη Ἀ., Σχόλιο πρῶτο στό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ΑΝΑΠΛΑΣΙΣ 251 (1977) 11.

7. Βλ. σσ. 98-99, 102-114, 181, 259-270.

σή, τὴν Παράδοσι, τὴ λατρεία, τὸν ἱστορικό καὶ κοινωνικό βίο γιά νά τα προσφέρη εὔληπτα στό μαθητή. Τό Παιδαγωγικό Ἰνστιτοῦτο τονίζει ὅτι «διαμορφώνεται σέ ἕνα παιδικό βιβλίο πού προσφέρεται στούς προβληματισμούς καί τά ἐρωτήματα τῶν μικρῶν ἀναζητητῶν». Μή λησμονοῦμε ὅτι τα παιδιά τῆς μέσης παιδικῆς ἡλικίας (6-10 ἐτῶν) θέτουν το καθε τι ὑπό ἔλεγχο· ἔχουν κάνει μάλιστα ἕνα πολύ σημαντικό βῆμα στό χῶρο τῆς νοήσεως: μέσα τους ἀναπτύσσουν την ἔννοια τῆς αἰτίας καί τοῦ ἀποτελέσματος· ἔχουν την ἱκανότητα νά ὀργανώνουν, νά ταξινομοῦν ὅσα εἶνε συγκεκριμένα[8]. Το πρόβλημά μας δεν εἶνε ἄν πρέπει ἤ ὄχι νά δώσωμε τη θρησκευτική ἀγωγή στό παιδί, ἀλλά πῶς θά καλλιεργήσωμε καί ἀναπτύξωμε το ἔμφυτο θρησκευτικό συναίσθημα[9]. Το παιδί ἔχει θρησκευτικές ἀναζητήσεις. Σ' αὐτές τίς ἀναζητήσεις φιλοδοξεῖ τό ἐγχειρίδιο ν' ἀπαντήση «μέσα ἀπό τό ὀρθόδοξο βίωμα καί τη μακροχρόνια ἐκκλησιαστική πρακτική». Συνοπτικά οἱ δύο πόλοι, ἀνάμεσα στους ὁποίους κινεῖται «διαλεκτικά» τό βιβλίο, εἶνε οἱ ἀναζητήσεις τῶν παιδιῶν καί οἱ ἐμπειρίες ἀπό την ὀρθόδοξη παράδοσι.

Τό βιβλίο χωρίζεται σε ὀκτώ γενικές ἑνότητες. Το περιεχόμενο κάθε μερικῆς ἑνότητος ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ἕως τρία κείμενα. Ποιήματα καί ἐκκλησιαστικοί ὕμνοι στό πρωτότυπο καί σ' ἐλεύθερη ἀπόδοσι συμπληρώνουν τα κείμενα. Ἐπιλεγμένα τά κείμενα ἀπό τη Γραφή, τους πατέρες, το Συναξάρι, την ἱστορία μας καί τη λογοτεχνία προσφέρουν στοιχεῖα ἀπό τὴν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, τὴν παράδοσι τοῦ ἔθνους, την καθημερινή ζωή. Παράλληλα τονίζεται ἡ συναδέλφωσι τῶν λαῶν, ἡ βασική ἀρχή τοῦ Εὐαγγελίου ὅτι πάντες ἕν ἐσμεν ἐν Χριστῷ

8. Βλ. Koulomzin, Το ὀρθόδοξο βίωμα και τα παιδιά μας, σ. 53, Ἀθήνα 1990 (ΑΚΡΙΤΑΣ). Τή σχολική ἡλικία (7-12 ἐτῶν) ὁ Piaget χαρακτηρίζει ὡς «φάση συγκεκριμένων λογικῶν λειτουργιῶν». Αὐτές τις λειτουργίες χρησιμοποιεῖ το παιδί για συγκεκριμένα πράγματα και γεγονότα. Βλ. Piaget, Ἡ ψυχολογία τῆς νοημοσύνης, σ. 37 ἑ., Ἀθῆναι 1958 (ΑΘΗΝΑ). Πρβλ. Καψάλη Ἀ., Παιδαγωγική Ψυχολογία, σ. 117, Θεσσαλονίκη 1990.

9. Πρβλ. Ἀσπιώτη Ν.: «Δεν ὑπάρχει παιδί χωρίς θρησκείαν» (Το παιδί καί ἡ θρησκευτική διαπαιδαγώγησις, σ. 55, Ἀθῆναι 1962).

Ἰησοῦ[10]. Μέ ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα ἀποσκοπεῖ τό ἐγχειρίδιο νά πλουτίση τίς γνώσεις τῶν μαθητῶν καί νά ἐνεργοποιήση τόν ψυχικό τους κόσμο. Μέ δυό λόγια τό βιβλίο ἀπευθύνεται στό νοῦ καί στήν καρδιά τοῦ μαθητοῦ. Ἐξ ἄλλου τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νά δραστηριοποιηθῆ μέ τά θέματα πού προσφέρονται πρός συζήτησι, μέ τίς ἀντιστοιχίσεις, τίς ἀκροστιχίδες, τά σταυρόλεξα καί τίς λοιπές ἐργασίες. Ταῦτα γενικῶς.

Εἰδικῶς ἔχομε νά παρουσιάσωμε τά ἀκόλουθα:

Ἐν πρώτοις ἀξιοσημείωτο τυγχάνει ὅτι τά μαθήματα συμπορεύονται μέ τόν κύκλο τοῦ σχολικοῦ ἔτους. Τό πρῶτο μάθημα ἀφιερώνεται στόν ἁγιασμό γιά τήν ἔναρξι τῶν μαθημάτων, ὁ δέ ἁγιασμός ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἐμπειρία τοῦ μαθητοῦ κατά τή σχολική χρονιά. Μέ τό πρῶτο κιόλας μάθημα ὁ μαθητής μαθαίνει ὅτι δέν ἀρκεῖ ἡ προσπάθεια ἡ δική του καί ὅσων βοηθοῦν στήν ἀγωγή του. Πέρα καί πάνω ἀπ' αὐτές εἶνε ἡ βοήθεια τοῦ Θεοῦ ἡ ὁποία θά τόν συνοδεύη καθ' ὅλη τή χρονιά. Τά τελευταῖα, ἐπίσης, μαθήματα εἶνε ἀφιερωμένα σέ γιορτές μετά τό Πάσχα πού κατά τό πλεῖστον συμπίπτουν μέ τό πέρας τοῦ σχολικοῦ ἔτους.

Πλούσιο εἶνε τό ὑλικό ἀπό τή λαϊκή παράδοσι, τά ἔθιμα καί τή λαογραφία. Λ.χ. ὁ βασιλικός παρουσιάζεται ὡς τό ἀγαπημένο λουλούδι τῶν Ἑλλήνων καί συνδέεται μέ τό θρύλο τῆς εὐωδίας του ὅταν ἀνευρέθη ὁ Τίμιος Σταυρός. Γι' αὐτό ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες τόν ὀνομάζομε «σταυρολούλουδο» (13)[11]. Ἀκόμη παρουσιάζεται τό ἔθιμο νά τοποθετοῦμε σταυρό στή στέγη τοῦ καινούργιου σπιτιοῦ γιά νά τό σκέπη καί προστατεύη (14). Ὁ Ἅγιος Νικόλαος προβάλλεται ὡς ὁ προστάτης τῶν ναυτικῶν, ἐξ οὗ καί ἡ λαϊκή ὀνομασία του «θαλασσίτης» (56). Στή γιορτή τῶν Χριστουγέννων ὑπενθυμίζονται τά χριστουγεννιάτικα ἔθιμα στό σπίτι καί στήν Ἐκκλησία. Ἀλλ' ἐξ ἀφορμῆς αὐτῶν τῶν ἐθίμων μέ ζωντάνια δίνεται τό μήνυμα ὅτι ἡ γιορτή δέν εἶνε τό φαγοπότι καί ὁ στολισμός τῶν ἡμερῶν ἐκείνων· εἶνε ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ πρός τούς ἀνθρώπους, ἡ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν ἄνθρωπο. «Η αγάπη είναι που κάνει τα Χριστούγεννα ξεχω-

10. Πρβλ. Γα 3,28.

11. Οἱ ἀριθμοί ἐντός παρενθέσεως παραπέμπουν σέ σελίδα.

ριστή γιορτή» (80). Ἐξ ἴσου ὡραῖα παρουσιάζονται τά λαϊκά ἔθιμα τῆς γιορτῆς τῶν Θεοφανείων (87-88). Σημαντικά ἐξ ἄλλου εἶνε καί τά ἔθιμα τοῦ Ψυχοσαββάτου, τά ὁποῖα βέβαια ποικίλλουν ἀπό τόπο σέ τόπο (149), ἀλλά νομίζομε ὅτι τό νά μή φοβᾶται ὁ μαθητής τό μνῆμα καί νά ἔχῃ τή μνήμη τῶν νεκρῶν, ὅπως διαγράφεται στίς γραμμές τοῦ βιβλίου, εἶνε κάτι πού πρέπει νά διδαχθοῦν οἱ μαθηταί μας. Τέλος παρουσιάζεται ἡ λαϊκή παράδοσι τῆς Κύπρου νά ἐπικαλοῦνται τά παιδιά τόν ἅγιο Γεώργιο, ὅταν κάτι εἰσχωρήσῃ στό μάτι τους. Αὐτή ἡ σύνδεσι τοῦ ἁγίου μέ τό παιδί, μάλιστα σέ δύσκολες στιγμές, ἀποτελεῖ κάτι πού μπορεῖ νά τοῦ πῆ πολλά.

Κάτι ξεχωριστό στό ἐγχειρίδιο ἀποτελεῖ ὁ τονισμός τῆς μικρῆς οἰκογένειας, τῆς περιοριζόμενης στά στενά γνωστά ὅρια, ἀλλά καί τῆς εὐρύτατης πού ἀγκαλιάζει ὅλα τά παιδιά τοῦ κόσμου. Στό 10ο μάθημα μέ περίσσεια χάρι περιγράφεται ἡ ὑποδοχή στό σπίτι τοῦ δεύτερου παιδιοῦ τῆς οἰκογένειας, πού ἔρχεται σάν δῶρο Θεοῦ, ἀλλά ἡ παρουσία του ἀναστατώνει συνήθως καί σφραγίζει τό πρῶτο παιδί. Ὁ Ἀνδρέας, τό πρῶτο παιδί, τό καλωσορίζει καί τοῦ λέγει· «Μην κλαις. Ωραία θα περάσουμε. Θα δεις... Θα σε πάρω και στην ομάδα μου!». Μέ αὐτό τό μάθημα πετυχημένα συνδέεται καί ἡ περίπτωσι τοῦ Ἰσαάκ, τοῦ ὁποίου ἡ γέννησι χαροποίησε τούς ὑπέργηρους γονεῖς του. Πολύ εὔστοχα στό 30ό μάθημα παρουσιάζεται τό οἰκογενειακό τραπέζι, ἕνας θεσμός πού τόν λησμονήσαμε μέσα στήν τύρβη καί στίς ἀσχολίες μας· ἕνας θεσμός ὅμως πού πρέπει νά λειτουργήσῃ πάλι διότι δένει τήν οἰκογένεια. Παράλληλα, ὅπως εἴπαμε, παρουσιάζεται ἔντονα ἡ ἰδέα ὅτι ὅλα τά παιδιά τοῦ κόσμου εἶνε ἀδέλφια· μία ἰδέα ὅμως πού ἑδράζεται στή μόνη, σταθερή βάσι της: Ὅλοι εἴμαστε παιδιά τοῦ Θεοῦ καί ἀδέλφια τοῦ Χριστοῦ. Ἐφ' ὅσον ἔχομε ἕνα Πατέρα, τόν Θεό, εἴμαστε ἀδέλφια, ἄσχετα ἀπό χρῶμα καί φυλή. Πολύ παραστατικά λέγει ὁ πατέρας στό γιό του: «Όλα αυτά, που θέλεις εσύ, δεν έχουν δικαίωμα να τα θέλουν κι εκείνοι;... Είναι όμως και αυτά παιδιά του Θεού, αδέλφια σου· και μπορείς να κρατήσεις μια θέση στην καρδιά σου γι' αυτά. Μια θέση που να την ονομάσεις. Στο άγνωστο αδελφάκι μου» (39). Παρουσιάζεται ἐπίσης ἕνα μικρό κοριτσάκι νά προσεύχεται γι' αὐτά τ' ἀδέλφια

της. Μή δυνάμενο νά κάνη κάτι ἄλλο, τά σκέφτεται καί προσεύχεται: «Έχε τα, Θεέ μου, στο νου σου, βάλε τα στη μεγάλη σου αγκαλιά. Σ' ευχαριστώ» (40). Πολύ δέ σωστά στό 19ο μάθημα τίθεται το ἐρώτημα τί γίνεται μέ τά παιδιά πού πεθαίνουν ἀβοήθητα ἀπό ἐμᾶς τούς Χριστιανούς, ὅπως συνέβαινε πρό Χριστοῦ. Ἐξ ἀφορμῆς πάλι τῆς παραβολῆς τοῦ Καλοῦ Σαμαρείτου διδάσκεται στά παιδιά, γιά νά γίνη βίωμα, ἡ ἀλήθεια ὅτι πλησίον μας είνε ὁποιοσδήποτε ἄνθρωπος, ἀκόμη καί ἕνας ἄγνωστος. Με πολλη χαρι περιγράφεται ἡ συμπεριφορά τῆς μικρῆς Ἐλπίδας προς τήν ἄγνωστη προσφυγοπούλα ἀπό την Ἀφρική, ἡ ὁποια με τήν ἀγαπη τῆς Ἐλπιδας ένιωσε κοντά της σάν παλιο γνώριμη (122-23). Ἄριστα δέ συνδέεται μ' αὐτό τό θεμα και προβαλλεται ὡς προτυπο συμπονιας καί καλωσύνης ἡ ἁγια Φιλοθέη ἡ Ἀθηναία και μαζι μ' αὐτό τονίζεται ἡ ζωή τῶν ἁγιων ὡς ζωη προσφορᾶς καί θυσιας γιά τους ἄλλους.

Ἄλλο θεμα πού ἐξαιρεται στό ἐγχειρίδιο εἶνε ὁ θεσμός τῆς Ἐκκλησιας. Παρουσιαζεται ὡς ἡ μια οἰκογένεια, στήν ὁποια ὅλοι σαν ἀδελφια προσευχόμαστε στόν Θεο (45). Ἡ Ἐκκλησια εἶνε ἡ μεγάλη οἰκογένεια (51), μεσα στην οποία τό παιδί νιώθει τήν ἀγαπη και φροντίδα τοῦ Θεοῦ. Εἶνε τό «απάγκιο λιμανι» (56) ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἠρεμεῖ και γαληνευει. Εἶνε ὅμως και αὐτη πού μᾶς τρεφει. Σέ καθε Λειτουργια στρωνει τό τραπεζι της, στό ὁποῖο ὅλοι γινομαστε ἀδελφια, διότι κοινωνοῦμε ἕνα και το αὐτό Σῶμα και Αἷμα Χριστοῦ (103). Ἐκ παραλλήλου τονίζεται ὁ λησμονημένος θεσμος τῆς ἐνορίας πού δειχνει το δημοκρατικό και ἀποκεντρωτικο πνεῦμα τῆς Ἐκκλησιας, ἀλλά δυστυχῶς ἡ ἀξία της ἔχει παραμεληθῆ στίς ἡμέρες μας. Ἡ ἐνορία χαρακτηριζεται ὡς «μια μεγάλη γειτονιά» και ὁ ναός ὡς «η καρδια της ενοριας» (99). Ἰδιαίτερη ἐμφασι δίνεται στη γιορτή τοῦ ἁγίου τῆς ἐνορίας καί στή λιτάνευσι τῆς εἰκόνας τοῦ ἁγίου, ὁ ὁποῖος, ὅπως γραφεται χαρακτηριστικα, «λας και κανει περιπατο εκει που παίζουμε, που εργαζόμαστε, που περπατάμε. Είναι κι αυτός ενορίτης μας».

Μεσα στίς γραμμές τοῦ εγχειριδιου τονίζεται καλα τό βίωμα πού μποροῦν νά ζήσουν τα παιδιά στίς γιορτές τῆς Ἐκκλησιας. Ἡ γιορτη τοῦ κάθε παιδιοῦ δεν γινεται μόνο ἀφορμή για χαρά στό σπίτι. Ἡ μητερα πηγαίνει στον ἑσπερινό τα πρόσφο-

ρο. Ἡ δασκάλα λέγει λίγα πράγματα στά παιδιά, ὥστε ὁ κάθε μαθητής νά γνωρίζη γιά τόν ἅγιο του (96-7). Στό 29 μάθημα ὁ Χαραλάμπης ψάχνει νά μάθη κάτι γιά τή ζωή τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους. Τήν ἡμέρα τῆς γιορτῆς του μαζί μέ τούς γονεῖς του πηγαίνει στήν Ἐκκλησία. «Καθώς ανάβει το κερί του, θυμάται τον άγιο και στέκεται με σεβασμό και ευλάβεια. Έτσι τον τιμά». Ἡ Ἀναστασία συνδέεται τόσο πολύ μέ τόν ἅγιο Γεώργιο, ὥστε ποτέ δέν λησμονεῖ νά θέτη ἕνα λουλούδι στήν εἰκόνα του. Τόν νιώθει πολύ δικό της «και της φαίνεται τόσο πολύ αληθινός! Τόσο που νομίζει ότι ακούει το ποδοβολητό του αλόγου του!» (163). Ἡ Ἀννούλα, καθώς κοιτάζει τήν εἰκόνα τῆς Ἀναλήψεως, «νιώθει το Χριστό να μένει, μαζί με την Παναγία, κοντά μας» (168). Ὁ Σταμάτης, μολονότι δέν κατανοεῖ τά τροπάρια τῆς Μ. Ἑβδομάδος, νιώθει τή Μ. Πέμπτη σάν νά ἦταν κι αὐτός κοντά σέ ὅσα εἶχαν συμβῆ. Μέ τή φαντασία του βρέθηκε γιά λίγο κάτω ἀπό τό Σταυρό γιά νά συμπαρασταθῆ στόν πονεμένο Χριστό (140-1). Τέσσερα κορίτσια φοροῦν λευκά καί στέκονται σάν μυροφόρες δίπλα στόν Ἐπιτάφιο κρατώντας καλαθάκια μέ ἀνθοπέταλα. Μά πιό πολύ ἀπό τά καλαθάκια τρέχουν νά ἑτοιμάσουν τήν καρδιά τους (162). Νομίζομε ὅτι αὐτός ὁ τονισμός τῆς συνδέσεως τοῦ παιδιοῦ μέ τόν ἅγιο ἤ τήν ἁγία καί τοῦ βιώματος ἀπό τίς μεγάλες γιορτές τῆς Ἐκκλησίας εἶνε ἕνα σημαντικό πλεονέκτημα τοῦ νέου ἐγχειριδίου. Τό ὅτι θά μπορέσουν τά παιδιά, μέ τή βοήθεια τοῦ βιβλίου, νά κατανοήσουν πώς ὁ Χριστός εἶνε γιά πάντα μαζί τους καί τό ὅτι μποροῦμε νά τά βοηθήσωμε νά ζήσουν αὐτό ὡς γεγονός στή ζωή τους, εἶνε πολύ σπουδαῖο.

Ἐξ ἴσου τονίζεται τό λατρευτικό στοιχεῖο τῆς Ἐκκλησίας. Μαθαίνουν τά παιδιά γιά τόν ἑσπερινό καί τόν προοιμιακό ψαλμό (30)· ἐξ ἀφορμῆς τῆς Ὑπαπαντῆς πληροφοροῦνται γιά τίς εὐχές τῆς Ἐκκλησίας κατά τή γέννησι τοῦ παιδιοῦ[12] καί τό

12. Ὑπάρχουν ὡραιότατες εὐχές τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν πρώτη ἡμέρα τῆς γεννήσεως τοῦ παιδιοῦ καί τήν ὄγδοη ἡμέρα. Ἐνῶ θά μποροῦσε τό παιδί νά δεθῆ ἀπό τήν πρώτη ἡμέρα μέ τήν Ἐκκλησία, δυστυχῶς, ἐπειδή ἐμεῖς «περί ἄλλα τυρβαζόμεθα» καί λόγῳ τῆς ἀμελείας μας, χαλαρώθηκε ὁ δεσμός μέ τήν Ἐκκλησία.

σαραντισμό. Ἔρχονται σ' ἐπαφή μέ τούς ὕμνους τῆς Ἐκκλησίας στό πρωτότυπο καί σ' ἐλεύθερη ἀπόδοσι. Ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ βάπτισι εἶνε ἡ ἀναγέννησι τοῦ ἀνθρώπου. «Είναι σαν να ξαναγεννήθηκε σήμερα. Σαν να έχει δεύτερα γενέθλια» (94)· κάτι πού πρέπει νά μάθουν οἱ γονεῖς, ὥστε νά γιορτάζουν τήν ἡμέρα τῆς βαπτίσεως τοῦ παιδιοῦ σάν ἡμέρα γενεθλίων. Συγχρόνως διατυπώνεται ἡ θέσι ὅτι ἡ νονά θά εἶνε ἡ πνευματική μητέρα καί συμπαραστάτης τοῦ παιδιοῦ. Ἐξαίρεται ἡ θεία Λειτουργία ὡς τό μυστήριο, στό ὁποῖο εἶνε παρών ὁ Χριστός καί τό τραπέζι πού μᾶς καθιστᾶ ὅλους ἀδέλφια καί φίλους Χριστοῦ (103). Γι' αὐτό, νομίζομε, πετυχημένα παρουσιάζεται ὁ πατέρας νά ρωτᾶ μέ ἀπορία τό γιό του τό Νίκο πού πρόκειται νά κοινωνήση: «Και πως θα πας αύριο να κοινωνήσεις, χωρίς αγάπη στην καρδιά σου;». Ὁ Νίκος συμφιλιώθηκε καί περιχαρής προσῆλθε νά κοινωνήση (117). Φρονοῦμε ὅτι ὁ μαθητής μπορεῖ ν' ἀποκομίση ἀπ' αὐτό τό μάθημα τό βίωμα ὅτι ἡ θεία Κοινωνία εἶνε τό μυστήριο τῆς ἀγάπης, τῆς συμφιλιώσεως. Πέρα ἀπό τίς φιλονικίες, πού εἶνε φαινόμενο συνηθισμένο στήν παιδική ἡλικία, καλόν εἶνε τά παιδιά νά μάθουν ὅτι πρέπει νά βρίσκουν τή δύναμι νά συμφιλιώνωνται ὅταν πρόκειται νά κοινωνήσουν. Μέσα ἀπό τό βιβλίο ὁ μαθητής μαθαίνει ὅτι μέ τή θεία Κοινωνία δέν θά βγάλη «χρυσό δοντάκι», ἀλλά θά ἑνωθῆ μέ τόν Θεό (104). Ἐπίσης ἕνα δυνατό μήνυμα μποροῦν νά πάρουν τά παιδιά ἀπό τό ἑξῆς. Στό 46 μάθημα ἡ μητέρα παρουσιάζεται νά λέγη στήν κόρη της ὅτι τήν Ἀνάστασι δέν τήν γιορτάζομε μόνο μιά φορά τό χρόνο. «Εμείς οι Χριστιανοί την Ανάσταση την έχουμε πάντα μέσα μας, σαν φυλαχτό· μας ζεσταίνει την καρδιά και μας δυναμώνει την ελπίδα σε κάθε στιγμή της ζωής μας... Κάθε Κυριακή στη Λειτουργία έχουμε χαρά. Έχουμε Ανάσταση!». Τί ἰσχυρό βίωμα ζοῦν τά παιδιά, ἄν μπορέσωμε νά τούς μάθωμε τήν ἁπλῆ ἀλήθεια πώς κάθε Κυριακή ἔχουμε Ἀνάστασι· πώς κάθε Κυριακή, καί εἰδικά ὅταν κοινωνήσουν, ἔχουν χαρά ἀναστάσιμη! Σκοπός τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στό Δημοτικό δέν εἶνε μόνο ἡ γνωσιολογική βοήθεια τοῦ παιδιοῦ. Κυρίως στοχεύει νά τό βοηθήση στά βιώματά του, ὥστε νά πετύχη ἀργότερα νά προσεγγίση τήν πίστι μέ τό δικό του ψυχισμό καί νά δεχθῆ τήν εὐεργετική της ἐπίδρασι.

Ἀξίζει ὅμως νά ἐξάρωμε καί μιά ἄλλη πτυχή τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου: τήν πλούσια εἰκονογράφησι. Ἡ πρώτη ἐπαφή τοῦ μαθητοῦ μέ τό ἐγχειρίδιο εἶνε σαφές ὅτι γίνεται «κυρίως μέσῳ τῆς εἰκόνας»[13]. Ἰδιαίτερα τό μαθητή τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως ἡ εἰκόνα ἔχει τή δυνατότητα νά τόν ἐντυπωσιάση, νά διευκολύνη τή μάθησί του, ἀλλά καί νά τόν παιδαγωγήση γενικώτερα. Τό παιδί ψυχολογικά συνδέει τό χρῶμα α) μέ τά ἀντικείμενα, β) μέ τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἐπιδόσεώς του γ) μέ τίς ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου, δ) μέ τήν ψυχική του ἰσορροπία, ε) μέ τήν καλλιέργεια της πνευματικῆς καθαρότητος, στ) μέ πνευματικές καί ψυχοσωματικές ἐπιρροές, ζ) μέ ἀλλαγή αἰσθημάτων[14]. Ἕπεται, λοιπόν, ὅτι τό διδακτικό βιβλίο πρέπει νά προσελκύη τό μαθητή· ἄλλως ὁ μαθητής δέν θ' ἀγαπήση τό βιβλίο καί τό περιεχόμενό του θά τόν ἀπωθήση. Πρός τό στόχο αὐτό, νά γίνη ἑλκυστικό καί εὐχάριστο, κατευθύνεται τό νέο ἐγχειρίδιο μέ τήν εἰκονογράφησί του. Ἀνεπιφύλακτα οἱ εἰκόνες, οἱ ἰχνογραφίες, τά σκίτσα προσδίδουν ἰδιαίτερη χάρι στό βιβλίο. Εἰκόνες πολλές εἰλημμένες ἀπό τή βυζαντινή παράδοσί μας καί τοποθετημένες κατάλληλα ἐντός κειμένου, σκίτσα ἔγχρωμα στά ὁποῖα κυριαρχοῦν οἱ παιδικές μορφές, πού μποροῦν νά ἑλκύσουν τά παιδιά διότι εἶνε ἀπό τή δική τους ζωή καί ἐκφράζουν τό δικό τους κόσμο· φωτογραφίες ἀπό τή ζωή καί σχετικές μέ τά μαθήματα· ὅλα αὐτά συνθέτουν τήν ἄριστη εἰκόνα τοῦ ἐγχειριδίου. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι πάγια αἰτήματα γιά τή βελτίωσι στήν εἰκονογράφησι τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων βρίσκουν τήν ἐκπλήρωσί τους μέ τό ἐν λόγῳ ἐγχειρίδιο. Οἱ ἐπιλογές του δείχνουν τό «μεράκι» τῶν ὑπευθύνων γιά μιά «ἄλλη» μορφή τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων.

Ἡ νέα μορφή τοῦ ἐγχειριδίου ὁπωσδήποτε ἀλλάζει καί τά δεδομένα τῆς προσφορᾶς τοῦ δασκάλου. Ὁ δάσκαλος καλεῖται τώρα νά προσφέρη μαθήματα στά ὁποῖα δέν ὑπάρχει τό στοιχεῖο τῆς νοησιαρχίας· δέν ὑποχρεοῦται ὁ μαθητής ν' ἀπομνημονεύση ἕνα ἱστορικό θέμα. Τό ἔργο τοῦ δασκάλου, ὅπως ἀπαιτεῖται ἀπό τίς ἑνότητες τοῦ βιβλίου, ἔχει κυρίως δύο ἄξονες:

13. Βαγιανοῦ, μν. ἔργ. 137.
14. Βλ. Βαγιανοῦ, ἔ.ἀ. 126.

ἕνα παιδοκεντρικό καί ἕνα χριστοκεντρικό. Τό βιβλίο προσπαθεῖ νά δώση ἀπαντήσεις σέ παιδικούς προβληματισμούς, νά βοηθήση τό παιδί στίς ἐμπειρίες του ἀπό την Ἐκκλησία καί τή ζωή, ἀλλά καί νά καταστήση συγκεκριμένες τίς ἤδη ὑπάρχουσες ἐμπειρίες του· νά μετουσιώση τέλος τή θεανθρώπινη ἀλήθεια τῆς Ὀρθοδοξίας σέ «καθημερινή συνανθρώπινη πράξη». Ἐξ ἄλλου ἡ εἰκονογράφησι τοῦ βιβλίου διευκολύνει τό δάσκαλο γιά νά ἐπιδράση μέσῳ αὐτῆς στή βούλησι καί στό συναίσθημα τοῦ μαθητοῦ καί νά ὁδηγήση τή διδασκαλία πρός τήν κατεύθυνσι πού ἀπαιτεῖ ἡ διδακτική ἑνότητα. Τό βιβλίο συνετάγη γιά ν' ἀποτελῆ ὄντως «ἐγχειριδιο»· εὔχρηστο στά χέρια τοῦ μαθητοῦ καί προπαντός γιά τήν ὥρα τοῦ μαθήματος. Δίνει τόσες ἀφορμές γιά τή συμμετοχή τοῦ μαθητοῦ στό μάθημα. Τά κείμενά του καί οἱ πληροφορίες πού δίνει, προκαλοῦν τό ἐνδιαφέρον του. Παράλληλα, μέ τίς λοιπές ἐργασίες (ἀκροστιχίδες, ἀντιστοιχίσεις κλπ.), ὀξύνεται ὁ νοῦς καί ἡ κρίσι του· δίνονται ἐρεθίσματα γιά συζήτησι καί μπορεῖ ν' ἀναπτυχθῆ ὁ διάλογος. Ὁ δάσκαλος ἔχει τή δυνατότητα νά προσφέρη μέ ἀφήγησι τά βιβλικά κείμενα, ἐνῶ οἱ μαθηταί προτιμότερο εἶνε νά διαβάζουν τά παιδοκεντρικά κείμενα. Λίγες μόνο δραστηριότητες πού ἀπαιτοῦν οἱ ἑνότητες τοῦ βιβλίου ἀπομένουν γιά ἐργασία στό σπίτι. Στό δάσκαλο ἐναπόκειται κυρίως νά διδάξη καί ποδηγετήση τούς μαθητάς· νά καλλιεργήση τή θρησκευτική ὁρμή τους· νά τούς κατευθύνη σέ μία ἐνσυνείδητη συνάντησι μέ τόν Θεό μέσα ἀπό τίς γραμμές τοῦ βιβλίου καί τά βιώματα πού ἔχουν ἀπό τήν οἰκογένεια καί τήν Ἐκκλησία. Διότι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητής Κογκούλης, τό μάθημα πρέπει νά ὁδηγῆ τό μαθητή σέ νέα γνῶσι τοῦ ἑαυτοῦ του[15]. Οἱ δάσκαλοι πρέπει νά ἔχουν ἐπίγνωσι καί συναίσθησι ὅτι μέ τό θρησκευτικό μάθημα ἱερουργοῦν· ἐνσκηπτουν μέ εὐλάβεια στόν ἁγνότερο ψυχικό κόσμο· ὅτι κυοφοροῦν ψυχές· εἶνε ἐγκυμονες κατά τόν Πλάτωνα[16]. Αὐτά βέβαια προϋποθέτουν ὅτι ὁ δάσκαλος εἶνε δεμένος μέ τήν Ἐκκλησία. Ἄλλως, εὑρισκόμενος ἐ-

15. Βλ. Διδακτική τῶν Θρησκευτικῶν σ. 17. Θεσσαλονίκη 1991 (ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ).

16. Συμπόσιον, 209α.

κτός τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος, δέν ἔχει τί νά μεταδώση στά παιδιά. Παύει νά εἶνε λειτουργός καί καταντᾶ στυγνός ἐπαγγελματίας. Μία ὅμως καθαρή θεωρία δέν ἔχει νά προσφέρη στά παιδιά αὐτό πού ἀναζητοῦν: πρότυπα καί ὁδηγούς γιά νά καλλιεργηθοῦν, νά κατανοήσουν τίς λεπτές καί σημαντικές ἀλήθειες τῆς πίστεως.

Ἐν κατακλεῖδι θέλομε νά προβοῦμε σέ ὡρισμένες παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες βέβαια δέν μειώνουν τήν ἀξία τοῦ βιβλίου, ἀλλά γίνονται γιά νά τεθοῦν ὑπ᾽ ὄψιν τῆς συντακτικῆς ὁμάδος.

Στή σ. 37 γράφεται ὅτι ὁ Ἰσαάκ πῆρε τό ὄνομά του πού σημαίνει «γέλιο», διότι «η Σάρρα είδε στο πρόσωπο του παιδιού της το γελιο, τη χαρά του Θεού». Βέβαια στό Γε 21,6 γράφεται ὅτι μέ τη γέννησι τοῦ Ἰσαάκ ἡ Σάρρα λέγει πώς ὁ Κύριος τῆς προξένησε χαρά *(γέλωτα)*, διότι ὅποιος τό ἀκούση, θά χαρῆ μαζί της. Πρέπει ὅμως νά γνωρίζωμε ὅτι ἀμφότεροι οἱ γονεῖς «γέλασαν» μέ τήν ἀναγγελία τοῦ Θεοῦ ὅτι σ᾽ αὐτή τήν προχωρημένη ἡλικία θ᾽ ἀποκτήσουν τέκνο. Ὁ Ἀβραάμ κατά τό Γε 17,17 ἔπεσε πρηνής καί *ἐγέλασε*, δηλαδή ἔγινε περιχαρής, ἀλλά *οὐκ ἀπιστῶν· πιστεύσας ἐχάρη* (Ἄδηλος). Ὅμως στό Γε 18,12 τό ρῆμα *ἐγέλασε* δείχνει τό σκεπτικισμό τῆς Σάρρας. Ὅταν μάλιστα στή συνέχεια ὁ ἴδιος ὁ Κύριος τήν ἐλέγχη γιά τό ἐσωτερικό γέλιο, τό σκεπτικισμό της, τόν ὁποῖο ἡ Σάρρα, φοβούμενη, ἀρνήθηκε, ὁ Κύριος τῆς λέγει· *Οὐχί, ἀλλά ἐγέλασας*. Θά μποροῦσε να τονισθῆ τόσο ἡ χαρά τῶν γονέων γιά τήν ἀπόκτησι τοῦ Ἰσαάκ, ὅσο καί τά ἀντίθετα αἰσθήματα πού τούς προκάλεσε ἡ ἀναγγελία τῆς γεννήσεώς του.

Στό 22 μάθημα γράφεται ὅτι ἡ ἀπογραφή ἐπί Αὐγούστου, κατά τή γέννησι τοῦ Χριστοῦ, ἔγινε διότι ὁ αὐτοκράτορας «ήθελε να δει πόσο πληθυσμό είχε το απέραντο κράτος του». Τό ὀρθόν εἶνε ὅτι οἱ ἀπογραφές στήν ἀρχαιότητα γίνονταν ὄχι γιά νά μετρηθῆ ὁ πληθυσμός -ὅπως συμβαίνει σήμερα- ἀλλά γιά λόγους καθαρά φορολογικούς[17]. Καταγράφονταν οἱ λαοί

17. Βλ. Knabenbauer Census autem provinciarum potissimum spectabat tributum (Ἡ ἀπογραφή τῶν ἐπαρχιῶν ἀπέβλεπε πρωτίστως στή συλλογή φόρων· Commentarius in evangelium secundum

μαζί μέ τήν περιουσία καί τά εἰσοδήματά τους. Σκοπός δέ τῆς ἀπογραφῆς[18] ἦταν ν' ἀποτιμηθῆ ὁ κατά κεφαλήν φόρος, ὁ φόρος τῆς γῆς καί λοιποί φόροι. Γιά τούς ὑποδούλους λαούς, ὅπως ἦσαν τότε οἱ Ἰσραηλίτες, ἡ ἀπογραφή ἦταν πολύ ταπεινωτικό πρᾶγμα[19]. Ἀπογράφονταν σάν ἀντικείμενα πού ἀνῆκαν στήν προσωπική περιουσία τοῦ αὐτοκράτορος. Ὅπως ἔγραφε ὁ Κικέρων[20], οἱ ἐπαρχίες θεωροῦνταν *veluti praedia*, σάν κτήματα τοῦ αὐτοκράτορος. Γι' αὐτό ὑπῆρχε μεγάλη μέριμνα γιά νά συγκεντρωθοῦν οἱ πρόσοδοι.

Στή σ. 128 ὁ Δαυίδ μνημονεύεται ὡς φίλος τοῦ Ἰωνάθαν καί τῆς Μελχόλ. Ἀκριβέστερα ὁ Δαυίδ ἦταν μέν φίλος τοῦ Ἰωνάθαν, ἀλλά ἡ Μελχόλ ἦταν γυναῖκα του[21].

Στή σ. 134 γίνεται λόγος περί τοῦ Συνεδρίου τοῦ Ἰουδαίων, τό ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὡς «το δικαστήριο των Ιουδαίων». Γιά τοῦ λόγου τό ἀκριβές, τό Συνέδριο δέν εἶχε μόνο δικαστική ἐξουσία. Εἶχε δικαιοδοσία ἐφ' ὅλων τῶν θρησκευτικῶν, δικαστικῶν καί ἐθνικῶν ζητημάτων[22]. Ρύθμιζε τά κοσμικά καί θρη-

Lucam, σ. 107, Cursus Scripturae sacrae, Parisiis 1905)· Εὐστρατιάδου Σ., Λεξικόν τῆς Κ. Διαθήκης, λ. ἀπογραφή-ἀπογράφω, Ἀλεξάνδρεια 1910· Easton B., The Gospel according to st. Luke, σ. 21, Edinbourgh 1926· Creed J., The Gospel according to st. Luke, σ. 32, London 1953· Καραβιδόπουλου, Ἑρμηνεία τοῦ κατά Λουκᾶν εὐαγγελίου, σ. 11, Θεσσαλονίκη 1973. Πρβλ. τή μαρτυρία τοῦ Σούδα -ἄν καί προέρχεται ἀπό μεταγενέστερη ἐποχή: *Ὁ δέ Καῖσαρ Αὔγουστος ὁ μοναρχήσας εἴκοσιν ἄνδρας τούς ἀρίστους τόν βίον καί τόν τρόπον ἐπιλεξάμενος ἐπί πᾶσαν τήν γῆν τῶν ὑπηκόων ἐξέπεμψε, δι' ὧν ἀπογραφάς ἐποιήσατο τῶν τε ἀνθρώπων καί οὐσιῶν, αὐτάρκη τινά προστάξας τῷ δημοσίῳ μοῖραν ἐκ τούτων εἰσφέρεσθαι.* Ἐπίσης πρβλ. τό τοῦ Δίωνος Κάσσιου (54, 35): *Αὔγουστος ἀπογραφάς ἐποιήσατο πάντα τά ὑπάρχοντα οἷ καθάπερ ἰδιώτης ἀπογραψάμενος.*

18. Ἐπί τῆς ἀπογραφῆς χρησιμοποιοῦνταν κυριολεκτικῶς τό ρῆμα ἀποτιμᾶν.

19. Βλ. Σάκκου, Ἡ ἔρευνα τῆς Γραφῆς, σ. 217-8, Θεσσαλονίκη 1969· τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Θεός στή γῆ μας, σ. 92, Θεσσαλονίκη 1992.

20. In Verrem, 2,3,7.

21. Βλ. Α΄ Βα 18,20-27· 19,11.

22. Βλ. Κωνσταντινίδη Γ., Νέον ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, λ. Συνέδριον, Ἀθῆναι 1976.

σκευτικά θέματα τῶν Ἰουδαίων. Εἶχε τό δικαίωμα (πρό τοῦ 6 μ.Χ.) νά δικάζη ἐπίσης περιπτώσεις θανατικῶν ποινῶν καί ἐκτελοῦσε τήν ποινή. Ὕστερα ἀπό τό 6 μ.Χ. μποροῦσε ν' ἀποφασίση γιά ὅλα τά θέματα τά ἀφορῶντα στή θρησκευτική κοινότητα καί νά τιμωρήση παραβάσεις τοῦ νόμου, ἐφ' ὅσον αὐτές δέν συνεπάγονταν τή θανατική ποινή[23].

Στό 43 μάθημα ἀναφέρεται ὅτι Σίμων ὁ Κυρηναῖος «γύριζε από το χωράφι του». Ἡ λ. *ἀγρός* τοῦ Μρ 15,21 δέν κυριολεκτεῖται γιά τό χωράφι, ἀλλά κατ' ἀντίθεσι πρός τή λ. «πόλις», δηλώνει τήν ἔξω τῆς πόλεως περιοχή, εἴτε περί ἐξοχῆς πρόκειται εἴτε περί πολίχνης[24]. Κατά συνεκδοχή «ἀγρός» εἶνε καί τό χωράφι, τό ὁποῖο κατά τό πλεῖστον λέγεται *χώρα*. Ὅταν μάλιστα ἡ λ. «ἀγρός» λαμβάνεται χωρίς ἄρθρο, οὐδόλως σημαίνει «χωράφι»[25].

Στή σ. 158 ἀναγράφεται ὅτι κατά τήν ἐμφάνισι τοῦ Ἰησοῦ στούς ἕνδεκα μαζί μέ τό Θωμᾶ (Ἰω 20,19-28) «ο αναστημένος Χριστός εμφανίστηκε στο κατώφλι». Προφανῶς λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ φράσι *εἰς τό μέσον* τοῦ Ἰω 20,19. Ἡ φράσι αὐτή ὅμως δέν σημαίνει τό κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ ὅπου ἦσαν κλεισμένοι οἱ μαθηταί, ἀλλά ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦλθε καί στάθηκε στό μέσον, ἀνάμεσα στούς μαθητάς. Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καί μάρτυς[26] στή στάσι αὐτή τοῦ Ἰησοῦ ἐν μέσῳ τῶν μαθητῶν βρίσκει ἐκπλήρωσι τοῦ ψαλμικοῦ· *Ἐν μέσῳ ἐκκλησίας ὑμνήσω σε* (21,23).

Στή σ. 161 μεταξύ τῶν μυροφόρων πού ἦλθαν στό μνῆμα τοῦ Ἰησοῦ μνημονεύεται «η Μαρία από τη Βηθανία». Μαρία ἀπό τή Βηθανία μπορεῖ νά εἶνε μόνο ἡ Μαρία ἡ ἀδελφή τοῦ Λαζάρου, τόν ὁποῖο ἀνέστησε ὁ Κύριος. Πουθενά ὅμως στά εὐαγγέλια δέν μνημονεύεται αὐτή ἡ Μαρία στόν κύκλο τῶν μυροφόρων. Οἱ συνοπτικοί εὐαγγελισταί ἀναφέρουν: ὁ Ματ-

23. Βλ. Kittel, Theological Dictionary of the New Testament, τ. 7, σ. 865.

24. Ἡ Vulgata ἔχει ἐν προκειμένῳ villa, ἀγροικία. Οἱ ἀγγλικές μεταφράσεις country, ὕπαιθρος, ἐξοχή.

25. Βλ. Σάκκου Σ., Περί τῆς μεταφράσεως τῆς Καινῆς Διαθήκης, τ. Α΄, σ. 35, Ἀθῆναι 1970. Πρβλ. Swete H. The Gospel according to st. Mark, σ. 37, London 1905.

26. Διάλογος, 106· PG 6,724A.

θαῖος (28.1) Μαρία τή Μαγδαληνή καί τήν *ἄλλη* Μαρία· ὁ Μάρκος (16.1) Μαρία τή Μαγδαληνή, τή Μαρία Ἰακώβου καί τή Σαλώμη· ὁ Λουκᾶς (24.10) τή Μαγδαληνή Μαρία, τήν Ἰωάννα καί τή Μαρία Ἰακώβου. Συνεπῶς στό περί οὗ ὁ λόγος μάθημα, ἐφ' ὅσον κατονομάζονται ἡ Μαρία Μαγδαληνή, ἡ Ἰωάννα καί ἡ Σαλώμη, ἀπομένει ὡς «Μαρία ἀπό τή Βηθανία» νά ἐννοήσωμε Μαρία τήν τοῦ Ἰακώβου, τήν ὁποία ὁ Ματθαῖος μνημονεύει ὡς *ἄλλη* Μαρία. Αὐτή ἡ Μαρία εἶνε ἡ μητέρα Ἰακώβου τοῦ μικροῦ, τήν ὁποία ὁ Ἰωάννης (19,25) μνημονεύει ὡς *Μαρία τοῦ Κλωπᾶ*. Ὁ δέ Κλωπᾶς ἦταν ἀδελφός τοῦ Ἰωσήφ[27]. Ἑπομένως ἡ ἐν λόγῳ Μαρία ἦταν συννυφάδα -κατά κόσμον- τῆς παρθένου Μαρίας καί καταγόταν ἀπό τή Γαλιλαία, ἀπό τήν ὁποία κατάγονταν καί οἱ ἄλλες μυροφόρες[28]. Οὐδόλως, λοιπόν, μπορεῖ νά ταυτισθῆ μέ κάποια Μαρία ἀπό τή Βηθανία τῆς Ἰουδαίας.

Ἐπίσης καλό θά ἦταν μερικά κείμενα καί μάλιστα τά τῆς Π. Διαθήκης (λ.χ. τό 10ο μάθημα) νά τεθοῦν πρίν ἀπό τά παιδοκεντρικά κείμενα, ὥστε νά δίνεται ἡ κατάλληλη ἀφόρμησι στά παιδιά. Τέλος στό σκίτσο τῆς σ. 105, ὅπου παριστάνονται τά ἱερά σκεύη ἐπί τῆς ἁγίας Τραπέζης, πρέπει ν'̣ ἀλλαγῆ ἡ θέσι τους. Ἀριστερά νά τοποθετηθῆ τό Δισκάριο καί δεξιά τό Ποτήριο, ὅπως εἶνε ἡ ὀρθή θέσι τους. Ἔτσι θά ἔχουν τά παιδιά τήν ὀρθή ὀπτική εἰκόνα τῶν σκευῶν ἐπί τῆς ἁγίας Τραπέζης.

Ἐπαναλαμβάνομε ὅτι αὐτές οἱ παρατηρήσεις οὐδόλως μειώνουν τήν ἀξία τοῦ ἐγχειριδίου. Πρόκειται γιά ἐγχειρίδιο τό ὁποῖο ἀνεπιφύλακτα νομίζομε ὅτι κρίνεται ὡς κατάλληλο γιά τούς μαθητάς, προσηρμοσμένο στή δεκτικότητά τους καί δυνάμενο νά ἰσχυροποιήση βιώματα τῶν παιδιῶν, ἀλλά καί νά καλλιεργήση τά ἤδη ὑπάρχοντα βιώματά τους. Ἐξ ἄλλου ἀπό ἔρευνα μεταξύ διδασκόντων στή Φλώρινα διαπιστώσαμε ὡς ἐπί τό πλεῖστον τήν ὕπαρξι εὐμενῶν σχολίων καί τήν ἀποδοχή τοῦ βιβλίου. Εἰδικώτερα ἐξακριβώθηκε ὅτι ἐκπληρώνεται ὁ σκοπός

27. Ἀπό τούς δύο ἀδελφούς γεννήθηκαν οἱ ἑξῆς. Ἀπό τόν Ἰωσήφ οἱ Ἰάκωβος ὁ μέγας, Ἰούδας καί θυγατέρες. Ἀπό τόν Κλωπᾶ οἱ Ἰάκωβος ὁ μικρός, Ἰωσῆς, Σίμων καί θυγατέρες.

28. Βλ. Μθ 27,55-56· Μρ 15,40-41· Λκ 23,49.55.

πού θέλουν νά ὑπηρετήσουν τό νέο ἀναλυτικό πρόγραμμα καί τό βιβλίο. Τό νέο ἐγχειρίδιο διευκολύνει τήν προσέγγισι τοῦ μαθητοῦ στό θρησκευτικό μάθημα μέ τίς ἐργασίες, τόν δραστηριοποιεῖ κατά τή διδασκαλία καί τόν ἀσκεῖ στήν ἀξιοποίησι τῶν δεδομένων τοῦ βιβλίου. Τά κείμενα βοηθοῦν στήν ἐπικοινωνία τῶν μαθητῶν, στήν κατανόησι τοῦ λατρευτικοῦ καί κοινωνικοῦ χαρακτῆρα τῆς πίστεώς μας. Βέβαια παρατηρήθηκε ἀπό δασκάλους ὅτι μερικά κείμενα εἶνε πολύ ἁπλᾶ. Ἀλλά σ' αὐτό ἀντιτείνεται ὅτι ὁ στόχος τοῦ βιβλίου δέν εἶνε νοησιαρχικός, νά πληρώση γνώσεων τό νοῦ τοῦ μαθητοῦ. Κάποτε πρέπει νά καταλάβωμε τήν ἁπλῆ ἀλήθεια: Σκοπός τῆς διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν δέν εἶνε ἡ μετάδοσι ξηρῶν θρησκευτικῶν γνώσεων καί ἠθικῶν συνταγῶν, «ἀλλ' ἡ μετάδοσις τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως καί τῆς ἐπιγνώσεως τῆς ἀληθείας τῆς κατ' εὐσέβειαν ἐπ' ἐλπίδι ζωῆς αἰωνίου»[29]. Τά παιδιά θά τά μυήσωμε στά μυστήρια τῆς πίστεως βαθμιαίως καί προοδευτικῶς. Καλόν εἶνε ν' ἀποφεύγωμε τίς ἀφηρημένες ἐκφράσεις καί νά τονίζωμε τίς ἀλήθειες ἐκεῖνες, γιά τίς ὁποῖες τό παιδί ἔχει προσωπικές ἐμπειρίες. Ἡ βαρύτητα, λοιπόν, τοῦ βιβλίου δίνεται στίς ὑπάρχουσες ἐμπειρίες τοῦ μαθητοῦ καί στήν ψυχοσύνθεσί του. Αὐτές δέ τίς ἐμπειρίες ἀποσκοπεῖ τό νέο ἐγχειρίδιο ν' ἀξιοποιήση καί νά καλλιεργήση. Ἐξ ἄλλου κατά τό πλεῖστον παρατηρήθηκε ἀνταπόκρισι τῶν μαθητῶν στίς ἐργασίες τοῦ βιβλίου.

Ἐκ παραλλήλου κατά τήν ἔρευνα αὐτή διαπιστώσαμε τή βοήθεια πού παρέχει τό εἰκονογραφικό ὑλικό στή διαδικασία τῆς μάθησης, στήν ὁλοκλήρωσι τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ στόχου (νοῦς + καρδιά), στήν ἄντλησι μηνυμάτων τόσο ἀπό τήν ὀρθόδοξη παράδοσι ὅσο καί ἀπό τή ζωή.

Ἐλπίζομε ὅτι οἱ ἁρμόδιοι τοῦ Ὑπουργείου θά τηρήσουν τό βιβλίο αὐτό, διότι ἀντικειμενικά ἐξεταζόμενο ἀξίζει νά παραμείνη ὡς ἐγχειρίδιο τῶν μαθητῶν τῆς Γ΄ τάξεως Δημοτικοῦ. Τό μέχρι πότε βέβαια δέν εἶνε θέμα τοῦ ὑποφαινομένου ἱερέως· εἶνε «ἄλλουνοῦ παπᾶ εὐαγγέλιο». Ἐμεῖς πάντως ἐλπίζομε ὅτι κάποτε θά πραγματοποιηθῆ ἡ ἐπιβαλλόμενη ὑπέρβασι, ὥστε ἡ Παιδεία νά μή λειτουργῆ «δίκην» πειραματοζώου.

29. Γκότση Χ., Ἡ βιβλικο-λειτουργική κατεύθυνσις τῆς διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν, σ. 36-7, Ἀθῆναι 1967.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ ΑΡΧΑΙΑ

Ciceronis, In Verrem (Oxonii).
Ἰουστίνου, Διάλογος πρός Τρύφωνα, PG 6, 471-800.
Πλάτωνος, Συμπόσιον (Oxonii).
Σούδα (Σουίδα) Λεξικόν (Bekker).

Β΄ ΝΕΩΤΕΡΗ

Ἀσπιώτη Ν., Τό παιδί καί ἡ θρησκευτική διαπαιδαγώγησις, Ἀθῆναι 1962.
Βαγιανοῦ Γ., Ἡ θρησκευτική ἀγωγή στήν Α/βάθμια ἐκπαίδευση, Θεσσαλονίκη 1989.
Creed J., The Gospel according to st. Luke, London 1953.
Easton B., The Gospel according to st. Luke, Edinbourgh 1926.
Εὐστρατιάδου Σ., Λεξικόν τῆς Κ. Διαθήκης, Ἀλεξάνδρεια 1910.
Γκότση Χ., Ἡ βιβλικο-λειτουργική κατεύθυνσις τῆς διδασκαλίας τῶν Θρησκευτικῶν, Ἀθῆναι 1967.
Καραβιδόπουλου Ἰ., Ἑρμηνεία τοῦ κατά Λουκᾶν εὐαγγελίου, Θεσσαλονίκη 1973.
Καψάλη Ἀ., Παιδαγωγική Ψυχολογία, Θεσσαλονίκη 1990.
Kittel G., Theological Dictionary of the New Testament.
Knabenbauer J., Commentarius in evangelium secundum Lucam, Cursus Scripturae sacrae, Parisiis 1905.
Κογκούλη Ἰ., Διδακτική τῶν Θρησκευτικῶν, Θεσσαλονίκη 1991 (ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ).
Κοτταδάκη Ἀ., Σχόλιο πρῶτο στό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ΑΝΑΠΛΑΣΙΣ 251 (1977).
Koulomzim S., Τό ὀρθόδοξο βίωμα καί τά παιδιά μας, Ἀθήνα 1990 (ΑΚΡΙΤΑΣ).
Κων/νίδη Γ., Νέον ἐγκυκλοπαιδικόν λεξικόν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, Ἀθῆναι 1976.
Piaget J., Ἡ ψυχολογία τῆς νοημοσύνης, Ἀθήνα 1958 (ΑΘΗΝΑ).

Ράμφου Σ., Θεοῦ Γράμματα, Σπουδάσματα, Ἀθήνα 1981 (ΑΚΡΙΤΑΣ).
Σάκκου Σ., Ἡ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς, Θεσσαλονίκη 1969.
Τοῦ αὐτοῦ, Περί τῆς μεταφράσεως τῆς Κ. Διαθήκης, τ. Α΄, Ἀθῆναι 1970.
Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Θεός στή γῆ μας, Θεσσαλονίκη 1992.
Swete H.B., The Gospel according to st. Mark, London 1905.

C. Daniel
(Μετάφρασις Θεοδώρου Γ. Κιρκασίου)

Ἐξωβιβλικός Ἰουδαϊσμός καί Καινή Διαθήκη

Οἱ Ἐσσηνοί καί «οἱ τά μαλακά φοροῦντες ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλέων εὑρίσκονται» (*Ματθ.* 11,7-8· *Λουκ.* 7,24-25)

«...ἀλλά καί ἰουδαϊσμός πρόφασιν ἔσχε γενέσεως αἱρέσεων τήν διάφορον ἐκδοχήν τῶν Μωϋσέως γραμμάτων καί τῶν προφητικῶν λόγων».
(Ὠριγένους. *Κατά Κέλσου Γ΄,* ΧΙΙ, 35)

Εἰς τό ἄρθρον μας «Les Hérodiens du Nouveau Testament sont-ils des Esséniens?», προήλθομεν εἰς τήν ἀνάπτυξιν ἑνός σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἐπιχειρημάτων δι᾽ ὧν κατεδείχθη ὅτι τά αἰνιγματικά αὐτά πρόσωπα τῶν Εὐαγγελίων εἶνε ἀναμφιβόλως οἱ Ἐσσηνοί καί ὅτι τό ὄνομα Ἡρωδιανοί ἔλαβον ἐξ αἰτίας τῶν εὐνοιῶν καί τῆς προστασίας ὧν ἀπελάμβανον ἀπό μέρους τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου καί τῆς οἰκογενείας του[1].

Φαίνεται ὅμως ὅτι αὐτή ἡ συνταύτισις τῶν Ἐσσηνῶν μέ τούς Ἡρωδιανούς τῆς Κ. Διαθήκης ἐπιβεβαιοῦται πλήρως καί διά τῶν Εὐαγγελικῶν χωρίων ἅτινα ἀναφέρονται εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται εἰς τήν ἔρημον τοῦ Ἰούδα τόν αὐτόν χρόνον μέ τόν Ἰωάννην τόν Βαπτιστήν.

Πράγματι ὁ Χριστός ἀπευθυνόμενος πρός τό πλῆθος λέγει περί τοῦ Ἰωάννου:

1. Ἐν *Revue de Qumran* 21,1967, σ. 31 ἑξ.

Τί ἐξήλθετε εἰς τήν ἔρημον νά ἴδητε;
Κάλαμον ὑπό ἀνέμου σαλευόμενον;
ἀλλά τί ἐξήλθετε νά ἴδητε;
Ἄνθρωπον ἐνδεδυμένον μαλακά ἱμάτια;
Ἰδού, οἱ τά μαλακά φοροῦντες
ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλέων εὑρίσκονται.

Ὁ Εὐαγγελιστής Λουκᾶς ἀναφέρει κατά παρόμοιον σχεδόν τρόπον τούς λόγους τοῦ Χριστοῦ (*Λουκ.* 7,24-25), ἄν καί τό τελευταῖον χωρίον εἶνε ὀλίγον διαφορετικόν:

Ἰδού οἱ λαμπρῶς ἐνδεδυμένοι καί τρυφῶντες
εὑρίσκονται ἐν τοῖς βασιλικοῖς παλατίοις.

Ἀναμφιβόλως, οἱ ἄνθρωποι πρός οὕς ἀπευθύνεται ὁ Χριστός ἦσαν Ἰουδαῖοι ἐλθόντες νά ἀκούσουν τό κήρυγμα τοῦ Ἰωάννου καί αὐτήν τήν ἔννοιαν ἔχει ἐνταῦθα τό ρῆμα «ἰδεῖν», τοῦ ὁποίου ὁ Χριστός κάμνει χρῆσιν. Οἱ ἐν λόγω Ἰουδαῖοι ἦσαν κάτοικοι τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς Ἰουδαίας καί τῶν περιοχῶν πέραν τοῦ Ἰορδάνου (*Ματθ.* 3,5). Μεταξύ αὐτῶν ὑπῆρχον Φαρισαῖοι καί Σαδδουκαῖοι (*Ματθ.* 3,7) ἀλλά καί τελῶναι (*Λουκ.* 3,12) καί στρατιωτικοί (*Λουκ.* 3,14) ἀνήκοντες εἰς τήν δύναμιν τῶν βασιλέων τοῦ οἴκου τοῦ Ἡρώδου, οἱ μόνοι ἰουδαῖοι στρατιωτικοί κατ' αὐτήν τήν ἐποχήν. Ὅλοι ἐβαπτίζοντο ὑπό τοῦ Ἰωάννου καί πάντες ἤκουον τήν διδασκαλίαν του[2]. Ἀλλ' ὁ Χριστός ἀπευθύνεται πρός τό «πλῆθος» τό ὁποῖον προσῆλθε διά νά ἀκούση τήν ἰδικήν του διδασκαλίαν καί αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν ἦσαν διαφορετικοί ἀπό ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ἐξῆλθον διά νά ἀκούσουν τό κήρυγμα τοῦ Ἰωάννου.

Ὁ Χριστός λοιπόν ἐρωτᾶ αὐτούς τούς ἀνθρώπους «τί ἐξήλθετε εἰς τήν ἔρημον νά ἴδητε» δηλαδή νά ἀκούσετε «κάλαμον ὑπό ἀνέμου σαλευόμενον», «ἄνθρωπον ἐνδεδυμένον μαλακά ἱμάτια» ἤ «προφήτην».

Διότι ἀσφαλῶς πρόκειται περί προσώπων ἀφοῦ «ὁ κάλαμος πού σαλεύεται ὑπό τοῦ ἀνέμου» καί «ὁ ἄνθρωπος πού φορεῖ μαλακά φορέματα» παραβάλλονται μέ τόν Ἰωάννην καί ἀφοῦ

2. Ὁ Ἰώσηπος λέγει ὅτι ἕνα μεγάλο πλῆθος ἦλθε διά νά ἀκούση τό κήρυγμα τοῦ Ἰωάννου καί αὐτοί οἱ ἄνθρωποι συνεκινήθησαν πολύ ἀκούοντες τήν διδασκαλίαν του (*Ἰουδ. Ἀρχ.* 18,5,2,118).

εἰς αὐτά τά χωρία ὑπάρχει μία ἀπαρίθμησις τριῶν ὅρων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τήν ἰδίαν σημασίαν καί τήν ἰδίαν ἀξίαν homines religiosi. Προσέτι, εἰς τά χωρία, φέρεται μία σύγκρισις μεταξύ Ἰωάννου καί τοῦ «καλάμου πού σαλεύεται ὑπό τοῦ ἀνέμου» ἤ τοῦ «ἀνθρώπου πού φορεῖ μαλακά φορέματα» καί ἡ σύγκρισις δέν ἠμπορεῖ νά γίνεται παρά μεταξύ ἀνθρώπων τοῦ αὐτοῦ εἴδους, λοιπόν ἐνταῦθα μεταξύ διαφόρων εἰδῶν homines religiosi.

Καί κυρίως ἡ ἀκριβολογία τοῦ Χριστοῦ λέγοντος ὅτι ὁ «ἄνθρωπος πού φορεῖ μαλακά φορέματα»[3] εὑρίσκεται «ἐν τοῖς βασιλικοῖς παλατίοις» καθιστᾶ ἐντελῶς ἀδύνατον τήν ὑπόθεσιν ὅτι αἱ τοιαῦται ὀνομασίαι δέν θά ἀναφέρονται εἰς ἱστορικά πρόσωπα, εἰς ἀνθρώπους μέ σάρκα καί ὀστᾶ.

Ἀσφαλῶς τό ὄνομα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων[4] δημιουργεῖ μίαν ἰσχυράν ἀντίθεσιν μέ τόν τρόπον ζωῆς τοῦ Ἰωάννου, τοῦ ὁποίου ὁ κλειστός καί σταθερός χαρακτήρ ἀντιτάσσεται πρός τόν «κάλαμον πού σαλεύεται ὑπό τοῦ ἀνέμου» καί τοῦ ὁποίου ἡ ἀσκητική ζωή εἶνε ὅλως διάφορος ἀπό αὐτήν τοῦ «ἀνθρώπου πού φορεῖ μαλακά φορέματα». Ἀλλ' ἡ μνεία τοῦ «καλάμου πού σαλεύεται ὑπό τοῦ ἀνέμου» καί τοῦ «ἀνθρώπου πού φορεῖ μαλακά φορέματα» δέν ἠμπορεῖ νά εἶνε μία καθαρά ρητορική ἔκφρασις ἤ ἕν ἁπλοῦν σχῆμα λόγου, τό ὁποῖον ὁ Χριστός θά ἐχρησιμοποίει προκειμένου νά φανερώση, δι' αὐτῆς τῆς ἀντιθέσεως, τόν τρόπον ζωῆς καί τήν προσωπικότητα τοῦ Ἰωάννου.

Πρέπει λοιπόν νά ἀναζητήσωμεν ἄν αὐτά τά χωρία δέν ἔχουν καί μίαν ἀληθινήν ἱστορικήν σημασίαν.

Καί πράγματι, «ὁ κάλαμος» εἶνε μία κρυπτική ὀνομασία ὑποδηλοῦσα πραγματικά ἱστορικά πρόσωπα, τούς Ζηλωτάς, οἱ ὁποῖοι ἀκριβῶς κατ' αὐτήν τήν ἐποχήν εὑρίσκονται εἰς τήν

3. «Ὁ κάλαμος» καί «ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος φορεῖ μαλακά φορέματα» εἶνε ἀθροιστικοί ἑνικοί· ἀλλ' ὡς γνωρίζομεν ὁ ἀθροιστικός ἑνικός εἶνε λίαν συνήθης εἰς τήν ἑβραϊκήν καί ἀραμαϊκήν γλῶσσαν. Βλ. J. Pedersen, *Israel, its Life and Culture*, I-II, London 1926, σ. 110. F. Uhlemann, *Grammatik der Syrischen Sprache*, Berlin 1857, σ. 108, 211.

4. Διά τά σχόλια τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, βλ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *P.G.* 72, στ. 617· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *P.G.* 57, στ. 419-420· Θεοφυλάκτου, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, *P.G.* στ. 249· Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ, *P.G.* 129, στ. 350.

ἔρημον μαχόμενοι κατά τῶν Ρωμαίων κατακτητῶν. Ὁ Χριστός λοιπόν ζητεῖ νά πληροφορηθῆ ἀπό τό πλῆθος ἄν ἐξῆλθεν εἰς τήν ἔρημον νά ἴδη, δηλαδή νά ἀκούση τούς Ζηλωτάς.

Ἐπειδή οἱ κάλαμοι δέν φύονται εἰς τήν ἔρημον καί ὁ Χριστός δέν ἠμποροῦσε νά θέση τό παράδοξον[5] τοῦτο ἐρώτημα, ἄν πράγματι δέν εἶχε νά κρύψη κάτι ὑπό τόν ὅρον «κάλαμος».

Ἀλλά «κάλαμος» εἶνε εἰς τήν ἑβραϊκήν qaneh (ἑλληνιστί κάννα), εἰς τήν συρο-ἀραμαϊκήν qanio[6], ἐνῶ εἰς τήν παλαιστινήν ἀραμαϊκήν, γλῶσσαν ὁμιλουμένην εἰς τούς χρόνους τοῦ Χριστοῦ, κάλαμος εἶνε QN'.

Ἀφ' ἑτέρου «Ζηλωτής», μέλος τῆς περιφήμου ἰουδαϊκῆς αἱρέσεως, εἶνε εἰς τήν ἑβραϊκήν qanna καί ἀκόμη qannai, καί εἰς τόν πληθ. qannaim, ὄνομα παραγόμενον ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ ρήματος, ὅπερ ἀπαντᾶ καί εἰς τήν ἀραμαϊκήν, QN', «εἰμί πλήρης ζήλου»[7].

Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ὅρος «κάλαμος» ἔχει διττήν σημασίαν, διότι σημαίνει μέν «κάλαμος» ἀλλ' ἐν ταὐτῷ καί «Ζηλωτής» καί προφανῶς πρόκειται περί ἑνός σκοπίμου λογοπαιγνίου τό ὁποῖον κάμνει ὁ Χριστός προκειμένου νά μνημονεύση, κατά τρόπον κρυπτικόν, τούς Ζηλωτάς[8]. Καθώς ὁ Χριστός ὡμίλει

5. Δέν πρόκειται περί καλάμων πού φύονται κατά μῆκος τῶν ἀποκρήμνων ὀχθῶν τοῦ Ἰορδάνου, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ νεώτεροι ἑρμηνευταί, ἀφοῦ ὁ Χριστός ἐρωτᾶ τό πλῆθος: «Τί ἐξήλθετε νά ἴδητε εἰς τήν ἔρημον;» καί ὄχι πρός τόν Ἰορδάνην, ὁ ὁποῖος δέν εἶνε καθόλου «ἡ ἔρημος» διότι περιβάλλεται ὑπό πυκνῶν δενδρυλλίων καί ἐπαρκοῦς βλαστήσεως, ἔτσι ὥστε ἡ κοιλάδα του δέν ἠμπορεῖ νά θεωρηθῆ ὡς «ἡ ἔρημος».

6. Εἰς τό Βαβυλωνικόν Ταλμούδ «κάλαμος» εἶνε κατά παρόμοιον τρόπον πρός τήν συρο-ἀραμαϊκήν λέξιν, qania' βλ. M.L. Margolis, *Lehrbuch der aramaischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, München 1910, σ. 161.

7. Ὑπάρχει ἀκόμη εἰς τήν ἀραμαϊκήν ἡ λέξις qanne'an, «κάλαμος»: F. Buxterf, *Lexicon chaldaicum, talmudicum, et rabbinicum*, B. Fisherus, Lipsiae 1869, ὑπό τήν λέξιν. Διά τό ἑβραϊκόν qeneh, «κάλαμος», βλ. W. Gesenius, *Hebraisches und Aramaisches Handwörterbuch*, Leipzig 1905[14] καί A. Elmaleh, *Nouveau dictionnaire hébreu - francais*, Tel-Aviv 1961, ὑπό τήν λέξιν.

8. Ὁ F.S. Teicher, The Essenes, ἐν *Studia Patristica*, Berlin 1957,

εἰς τήν ἀραμαϊκήν καί οὐχί εἰς τήν ἑλληνικήν, τό ἑλληνικόν κείμενον τοῦ κατά Ματθαῖον Εὐαγγελίου ἀποδίδει τήν μετάφρασιν τῶν εἰς τήν ἀραμαϊκήν λόγων τοῦ Κυρίου. Οὕτω τό ζήτημα τῆς γλώσσης εἰς ἥν ἐγράφη ἀρχετύπως τό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιον ἔπαυε νά ἀποτελεῖ πρόβλημα[9].

Ἐξάλλου γνωρίζομεν ὅτι οἱ Ζηλωταί εἶχον ἀποσυρθῆ εἰς τήν ἔρημον[10], ὅπως οἱ Ἐσσηνοί τῆς Κουμράν, καί ἀπ᾽ ἐκεῖ ἔκαμον ἐπιδρομάς κατά τῶν Ρωμαίων καί τῶν συνεργατῶν των. Ἀλλ᾽ ὁ Ζηλωτής, qanna, ἤ ἀκόμη ὁ κάλαμος qaneh,[11] «ἐσα-

σ. 544 ἑξ., σημειοῖ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἐθεώρουν εἰς μίαν ὡρισμένην ἐποχήν ὡς ἐγκληματικήν ἐνέργειαν τήν ἀναφοράν εἰς τό ὄνομα «χριστιανός».

9. Διά περισσοτέρας λεπτομερείας σχετικῶς μέ τήν κρυπτικήν αὐτήν ὀνομασίαν, βλ. C. Daniel, Les Esséniens, les Zélotes et les Sicaires et leur mention par paronymie dans le N.T., ἐν *Numen* 13,1966, σ. 88 ἑξ.

10. Μία νέα καί πλήρης μελέτη ἐπί τοῦ θέματος τῶν Ζηλωτῶν εἶνε ἡ τοῦ M. Hengel, *Die Zeloten, Mutersuchungen zur züdischen Freiheits bewegung in der Zeit von Herodes I bis 70 nach Christus*, Leiden-Köln 1961.

11. Οἱ Ζηλωταί ὑποδηλοῦνται πολλάκις ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις διά τῆς κρυπτικῆς ὀνομασίας «κάλαμος». Ὅπως γνωρίζομεν ἡ κατά τοῦ Χριστοῦ ἐξυφανθεῖσα κατηγορία ἦτο ὅτι «ἀνασείει τόν λαόν» κατά τοῦ Καίσαρος, ἀκριβῶς ὅπως οἱ Ζηλωταί. Λοιπόν εἰς τήν ἐποχήν τοῦ Χριστοῦ μόνον οἱ Ζηλωταί εὑρίσκοντο εἰς ἔνοπλον ἐξέγερσιν κατά τῶν Ρωμαίων καί συνεπῶς ἡ κατηγορία ὅτι «ταράττει τόν λαόν» ἐσήμαινεν ὅτι ὁ Χριστός ἦτο Ζηλωτής ἤ περίπου φίλα προσκείμενος πρός τούς Ζηλωτάς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ ρωμαῖοι στρατιῶται, κατά τό πάθος τοῦ Κυρίου, ἐσκέπτοντο κατ᾽ αὐτόν τόν τρόπον, δηλαδή ἐθεώρουν κάθε Ἰουδαῖον ἐπαναστάτην ἄρα καί τόν Χριστόν ὡς Ζηλωτήν. Διά τοῦτο τοῦ ἔδωκαν ἀντί σκήπτρου βασιλικοῦ «κάλαμον ἐπί τήν δεξιάν αὐτοῦ», ὡς σημεῖον ὅτι ἀνῆκεν εἰς τήν αἵρεσιν τῶν Ζηλωτῶν (*Ματθ.* 27,29). Ὁμοίως εἰς τόν *Μᾶρκον* (15,19), λέγεται, ὅτι οἱ ρωμαῖοι στρατιῶται «ἔτυπτον αὐτοῦ τήν κεφαλήν καλάμῳ». Ἀλλά ὁ κάλαμος δέν ἔχει ἕνα τόσον ἰσχυρόν στέλεχος διά νά ἠμπορεῖ κανείς νά κτυπήσῃ κάποιον. Ἐάν ὁ κάλαμος μνημονεύεται ἐνταῦθα εἶνε διότι εἶχε μία πολύ προσδιορισμένην σημασίαν τήν ὁποίαν ἐγνώριζον οἱ ρωμαῖοι στρατιῶται. Συνεπῶς ὁ κάλαμος qaneh ἦτο ἕνα σύμβολον καί

λεύετο ὑπό τοῦ ἀνέμου», ὅπερ σημαίνει ὅτι οἱ Ζηλωταί προσβαλλόμενοι ὑπό τῶν Ρωμαίων καί τῶν στρατιωτῶν τῶν βασιλέων-διαδόχων τοῦ Ἡρώδου, ὑπεχώρουν τρεπόμενοι εἰς φυγήν πρό τῆς στρατιωτικῆς ὑπεροχῆς τῶν ἀντιπάλων των. Ἀλλ᾽ ἴσως ἀκόμη «ὁ ἄνεμος» (ἑβρ. ruah, εἰς τήν συρο-ἀραμαϊκήν ruho᾽ καί εἰς τήν παλαιστινήν ἀραμαϊκήν ruha᾽) σημαίνει ἀκόμη, ὅπως συμβαίνει συχνάκις ὅταν παρατίθεται χωρίς τό ἐπίθετον «ἅγιος», ἕνα «κακόν πνεῦμα», ἕνα «δαίμονα»[12]. Τότε θά ἠμπορούσαμε νά ἐννοήσωμεν ὅτι ἡ ἔκφρασις «σαλευόμενον ὑπό τοῦ ἀνέμου» θά ἐσήμαινε «σαλευόμενον ὑφ᾽ ἑνός κακοῦ πνεύματος, ὑφ᾽ ἑνός δαίμονος» ἀφοῦ τελικῶς οἱ Ζηλωταί, θά θεωρηθοῦν ὑπεύθυνοι τῆς ἐθνικῆς καταστροφῆς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, κατ᾽ ἀρχάς τό 70 καί κατόπιν μετά τήν ἐπανάστασιν τοῦ Bar-Kocheda.

Ἀντιθέτως πιστεύομεν ὅτι πρέπει νά ἀπομακρυνθῶμεν τῆς ὑποθέσεως καθ᾽ ἥν ὁ ὅρος «κάλαμος» θά ἦτο ὄνομα συμβολικόν ὑποδηλοῦν τούς ἀντιγραφεῖς, τούς συγγραφεῖς. Βεβαίως, ὁ ἑλληνικός ὅρος κάλαμος ὑποδηλοῖ συγχρόνως τό ὑπό τῶν ἀντιγραφέων χρησιμοποιούμενον πρός γραφήν ὄργανον (πρβλ. *Ψαλμ.* 45,1), καί οὕτω, λαμβάνοντες τό μέρος ἀντί τοῦ ὅλου (pars pro toto), ὁ ὅρος «κάλαμος», θά ὑπεδήλου ἴσως τούς ἀντιγραφεῖς οἵτινες εἰς τήν ἔρημον τοῦ Ἰούδα, εἰς τήν Κουμράν, ἀντέγραφον εἰς τό scriptorium, τοῦ ὁποίου τά ἐρείπια ἀνεκαλύφθησαν, τά πολύ γνωστά σήμερον ἐσσηνικά χειρόγραφα. Ἀλλ᾽ αὐτή ἡ ὑπόθεσις πρέπει νά ἐγκαταλειφθῆ, δεδομένου ὅτι ὁ ὅρος «κάλαμος» ἀνευρίσκεται πολλάκις εἰς τήν Καινήν Διαθήκην, ἔνθα σημαίνει τούς Ζηλωτάς καί οὐχί βεβαίως τούς κουμρανίους ἀντιγραφεῖς τῆς ἐρήμου τοῦ Ἰούδα. Ἐξ ἄλλου τό λογοπαίγνιον εἶνε τόσον σαφές καί τόσον καθαρόν διά νά μή δεχθῶμεν ὅτι ὁ κάλαμος, qaneh᾽, δέν σημαίνει τόν Ζηλωτήν, qanna[13].

ἕνα σημεῖον πολύ γνωστόν εἰς τήν ἐποχήν τοῦ Χριστοῦ, ἐμφαίνων ἕνα Ζηλωτήν qnna᾽. Καί ὁ Χριστός, κατηγορηθείς ὡς Ζηλωτής, ἔπρεπε νά κτυπηθῆ διά τοῦ ἐμβλήματος αὐτῆς τῆς αἱρέσεως, τόν κάλαμον.

12. F. Brun, *Dictionarium syriaco-latinum*, Beyrouth 1911², ὑπό τήν λέξιν.

13. Εἰς τόν Ἡσαΐαν (36,6), ὁ κάλαμος εἶνε τό σύμβολον τῆς Αἰγύπτου: «Ἰδού, θαρρεῖς ἐπί τήν ῥάβδον τοῦ συντετριμμένου ἐκείνου

Οὕτω, οἱ λόγοι τοῦ Χριστοῦ ἐπί τοῦ «σαλευομένου ὑπό τοῦ ἀνέμου καλάμου» ἀναφέρονται μᾶλλον εἰς τούς Ζηλωτάς, καί, τέλος, ὁ Χριστός ἠρώτησε τό πλῆθος ἐάν ἐξῆλθεν εἰς τήν ἔρημον διά νά ἴδη καί νά ἀκούση τούς Ζηλωτάς.

Ἐπειδή ὁ πρῶτος ὅρος αὐτῆς τῆς ἀπαριθμήσεως καί αὐτῆς τῆς συγκρίσεως ἀναφέρεται εἰς ἱστορικά πρόσωπα, τούς Ζηλωτάς, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκοντο τότε εἰς τήν ἔρημον, καί ἐπειδή ὁ τελευταῖος ὅρος ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς ἕνα ὑπαρκτόν πρόσωπον, τόν Ἰωάννην, ὁ ὁποῖος καί αὐτός ἔζη εἰς τήν ἔρημον πρό τῆς φυλακίσεώς του, τότε ὁ δεύτερος ὅρος αὐτῆς τῆς ἀπαριθμήσεως - συγκρίσεως «ἄνθρωπον ἐνδεδυμένον μαλακά ἱμάτια», ἴσως εἶνε ἕνα σχῆμα λόγου, μία φανταστική καί ρητορική δημιουργία, χρησιμοποιουμένη διά νά ἐξάρη καί νά φανερώση τάς ἀρετάς τοῦ Ἰωάννου; Σαφῶς, ὄχι! Αὐτός ὁ ἄνθρωπος πού φορεῖ μαλακά φορέματα παριστᾶ συγκεκριμένα πρόσωπα, ὅπως τόν Ἰωάννην καί τούς Ζηλωτάς, καί πρέπει νά λύσωμε τό αἴνιγμα αὐτῆς τῆς ὀνομασίας, ἡ ὁποία, διά τούς συγχρόνους τοῦ Χριστοῦ, δέν ἦτο ἀσφαλῶς κάποια.

Οἱ Ζηλωταί καί ὁ Ἰωάννης ἦσαν homines religiosi, ἄνθρωποι τῶν ὁποίων βασικός σκοπός τῆς ζωῆς ἦτο νά εἶνε ἀρεστοί εἰς τόν Θεόν καί νά ἐκπληροῦν τό θέλημά του. Κατ᾿ ἀκολουθίαν αὐτός ὁ «ἄνθρωπος πού φορεῖ μαλακά φορέματα» πρέπει κατ᾿ ἀνάγκην νά ἀνήκει εἰς μίαν θρησκευτικήν ὁμάδα, εἰς μίαν αἵρεσιν ἐγκατεστημένην κατ᾿ αὐτήν τήν ἐποχήν εἰς τήν ἔρημον.

Διότι εἶνε ἀδύνατον νά δεχθῶμεν ὅτι ὁ Χριστός ἐσκέφθη τούς ἀξιωματούχους, τούς στρατιωτικούς καί τούς ἀκολούθους τῶν βασιλέων τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου, ὅταν ἔλεγεν: «Ἰδού, οἱ τά μαλακά φοροῦντες ἐν τοῖς οἴκοις τῶν βασιλέων εὑρίσκονται». Ἀφοῦ αὐτοί οἱ ἀξιωματοῦχοι, οἱ στρατιωτικοί καί οἱ ἀκόλουθοι τῶν ἡρωδιανῶν βασιλέων ἦσαν λίαν

καλάμου, ἐπί τήν Αἴγυπτον· ἐπί τοῦ ὁποίου ἐάν τις ἐπιστηριχθῇ, θέλει ἐμπηχθῇ εἰς τήν χεῖρα αὐτοῦ, καί τρυπήσει αὐτήν· τοιοῦτος εἶνε ὁ Φαραώ ὁ βασιλεύς τῆς Αἰγύπτου, πρός πάντας τούς θαρροῦντας ἐπ᾿ αὐτόν». Τοῦτο ἀναμφιβόλως διότι ὁ τίτλος τοῦ Φαραώ ὡς βασιλέως τῆς Ἄνω Αἰγύπτου ἦτο «ἐκεῖνος τοῦ καλάμου» nšw., βλ. A. Erman - H. Grapow, *Wörterbuchder aegyptischen Sprache*, Berlin 1957, II, σ. 325.

μισητοί ὑπό τῶν Ἰουδαίων ὡς ὄργανα τῶν Ρωμαίων. Καί ὁ Χριστός δέν ἠμποροῦσε νά παραλογίζεται ὅτι ὁ λαός τῶν Ἰουδαίων, τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς Ἰουδαίας καί τῶν περιοχῶν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, ἦλθε διά νά ἴδη καί νά ἀκούση τούς ἀξιωματούχους καί τούς ἀκολούθους τῶν βασιλέων, τούς ὁποίους ἀπεχθάνετο καί περιεφρόνει. Τέλος θά ἦτο ἐξ ἴσου ἄτοπον νά ἐλέγξη τούς ἀξιωματούχους καί τούς στρατιωτικούς τῶν ἡρωδιανῶν βασιλέων ἐπειδή φοροῦν πολυτελῆ ἐνδύματα, καί ὁ Χριστός δέν θά προέβαινεν εἰς ἕνα τοιοῦτον ἔλεγχον, ἀφοῦ οἱ «ἄνθρωποι τῶν παλατίων» ὡς ἐκ τῆς θέσεώς των καί ἐκ τῆς ἰδιότητός των ἐνδύονται πολυτελῶς. Αὐτό δέν γίνεται παρά·ἄν «ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι εἶνε εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων» ἦσαν homines religiosi, ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίζοντο ὅτι ζοῦν κατά τό θέλημα τοῦ Θεοῦ ζωήν ἀσκητικήν ἐν τῇ ἐρήμῳ, διά νά ἠμποροῦσε ὁ ἔλεγχος αὐτός τοῦ Χριστοῦ νά εἶνε ἀπολύτως δικαιολογημένος.

Προσέτι ὁ Χριστός ἐλέγχει τόν ἄνθρωπον «πού φορεῖ πολυτελῆ φορέματα» ὅτι ζεῖ καί εὑρίσκεται ἐν τοῖς «οἴκοις τῶν βασιλέων». Λοιπόν αὐτός ὁ ἔλεγχος δέν ἠμποροῦσε νά ἔχη νόημα παρά ἄν ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἰσχυρίζετο ὅτι εἶνε εὐσεβής καί ἀκολουθεῖ τά προστάγματα τοῦ Θεοῦ, ζῶν κατά τρόπον ἀσκητικόν ἐν τῇ ἐρήμῳ. Ἄνευ τούτου ὁ ἔλεγχος τοῦ Χριστοῦ θά ἦτο παράλογος, ἀφοῦ οἱ πολυτελῶς ἐνδεδυμένοι ἐπιζητοῦν συνήθως τήν συναναστροφήν τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς. Ἐν συμπεράσματι, ὁ Χριστός μνημονεύων τόν «ἄνθρωπον πού φορεῖ μαλακά φορέματα», εἶχε νοῦν homines religiosi καί ἐσκόπευε τά μέλη μιᾶς θρησκευτικῆς ὁμάδας, μιᾶς αἱρέσεως διαβιούσης εἰς τήν ἔρημον, εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων.

Καί τότε, ποῖοι ἦσαν, εἰς τήν ἐποχήν τοῦ Χριστοῦ, οἱ homines religiosi, οἱ ὁποῖοι ἐφοροῦσαν μαλακά φορέματα, εὑρίσκοντο εἰς τήν ἔρημον;

Εἶνε ἀληθές ὅτι ὁ Χριστός ἐλέγχει πολλάκις τούς Γραμματεῖς καί Φαρισαίους ὅτι εἶνε «ἐστολισμένοι» (*Λουκ.* 20,46. *Ματθ.* 23,5. *Μαρκ.* 12,38). Ἀλλά οἱ Φαρισαῖοι, ὅπως καί οἱ Σαδδουκαῖοι, δέν κατώκουν εἰς τήν ἔρημον καί ἐπί πλέον ἐμισοῦσαν τούς βασιλεῖς τοῦ οἴκου τοῦ Ἡρώδη.

Οἱ Ἐσσηνοί μόνον ἀπέδιδον μεγάλην σπουδαιότητα εἰς τήν ἀμφίεσίν των καί ἐφοροῦσαν μαλακά, λινά φορέματα, ἐπει-

δή τά λινά ὑφάσματα εἶνε μαλακώτερα τῶν μαλλίνων καί πρό πάντων ἐξ ἐκείνων τῶν ἀπό τριχῶν καμήλου πού ἔφερεν ὁ Ἰωάννης[14]. Καί ἀκόμη οἱ Ἐσσηνοί διαβιοῦν εἰς τήν ἔρημον κατ' ἀντίθεσιν πρός τούς Φαρισαίους. Πράγματι, οἱ Ἐσσηνοί ἴσως εἶχον ἐνδύματα ἐργασίας περί ὧν ὁ Ἰώσηπος λέγει: δέν ἀλλάσσουν ὑποδήματα καί ροῦχα «πρίν ἤ διαρραγῆναι παντάπασιν ἤ δαπανηθῆναι τῷ χρόνῳ»[15]. Ἀλλ' εἶχον καί ἐνδύματα τά ὁποῖα ἔφερον κατά τό κοινόν δεῖπνον καί εἰς τάς πανηγυρικάς συνάξεις τοῦ τάγματος. Μετά τό δεῖπνον «ὡς ἱεράς καταθέμενοι τάς ἐσθήτας» ἐπανήρχοντο εἰς τάς ἐργασίας των μέχρις ἑσπέρας. Ἀλλά, καί ἐκτός τοῦ κοινοῦ δείπνου, ἐφοροῦσαν πάντοτε λευκά: «λευχειμονεῖν τε διά παντός», λοιπόν, ἀντί τῶν

14. Δέν εἶνε μόνον ὁ Ἰωάννης ὁ ὁποῖος εἰς τήν ἔρημον ἐφοροῦσε χονδρά ἐνδύματα. Ἐκ τοῦ Ἰωσήπου πληροφορούμεθα ὅτι καί ὁ εἰς τήν ἔρημον ζῶν διδάσκαλός του Βαννοῦς ἦτο ἐνδεδυμένος «ἐσθῆτι μέν ἀπό δένδρων χρώμενον», λοιπόν ἐφοροῦσε ἐνδύματα κατεσκευασμένα ἀπό φῦλλα ἤ ἴνας τῶν φοινίκων. Ὁ ἀσκητής Βαννοῦς ὅπως καί ὁ Ἰωάννης ἔτρωγον χόρτα καί φυτά «αὐτομάτως» φυόμενα ἐν τῇ ἐρήμῳ. Ἡ ἀντίθεσις μεταξύ τῆς ζωῆς αὐτῶν τῶν ἀληθινῶν ἀσκητῶν Ἰωάννου καί Βαννοῦ καί τῆς ζωῆς τῶν Ἐσσηνῶν τῆς Κουμράν, οἱ ὁποῖοι ἔζων εἰς τήν ἔρημον εἰς «τά παλάτια τῶν βασιλέων», δικαιολογεῖ εἰς τό ἀπόλυτον τούς λόγους τοῦ Χριστοῦ.

15. Ἐν τούτοις αὐτή ἡ διαβεβαίωσις τοῦ Ἰωσήπου (*Ἰουδ. Πολ.* 2,8,4,126) ἔρχεται εἰς πλήρην ἀντίθεσιν πρός τό *Ἐγχειρίδιον Πειθαρχίας*, τό ὁποῖον ἀντιθέτως ἀπηγόρευε εἰς τόν Ἐσσηνόν νά φέρῃ ἐσχισμένα ἐνδύματα καί τό ὁποῖον σημειοῖ τήν ἰδίαν φροντίδα δι' ἀξιοπρεπῆ ἐμφάνισιν, πρᾶγμα τό ὁποῖον ἐπισημαίνουν ὅλοι σχεδόν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι ἠσχολήθησαν μέ τούς Ἐσσηνούς· αὐτήν ἀκριβῶς τήν μέριμναν αὐτῶν τῶν ψευδο-ἀσκητῶν, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται εἰς τήν ἔρημον εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων, ψέγει ὁ Χριστός. Ἐπί πλέον σημειοῦμε ὅτι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι κατοικοῦν «εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων» εἶνε ὑποχρεωμένοι, ipso facto, νά εἶνε ἐνδεδυμένοι εὐπρεπῶς. Τό *Ἐγχειρίδιον Πειθαρχίας* (7,14) παραγγέλλει κατά τρόπον κατηγορηματικόν εἰς τούς Ἐσσηνούς: «(ἐκεῖνος) τοῦ ὁποίου (τό ἔνδυμα) εἶνε ἐσχισμένον καί ἀφήνει νά φανῇ ἡ γυμνότης του θά τιμωρηθῇ τριάκοντα ἡμέρας» (J. Carmignac - P. Guilbert, *Les Textes de Qumran*, I, Paris 1961, σ. 50). Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Ἰωσήπου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τά ἐσχισμένα ἐνδύματα τῶν Ἐσσηνῶν, δέν πρέπει νά ληφθοῦν κατά γράμμα.

ἐνδυμάτων ἐργασίας, φέρουν, κατά τάς ἀποδημίας, ἐνδύματα λευκά καί καθαρά καί οὐχί ἐσχισμένα καί ἐφθαρμένα ὑπό τοῦ χρόνου. Τό λευκόν τῶν ἐνδυμάτων ἐξέφραζε, προφανῶς, τήν ἐπιθυμίαν των πρός ἁγνείαν, ἡ ὁποία δέν ἐπετυγχάνετο μόνον διά τῶν τυπικῶν καθαρμῶν, ἀλλά καί διά τοῦ λευκοῦ χρώματος τῶν ἐνδυμάτων (πρβλ. *Ἐκκλ.* 9,8: «ἐν παντί καιρῷ ἄς ἦναι λευκά τά ἱμάτιά σου»). Ἀλλά τό λευκόν τῶν ἐνδυμάτων ἀπετέλει μεγάλην πολυτέλειαν κατ' ἐκείνην τήν ἐποχήν, εἰς τήν Παλαιστίνην, ἀφοῦ ὁ σάπων ἦτο ἀνύπαρκτος, τό ὕδωρ σπάνιον καί ἡ ἄμμος εἰς μεγάλην ποσότητα.

Ἔπειτα τό πρόβλημα τῶν ἐνδυμάτων φαίνεται ὅτι εἶχε μεγάλην σπουδαιότητα διά τούς Ἐσσηνούς, παρά τό θερμόν κλῖμα τῆς χώρας, ἀφοῦ ὅταν ταξιδεύουν, κατά τήν παραμονήν των «ἐν ἑκάστῃ πόλει» ὁ κηδεμών τῆς Κοινότητος παρέχει εἰς τούς διερχομένους ἀδελφούς τροφήν καί ἐνδύματα λευκά καί καθαρά, διότι κατά τάς ἐν Παλαιστίνῃ κρατούσας συνθήκας, τά λευκά ἐνδύματα ἐλερώνοντο ταχύτερον[16].

Προσέτι οἱ Ἐσσηνοί ἔδιδον «τοῖς νεοσυστάτοις» ὡς σύμβολον τῆς εἰσδοχῆς των εἰς τήν αἵρεσιν «ἀξινάριον» καί «περίζωμα λινοῦν»[17]. Ἐξ ἄλλου ὁ Ἱππόλυτος λέγει ὅτι τά ἐνδύματα τῶν Ἐσσηνῶν ἦσαν εὐπρεπῆ: «καταστολή δέ αὐτῶν καί σχῆμα κόσμιον»[18], ὅτι τά ἐνδύματα τῆς κοινῆς τραπέζης ἦσαν λινά[19] καί ὅτι ἐθεώρουν αὐτά ὡς ἱερά. Ὁμοίως καί αἱ γυναῖκες

16. Ὑπάρχει ἴσως μία πολεμική εἰς τούς λόγους τοῦ Χριστοῦ ἐναντίον αὐτῆς τῆς ὑπερβολικῆς μερίμνης τῶν Ἐσσηνῶν διά τό ἔνδυμα: «καί διά τό ἔνδυμα, διατί κυριεύεσθε ἀπό ἀνήσυχον καί ἀγωνιώδη φροντίδα;» (*Ματθ.* 6,28).

17. Παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Ἰώσηπος (*Ἰουδ. Πολ.* 2,8,7,137) δέν ὁμιλεῖ περί ἐνδύματος καί ἑνός ἰδιαιτέρου τρόπου ἐνδύσεως, οὔτε διά τούς Φαρισαίους οὔτε διά τούς Σαδδουκαίους. Αὐτό γίνεται μόνον εἰς τήν περίπτωσιν τῶν Ἐσσηνῶν ὅτε καί ἀναφέρεται εἰς τό πρόβλημα τῶν ἐνδυμάτων, τό ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀπησχόλει σοβαρῶς τούς Ἐσσηνούς. Καί ὁ Χριστός ἐλέγχει ἀκριβῶς τήν φροντίδα ἥν ἐπιδεικνύουν οἱ Ἐσσηνοί διά τό ἔνδυμα, μέριμνα ἡ ὁποία εἶνε παντελῶς ἀσύμφωνος πρός τήν ζωήν τῶν ἀσκητῶν.

18. Ἱππολύτου, Φιλοσοφούμενα, *P.G.* 16, στ. 3399.

19. *Αὐτόθι*, στ. 3398.

ἔφερον κατά τάς τυπικάς καθάρσεις «ἐπένδυμα λινοῦν», «ὃν τρόπον οἱ ἄνδρες τά περιζώματα»[20].

Οὕτω, οἱ μόνο homines religiosi οἱ ὁποῖοι κατώκουν εἰς τήν ἔρημον καί ἐφοροῦσαν μαλακά φορέματα ἦσαν οἱ Ἐσσηνοί. Καί ὁ Χριστός ἀποκαλύπτει τήν ἀντίθεσιν μεταξύ τῶν μαλακῶν λινῶν ἐνδυμάτων τῶν Ἐσσηνῶν καί τῶν ἐνδυμάτων ἀπό τριχῶν καμήλου τοῦ Ἰωάννου ὡς καί τήν ἀντίθεσιν μέ τα ἐφθαρμένα καί λερωμένα ἐνδύματα τῶν Ζηλωτῶν, οἱ ὁποῖοι ἔζων εἰς τήν ἔρημον ὑπό ὅλως δυσμενεῖς συνθήκας. Προσέτι, οἱ λόγοι τοῦ Χριστοῦ οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται εἰς τόν «ἄνθρωπον πού φορεῖ μαλακά φορέματα» καί διαβιοῖ εἰς τήν ἔρημον, ἐκφράζουν κατά τρόπον ὑπονοούμενον μίαν καταδίκην καί ἕνα ἔλεγχον αὐτοῦ τοῦ τρόπου ζωῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ, ὁ ὁποῖος δέν ἔχει τίποτε τό ἀσκητικόν, ἐπειδή ἦτο ἀνώφελον νά καταφύγη εἰς τήν ἔρημον ἐάν ἤθελε νά φορῆ πολυτελῆ καί μαλακά φορέματα, νά διάγη μίαν ζωήν ἄνετον «εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων» καί νά τρώγη ὄχι ἀκρίδας καί μέλι ἄγριον, ὅπως ὁ Ἰωάννης (*Ματθ.* 3,4), ἀλλά ἄρτον ἐνυημένον καί φαγητόν παρασκευαζόμενον ὑπό μαγείρου καί συνοδευόμενον ἀπό οἶνον (Ἰωσήπου, *Ἰουδ. Πολ.* 2,8,5,130). Ἄλλωστε ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη εἰς τήν Κουμράν ἔφερεν εἰς φῶς πλῆθος ευρημάτων, ὅπως μαγειρεῖον, τραπεζοσκευήν, φούρνους καί ὀστᾶ ζώων φέροντα ἴχνη ψησίματος (Βλ., J.D. Amoussin, *Rukopisi Mertrogo Moria =Τά χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς Θαλάσσης)*, Moscou 1961, σ. 68 ἑξ.

Εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν ὁ Χριστός ἐπικρίνει τόν τρόπον ζωῆς τῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι φοροῦν μαλακά φορέματα, διότι πιστεύουν ὅτι διάγουν μίαν ζωήν ἀσκητικήν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἐνῶ εἰς τήν πραγματικότητα ὁ τρόπος τῆς ζωῆς των δέν ἦτο ἀσκητικός, συγκρινόμενος μέ τήν ζωήν τῶν Ζηλωτῶν καί κυρίως μέ αὐτήν τοῦ Ἰωάννου, εἰς τήν ἰδίαν ἔρημον. Εἰς τήν ἐποχήν τοῦ Χριστοῦ οἱ Ἐσσηνοί ζοῦν ἀσφαλῶς εἰς τήν ἔρημον, τοῦτο γνωρίζομεν ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ Πλινίου τοῦ πρεσβυτέρου (*Hist. Nat.* 5,17,4). Ἄλλωστε τά ἐρείπια τῆς Κουμράν καί

20. *Αὐτόθι*, στ. 3399. Καί ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρινός γράφει περί τῶν Θεραπευτῶν, οἱ ὁποῖοι εἶνε οἱ Ἐσσηνοί τῆς Αἰγύπτου: «ἐπειδάν οὖν συνέλθωσι λευχειμονοῦντες φαιδροί» (*Περί βίου θεωρητικοῦ*, 866).

πλῆθος χειρογράφων ἀνευρεθέντων παρά τήν Νεκράν Θάλασσαν ἀποτελοῦν μίαν πρόσθετον φανεράν ἀπόδειξιν.

Ὁμοίως εἰς τήν ἔρημον εὑρίσκονται καί οἱ Ζηλωταί, ἐπειδή ἐκεῖ ἠμποροῦσαν νά συναθροίζωνται καί κυρίως νά ἀποφεύγουν τάς καταδιώξεις τῶν Ρωμαίων καί τῶν ἡρωδιανῶν ἡγεμόνων[21]. Ἐξ ἄλλου εἰς τήν ἔρημον ἔζη καί ὁ Ἰωάννης μέ τούς μαθητάς του (*Ματθ.* 3,1). Ὁ ἴδιος ὁ Χριστός «ἀνήχθη εἰς τήν ἔρημον ὑπό τοῦ πνεύματος καί νηστεύσας ἡμέρας τεσσαράκοντα καί νύκτας τεσσαράκοντα ὕστερον ἐπείνασε» (*Ματθ.* 4,1-2).

Ἐκ τοῦ Ἰωσήπου πληροφορούμεθα ὅτι εἰς τήν ἔρημον ἔζη ἕνας ἄλλος ἰουδαῖος ἀσκητής ὀνόματι Βαννοῦς (*Βίος* 2,11), ὅστις ὑπῆρξε διδάσκαλός του. Ἐνδεχομένως ὁ Βαννοῦς νά ἀνῆκεν εἰς τήν αἵρεσιν τῶν Ζηλωτῶν, διότι ὁ Ἰώσηπος χρησιμοποιεῖ εἰς τόν λόγον του ἕνα ὅρον διφορούμενον ὅσον καί αἰνιγματικόν, ὅταν λέγη ὅτι ὑπῆρξε μαθητής του: χρησιμοποιεῖ, διά νά ἐκφράση τήν ἔννοιαν τῶν μαθητῶν, μίαν λέξιν ἡ ὁποία σημαίνει συγχρόνως «ἐφάμιλλος», «ὅμοιος», «μαθητής ζηλωτής» καί «Ζηλωτής», «μέλος τῆς αἱρέσεως τῶν Ζηλωτῶν»: ζηλωτής ἐγενόμην αὐτοῦ. Ἴσως ὁ Ἰώσηπος χρησιμοποιεῖ αὐτήν τήν διφορουμένην ἔκφρασιν ἐπειδή τό ὄνομα τῶν Ζηλωτῶν ὡς «nomen odiosum» δέν ἔπρεπε νά περιλαμβάνεται εἰς ἕνα βιβλίον προοριζόμενον διά Ρωμαίους ἀναγνώστας καί δέν ἤθελε νά ἐκφράση καθαρά ὅτι ἐγένετο μαθητής ἑνός Ζηλωτοῦ[22] διδασκάλου.

21. Ἤδη εἰς τούς χρόνους τῶν Μακκαβαίων, ὅσοι δέν ἤθελον νά ὑποταγοῦν εἰς τάς διαταγάς τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς, κατέφευγον εἰς τήν ἔρημον (*Α΄ Μακκ.* 2,29, 31). Καί οἱ περισσότεροι τῶν ἰουδαίων ἐπαναστατῶν ἐναντίον τῶν Ρωμαίων καταφεύγουν εἰς τήν ἔρημον. Οὕτω, μετά τόν θάνατον τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου, ἐμφανίζεται ἕνας ψευδο-προφήτης, ὀνόματι, Θευδᾶς, «λέγων εἶναί τινα ἑαυτόν» (*Πράξ.* 5,36), «πείθει τόν πλεῖστον ὄχλον... ἕπεσθαι πρός τόν Ἰορδάνην ποταμόν» (*Ἰουδ. Ἀρχ.* 20,5,1,97). Προσέτι κατά τόν χρόνον τῆς ἐπιτροπείας Φαίστου ἐμφανίζεται νέος ἀπατεών, «σωτηρίαν ἐπαγγελλόμενος καί παῦλαν κακῶν εἰ βουληθεῖεν ἕπεσθαι μέχρι τῆς ἐρημίας αὐτῷ» (Σημ. τοῦ μεταφραστοῦ: βλ. C. Daniel, μετφρ. Θεοδώρου Κιρκασίου, «Ψευδο-Προφῆται». Προσωνυμία τῶν Ἐσσηνῶν εἰς τήν ἐπί τοῦ Ὄρους Ὁμιλίαν, ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, 1990, σ. 284 ἑξ.).

22. Ὑπό τό ὄνομα Bannaims τό Ταλμούδ μνημονεύει μίαν ἰουδαϊ-

᾿Αλλά μεταξύ ὅλων τῶν θρησκευτικῶν ὁμάδων αἱ ὁποῖαι εὑρίσκοντο εἰς τήν ἔρημον, μόνο οἱ ᾿Εσσηνοί ἐνεφανίζοντο «ἐνδεδυμένοι μαλακά[23] ἱμάτια» καί, ἐπί πλέον, αὐτοί μόνοι ἐ-προστατεύοντο ὑπό τοῦ ῾Ηρώδου τοῦ Μεγάλου καί τῶν βασι-λέων τῆς οἰκογενείας του, ἄρα ἦσαν οἱ μόνοι αἱρετισταί περί ὧν ὁ Χριστός ἠμποροῦσε νά εἴπη ὅτι εἶνε εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων. Διά τούς Ζηλωτάς δέν τίθεται ζήτημα ἐπειδή ἦσαν ἄσπονδοι ἐχθροί τῶν Ρωμαίων καί τῶν πωλημένων βασιλέων τῆς οἰκογενείας τοῦ ῾Ηρώδου. ῞Οσον διά τόν Βαννοῦν ἐκτός τοῦ γεγονότος ὅτι ἔζησε βραδύτερον, ἴσως νά εἶνε Ζηλωτής καί δέν γνωρίζομεν ἄν εἶχε φιλικάς σχέσεις μέ τούς ἡρωδια-νούς βασιλεῖς.

᾿Εν τῷ μεταξύ ἔχομεν ἤδη σημειώσει τάς πολύ φιλικάς σχέσεις μεταξύ ᾿Εσσηνῶν, ῾Ηρώδου τοῦ Μεγάλου καί τῶν ἡγε-μόνων τῆς οἰκογενείας του[24], καί ἀκόμη ὅτι οἱ ᾿Εσσηνοί ἦσαν

κήν αἵρεσιν τοῦ πρώτου μετά Χριστόν αἰῶνος ἡ ὁποία, διά μερίδα νεωτέρων ἐρευνητῶν, θά ἦτο μία ὑπο-ὁμάς τῶν ᾿Εσσηνῶν· αὐτή ἡ ὀνομασία πιθανῶς ἐτυμολογεῖται ἐκ τῆς λέξεως bani «λουτρόν» (εἰς τήν συρο-ἀραμαϊκήν bano, «βαλανεῖον»), ἐπειδή οἱ Bannaim ἐλούοντο συνεχῶς: βλ. *Jüdisches Lexicon*, Berlin 1927, I, στ. 708-709. ᾿Ενδέχεται ὅμως νά ἦσαν ἁπλῶς οἱ μαθηταί τοῦ βαννοῦ, διδασκάλου τοῦ ᾿Ιωσή-που, τοῦ ὁποίου τό ὄνομα παράγεται ἐκ τοῦ ρήματος banah, «οἰκοδο-μῶ», καί σημαίνει «ἐκεῖνος ὅστις οἰκοδομεῖ, ὁ ὁποῖος κτίζει», προφα-νῶς τάς ψυχάς τῶν μαθητῶν του, ἤ ἀκόμη τήν πρός τόν Θεόν πίστιν.

23. Δέον νά σημειωθῇ ὅτι τά «μαλακά φορέματα» εἶνε ἀκριβῶς τό ἀντίθετον τῶν σκληρῶν καί τραχέων ἀπό τριχῶν καμήλου ἐνδυμάτων, τά ὁποῖα ἔφερεν ὁ ᾿Ιωάννης (*Ματθ.* 3,4), καί αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀπό-λυτον ἀντίθεσιν τονίζει ὁ Χριστός.

24. ῾Ο Emil Schürer (βλ. τήν νέαν εἰς τήν ἀγγλικήν γλῶσσαν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του *A History of the Jewish People in the Time of Jesus*, New York 1961, σ. 222) παρατηρεῖ ὅτι ὁ ῾Ηρώδης ᾿Αγρίππας I, ἔγγονος τοῦ ῾Ηρώδου τοῦ Μεγάλου, εἶχε ποίαν τινά συμπάθειαν διά τούς Φαρισαίους. ᾿Αλλ᾿ ἔπειτα ἠναγκάσθη νά ἀναγνωρίση ὅτι: «From a survey of all the facts it is evident that his concessons to Pharisaism were purely matters of polisy» (σ. 222). Καί πράγματι ὁ Φαρισαῖος Σίμων, ἐκπρόσωπος τῆς φαρισαϊκῆς αἱρέσεως, ἐπετέθη βιαίως κατά τοῦ βασιλέως καί προσεπάθησε νά ἐξεγείρη τόν λαόν ἐναντίον του εἰς τήν ῾Ιερουσαλήμ (*᾿Ιουδ. ᾿Αρχ.* 19,7,4,332). Τοῦτο δεικνύει ὅτι οἱ Φαρι-

ή μόνη ἰουδαϊκή αἵρεσις ή ὁποία, κατά τάς ἱστορικάς μαρτυρίας, ἀπελάμβανε τῆς εὐνοίας καί τῆς προστασίας τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου[25]. Συνεπῶς, ἄν «ὁ ἄνθρωπος πού φορεῖ μαλακά φορέματα» παριστᾶ homines religiosi, ἰουδαίους αἱρετιστάς εὑρισκομένους εἰς τήν ἔρημον, καί ἄν αὐτός ὁ ἄνθρωπος κατοικεῖ εἰς τήν ἔρημον «εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων» αὐτή ἡ ὀνομασία δέν ἠμπορεῖ νά ἀναφέρεται παρά εἰς τούς Ἐσσηνούς, ἐπειδή, μόνοι μεταξύ ὅλων τῶν homines religiosi καί τῶν ἰουδαϊκῶν αἱρέσεων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἀπολαμβάνουν τῆς προτασίας τῶν ἡρωδιανῶν βασιλέων.

Κατόπιν τούτου εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νά δεχθῶμεν ὅτι αὐτοί οἱ homines reliogiosi εἶνε ἀναμφιβόλως οἱ Ἐσσηνοί.

Πρός τούτοις, θεωροῦμε λίαν σημαντικόν, διά νά ἐπαληθεύσωμε τά συμπεράσματά μας, νά διαπιστώσωμε καί τήν παρουσίαν τῶν Ἐσσηνῶν ἐν «τοῖς οἴκοις τῶν βασιλέων» αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, δηλαδή εἰς τά παλάτια τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου καί τῶν βασιλέων τοῦ οἴκου του.

Πράγματι, κατά τάς ἐνεργηθείσας εἰς Μασσάδα ἀνασκαφάς, ὁ ἰσραηλινός ἀρχαιολόγος Y. Yadin[26] ἐπέτυχε νά ἀνακαλύψη εἰς ἕνα οἴκημα (locus 1039) ἑπτά κυλίνδρους ἤ ἀποσπά-

σαῖοι διέκειντο ἐχθρικῶς πρό τόν ἡρωδιανόν μονάρχην, ὅπως καί πρός ὅλους τούς βασιλεῖς αὐτῆς τῆς δυναστείας. Συνεπῶς ἡ εὐσέβειά του καί αἱ γνώσεις του ἐπί τῶν ἰουδαϊκῶν ἐθίμων δέν ὠφείλοντο εἰς τάς φαρισαϊκάς διδασκαλίας ἀλλ' εἰς ἐκείνας τῶν Ἐσσηνῶν (ἀφοῦ οἱ Σαδδουκαῖοι, φίλοι τῶν Ἀσμωναίων βασιλέων καί ἐχθροί τῶν Ρωμαίων, ἦσαν καί ἐχθροί τῶν ἡρωδιανῶν βασιλέων). Αὐτό ἐπιβεβαιοῦται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ Ἰώσηπος ἀναφέρει τήν ἐπιθυμίαν τοῦ βασιλέως νά παραμείνη καθαρός· λοιπόν ἡ ἁγνεία ἀποτελεῖ, ὅπως γνωρίζομεν, οὐσιώδη φροντίδα τῶν Ἐσσηνῶν.

25. Ὁ Ἰώσηπος λέγει ὅτι ὁ Ἡρώδης ἐτίμα μεγάλως τούς Ἐσσηνούς: «Μεῖζόν τι φρονῶν ἐπ' αὐτοῖς ἤ κατά τήν θυητήν φύσιν» (*Ἰουδ. Ἀρχ.* 15,10.4,372). Βλ. καί Φίλωνος Ἀλεξανδρινοῦ (*Ὑπέρ Ἰουδαίων Ἀπολογίας*, § 18). Εἰς ἄλλας περικοπάς τῶν ἔργων των τόσον ὁ Ἰώσηπος ὅσον καί ὁ Φίλων ἐπαναλαμβάνουν τήν ἰδέαν ὅτι οἱ Ἐσσηνοί ἦσαν προστατευόμενοι τῶν ἡρωδιανῶν ἡγεμόνων.

26. Y. Yadin, The Excavations of Masada 1963-64, Preliminary Report, ἐν *Israel Exploration Journal* 13,1963, σ. 1 ἑξ.

σματα κυλίνδρων δερματίνων καί παπύρους γεγραμμένους εἰς τήν ἑβραϊκήν, ἐκ τῶν ὁποίων ἕν μικρόν ἀπόσπασμα ἔχει οὕτως: «Τοῦ διδασκάλου τῆς δικαιοσύνης ὕμνος διά τό ὁλοκαύτωμα τοῦ Σαββάτου» (4Q Sérék Sirot Olat Hassabat). Τό χειρόγραφον προέρχεται ἐκ τοῦ τετάρτου σπηλαίου. Πρόκειται περί ἑνός λειτουργικοῦ κειμένου, δηλαδή μιᾶς τυπικῆς διατάξεως ὕμνων, τούς ὁποίους οἱ Ἐσσηνοί ἀνέπεμπον εἰς τόν Θεόν κατά τόν ἑβδομαδιαῖον κύκλον τῆς προσευχῆς, ἐξαιρετικῶς δέ κατά τήν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ Ἐσσηνοί κατῴκουν πράγματι εἰς τήν Μασσάδα ὅπου καί ἐτέλουν τήν κατά τό Σάββατον καθιερωμένην προσευχήν.

Τό φρούριον Μασσάδα ἐκτίσθη, ὡς γνωστόν, ὑπό τοῦ ἀρχιερέως Ἰωνάθαν τοῦ Μακκαβαίου, ἀργότερον ὁ Ἡρώδης ἀνήγειρεν ἐκεῖ ἕνα μεγαλοπρεπές ἀνάκτορον[27] εἰς ὅ διέμενεν ἐπί μακρόν[28]. Ἀκόμη ὁ Ἡρώδης εἶχεν εἰς τήν κατοχήν του καί ἕν

27. Κατά τήν εἰσβολήν τῶν Πάρθων, ἡ Μασσάδα ἐγένετο τό καταφύγιον τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἡρώδου. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ὁ Ἡρώδης ἔφυγεν εἰς τήν Ρώμην διά νά ἀπολογηθῇ ἐνώπιον τοῦ Αὐγούστου, ἔβαλε τήν οἰκογένειάν του καί τούς συγγενεῖς του εἰς τό φρούριον, ὑπό τήν φύλαξιν τοῦ ἀδελφοῦ του Φερόρα (*Ἰουδ. Ἀρχ.* 15,6,5,184). Ὅθεν ἡ Μασσάδα ἦτο διά τόν Ἡρώδην τό ἀσφαλέστερον τῶν φρουρίων.

28. Βεβαίως ἡ Massada κατελήφθη τό 66 μ.Χ. ὑπό τῶν Σικαρίων, οἱ ὁποῖοι παρέμειναν ἐκεῖ μέχρι τοῦ Ἀπριλίου 73, ἀλλά τό πιθανώτερον εἶνε νά ὑποθέσωμεν, ὅτι τά εἰς Μασσάδα ἀνευρεθέντα ἀποσπάσματα τῶν ἐσσηνικῶν χειρογράφων εἶνε μιᾶς ἐποχῆς προγενεστέρας, δεδομένου ὅτι τό φρούριον ἐχρησιμοποιήθη ἐπί μακρόν χρόνον ὑπό τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου καί τῶν ἡγεμόνων τῆς οἰκογενείας του. Οὕτω ἡ ὑπόθεσις τοῦ C. Roth (Qumran and Masadah, A Final Clarification Regarding the Dead Sea Sect, ἐν *Revue de Qumran* 17,1964, σ. 82 ἑ.), καθ' ἥν αὐτή ἡ ἀνακάλυψις θά ἀπεδείκνυεν ὅτι οἱ Κουμράνιοι ἦσαν Ζηλωταί, ἤ ἀκόμη ἐκείνη τοῦ Yardin κατά τήν ὁποίαν αὐτοί οἱ κύλινδροι θά εἶχον μεταφερθῆ εἰς τήν Μασσάδα ἀπό τούς φυγάδας τῆς Κουμράν, δέν ἠμποροῦν νά γίνουν ἀποδεκταί. Τοὐναντίον ἡ ἰδική μας ὑπόθεσις στηρίζεται ἐπί τῶν ὑφισταμένων στενῶν σχέσεων μεταξύ Ἐσσηνῶν καί τῶν ἡρωδιανῶν ἡγεμόνων καί ἐπί τῆς μακρᾶς περιόδου κατά τήν ὁποίαν ἡ Μασσάδα ἦτο ὑπό τήν κυριότητα τῶν ἡρωδιανῶν βασιλέων.

ἄλλον ἀνάκτορον, χειμερινόν, εἰς Ἰεριχώ[29], τό ὁποῖον ὁ υἱός του Ἀρχέλαος ἀνακατεσκεύασε προσθέσας ὑδραγωγεῖον διά τάς ἀνάγκας τῶν φοινίκων πού εἶχε φυτεύσει πρός βορρᾶν τῆς Ἰεριχοῦς. Λοιπόν οἱ Ἐσσηνοί ὀνομάζονται εἰς τό Ταλμούδ «οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἰεριχοῦς»[30]. Ὁμοίως αἱ ὑπό τῆς Κ.Μ. Κε-

29. *Jüdisches Lexicon*, Berlin 1927-1932, 3, στ. 184. Σημ. τοῦ μεταφραστοῦ: Ἰεριχώ, ἑβρ. Yereho, Yeriho, Yerihoh: Οἱ ἑρμηνευταί τόσον οἱ παλαιοί ὅσον καί οἱ νεώτεροι ἐτυμολογοῦν συνήθως τό ὄνομα ἐκ τοῦ Yareha (=σελήνη) καί τότε θά ἐσήμαινε «πόλις τῆς σελήνης» ἤ ἐκ τοῦ riha (=ἄρωμα) καί θά εἶχε τήν ἔννοιαν τῆς «πόλεως τῶν ἀρωμάτων». Ἡ τελευταία ἐτυμολογία εἶνε καί ἡ πιθανωτέρα. Ὁ χαρακτηρισμός Ir-hat-Taniarim (=πόλις τῶν φοινίκων), ὁ ὁποῖος προστίθεται εἰς τό ὄνομα, χρησιμοποιεῖται δίς ὡς κύριον ὄνομα ἐν *Κριτ.* 1,16., 3,13., *Δευτ.* 34,3.

30. *Babli, Pesahim,* 55b-56a. Ἐξ ἄλλου εἰς τήν Μισνᾶ, *Pesahim* 4,8 γίνεται λόγος περί τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἰεριχοῦς, «ὡς μιᾶς αἱρέσεως. Οἱ σοφοί μετριάζουν τήν αὐστηρότητα ὡρισμένων ἐθίμων τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἰεριχοῦς ἐνῶ ἄλλα τά καταδικάζουν. Οὕτω, οἱ σοφοί δέν ἔχουν κανένα λόγον διά νά ἀντιτείνουν κατά τῆς καλλιεργείας τῶν φοινίκων, κατά τήν ἀπαγγελίαν τοῦ Shema χωρίς δίκην. Ἐν τούτοις ἄλλας πρακτικάς ὅπως λ.χ. τήν ἄρνησιν νά ἀφήσουν μίαν λωρίδα γῆς καλλιεργημένης διά τούς πτωχούς (*Λευϊτ.* 19,3., 23,22) τήν θεωροῦν ὡς ἁμάρτημα τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἰεριχοῦς (J. Amoussin, Spuren antiqumranischer Polekinder talmuischen Tradition, ἐν H. Bardtke, *Qumran - Probleme,* Berlin 1963, σ. 5 ἑξ.).

Ἡ ὀνομασία «οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἰεριχοῦς» εἶνε ἐντελῶς ἰσότιμος πρός τήν ὀνομασίαν «ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων», ἐπειδή εἰς τήν Ἰεριχώ οἱ ἡρωδιανοί βασιλεῖς εἶχον ἕνα μεγαλοπρεπές ἀνάκτορον. Ἐξ ἄλλου «σοφοί» ὀνομάζονται εἰς τό Ταλμούδ οἱ Φαρισαῖοι. Ἔπειτα ὁ R. Travers Herford εἰς τό βιβλίον του, *Les Pharisieus,* Paris 1928, σ. 34, σημ. 3 παρατηρεῖ: «Τό ἀρχικόν ὄνομα μέ τό ὁποῖον οἱ Φαρισαῖοι ὠνόμαζον τούς ἑαυτούς των ἦτο «οἱ σοφοί τοῦ Ἰσραήλ». Ὁμοίως αὐτοί οἱ ὁποῖοι «μετριάζουν τήν αὐστηρότητα» εἶνε προφανῶς οἱ «Ἀνιχνευταί τῶν ἐλαφρύνσεων» δηλαδή οἱ Φαρισαῖοι (βλ. J. Carmignac, E. Cothenet καί H. Lignee, *Les Textes de Qumran II,* Paris 1963, σ. 75). Ἐξάλλου ἡ καλλιέργεια τῶν φοινίκων ἦτο ἡ κυριωτέρα ἀγροτική ἐνασχόλησις τῶν Ἐσσηνῶν, κατά τόν Πλίνιον: «gens socia palmarum», *Hist. Nat.* 5,17,4.

nyon ἐνεργηθεῖσαι εἰς Ἰεριχώ ἀνασκαφαί ἔφερον εἰς φῶς ἕνα τυπικόν ἐσσηνικόν νεκροταφεῖον παρόμοιον μέ ἐκεῖνο τῆς Κουμράν[31], πρᾶγμα τό ὁποῖον ἀποδεικνύει, ὅτι εἰς τήν Ἰεριχώ ἦτο ἐγκατεστημένη μία ἐσσηνική κοινότης. Ὑπενθυμίζομεν ὅτι, κατά τόν Ὠριγένην, εἰς τήν Ἰεριχώ ἀνευρέθησαν πολλά ἀρχαῖα χειρόγραφα τῆς Π. Διαθήκης.

Οὕτω τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα ἀποδεικνύουν, κατά τρόπον ἄριστον, τήν παρουσίαν τῶν Ἐσσηνῶν εἰς δύο «βασιλικά ἀνάκτορα» εἰς Μασσάδα καί Ἰεριχώ, κατά συνέπειαν δέν ὑπάρχει οὐδεμία ἀμφιβολία ὅσον ἀφορᾶ εἰς τήν πραγματικήν ταυτότητα τῶν homines religiosi περί ὧν ὁμιλεῖ ὁ Χριστός, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων. Ἐξ' ἄλλου οἱ λόγοι τοῦ Χριστοῦ εἰς τό κατά Λουκᾶν Εὐαγγέλιον στρέφονται ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὁποῖοι εἶνε εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων, φοροῦν λαμπρά φορέματα καί ζοῦν τήν ζωήν τῶν ἀπολαύσεων (οἱ λαμπρῶς ἐνδεδυμένοι καί τρυφῶντες, εὑρίσκονται ἐν τοῖς βασιλικοῖς παλατίοις: *Λουκ.* 7,25). Ἔχομε σημειώσει ὅτι αὐτή ἡ κατηγορία δέν ἔχει νόημα παρά ἄν οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι εἶνε εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων δέν εἶνε οἱ ἀξιωματοῦχοι ἤ οἱ ἀκόλουθοι τῶν βασιλέων, ἀλλά homines religiosi, οἱ ὁποῖοι ἐπίστευον ὅτι ζοῦν κατά τό θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἀλλά ὁ ἔλεγχος αὐτός τοῦ Χριστοῦ εἶνε τελείως ἀκριβής, ἄν πρόκειται διά τά μέλη μιᾶς θρησκευτικῆς ὁμάδος ἐγκαταβιούσης εἰς τήν ἔρημον.

Καί πράγματι, οἱ Ἐσσηνοί τῆς Κουμράν τρέφονται μέ ἄρτον, τρώγουν ζεστά φαγητά, πίνουν οἶνον, δέν ὁμοιάζουν διόλου μέ τούς ἀληθινούς ἀσκητάς, ὅπως ὁ Ἰωάννης. Φοροῦν μαλακά καί πολυτελῆ φορέματα, κατοικοῦν εἰς στερεάς λιθοκτίστους οἰκίας, ἔχουν εἰς τήν διάθεσίν των δεξαμενάς ὕδατος· οἱ Ἐσσηνοί κατηγοροῦνται ὅτι ζοῦν «ἐν τρυφῇ». Τοῦτο, προφανῶς, ὄχι ἐν σχέσει πρός τήν σύγχρονον ζωήν ἀλλά ὡς πρός τήν ζωήν τοῦ Ἰωάννου, τῶν Ζηλωτῶν, τοῦ Χριστοῦ καί τῶν προφητῶν, οἱ ὁποῖοι ἔζησαν εἰς τήν ἔρημον, ἤ ἀκόμη τῶν Ρεχαβιτῶν[32].

31. K.M. Kenyon, *Digging up Jericho, The Results of the Jericho Excavations 1952-56,* New York 1957.

32. Σημ. τοῦ μεταφραστοῦ: Διά τούς «Ρεχαβῖτας» βλ. Θ.Γ. Κιρκα-

῎Αλλωστε οἱ χριστιανοί ἀσκηταί, ἐρημῖται καί ἀναχωρηταί ἔζησαν, ἐν συνέχεια, εἰς τήν ἰδίαν ἔρημον ἤ τάς ἐρήμους τῆς Αἰγύπτου, ἕνα τρόπον ζωῆς παρόμοιον μέ ἐκεῖνον τοῦ Ἰωάννου[33]. Καί ὁ Χριστός ἐλέγχει τόν ψευδοασκητισμόν «τῶν ἀνθρώπων τῶν βασιλικῶν παλατίων», ὑπογραμμίζων οὕτω τήν ἀντίθεσιν μεταξύ τῆς ἀνέτου καί εὐκόλου ζωῆς των, καί τῆς συνεχοῦς πάλης ἐναντίον τῆς πείνας, τῆς δίψας, τοῦ καύσωνος, τῆς ἐρημίας, τῶν πειρασμῶν καί τῶν ἀγρίων θηρίων, πού διεξήγαγον ὁ Βαπτιστής καί οἱ Ζηλωταί.

Ἀλλά, διατί αἱ αἰνιγματικαί αὐταί ὀνομασίαι «κάλαμον σαλευόμενον ὑπό τοῦ ἀνέμου» καί «ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων» τάς ὁποίας ὁ Χριστός δίδει εἰς τούς Ζηλωτάς καί εἰς τούς Ἐσσηνούς; Διατί δέν τούς κατονομάζει μέ τό ὄνομά των;

Σημειοῦμε κατ' ἀρχάς ὅτι αἱ τοιαῦται ὀνομασίαι δέν εἶνε αἰνιγματικαί παρά δι' ἡμᾶς. Ὁ ἀκροατής τοῦ Χριστοῦ εἰς τήν ἀραμαϊκήν γλῶσσαν καί ὁ ἀναγνώστης τοῦ πρώτου μετά Χριστόν αἰῶνος τοῦ εἰς τήν ἀραμαϊκήν Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου,

σίου, Ἡ περιγραφή τῶν Ἐσσηνῶν εἰς τούς Βυζαντινούς συγγραφεῖς καί τό ἔργον τῶν παρεμβολέων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου τοῦ Φλαβίου Ἰωσήπου, ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, 1989, σ. 81.

33. Ἡ ὑπό τίτλον «Ἀποφθέγματα πατέρων» συλλογή (*P.G.* 65, στ. 71 ἑξ. καί 53, στ. 663 ἑξ., *P.L.* 73, στ. 855 ἑ., 1025 ἑξ.), ἡ ὁποία καί μετεφράσθη εἰς ὅλας τάς γλώσσας τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου, διηγεῖται κατά τρόπον λεπτομερῆ ὅλα ὅσα ἀναφέρονται εἰς τήν ζωήν τῶν ἀσκητῶν τῶν αἰγυπτιακῶν ἐρήμων καί τῆς ἐρήμου τοῦ Ἰούδα, ἀλλά βεβαίως εἰς μίαν ἐποχήν μεταγενεστέραν.

Τελευταίως, ὁ G.F.A. Meinardus, Anachorétes modernes en Palestine, ἐν *Revue Biblique*, 1966, σ. 117 ἑξ., δίδει μίαν ἐνδιαφέρουσαν περιγραφήν τῶν διαφόρων τρόπων τῆς ἀναχωρητικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία εἶνε σήμερον εἰς τήν ἔρημον τοῦ Ἰούδα καί εἰς τήν πεδιάδα τῆς Ἱεριχοῦς. «Ὑπῆρχον ἄλλοτε χιλιάδες μοναχῶν οἱ ὁποῖοι κατῴκουν εἰς κρύπτας καί εἰς σπήλαια, ἀλλά σήμερον δέν ὑπάρχουν παρά ἕξ ἀναχωρηταί εἰς τήν Παλαιστίνην, τρεῖς ὀρθόδοξοι ἕλληνες, ἕνας ὀρθόδοξος ρουμᾶνος (ὁ π. Ἰωαννίκιος ὁ ὁποῖος ζεῖ εἰς ἕνα σπήλαιον) καί δύο ὀρθόδοξοι Αἰθίοπες ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἕνας, ὁ π. Σελλάσιος, παραμένει ἐπί 15ετίαν σιωπηλός καί δέν τρώγει παρά μόνον λάχανα».

ἐννοοῦσαν καλῶς τό λογοπαίγνιον μεταξύ qaneh (=κάλαμος) καί qanna (=Ζηλωτής), τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ὁ κάλαμος εἶχεν καταστῆ τό σύμβολον ἤ τό σημεῖον ἀναγνωρίσεως τῆς αἱρέσεως τῶν Ζηλωτῶν.

Ἀφ' ἑτέρου αἱ κατά τῶν Ζηλωτῶν διώξεις τῶν Ρωμαίων καί τῶν συνεργατῶν των, τῶν ἡρωδιανῶν ἡγεμόνων, ἔκαμε ἀναγκαίαν τήν ὀλίγον τι κεκαλυμμένην καί κρυπτικήν μνείαν τοῦ ὀνόματος τῶν Ζηλωτῶν, πρό πάντων εἰς τήν ἑλληνικήν μετάφρασιν τῶν Εὐαγγελίων.

Ὅσον διά τούς Ἐσσηνούς, αὐτή ἡ ὀνομασία «ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται εἰς τά *παλάτια* τῶν βασιλέων» εἶνε περισσότερον σαφής καί ἐντελῶς ἰσοδύναμος πρός αὐτήν τῶν «Ἡρωδιανῶν» πού τούς ἀπονέμουν οἱ *Μαρκ.* 3,6., *Ματθ.* 22,16, ἐπειδή οἱ μόνοι βασιλεῖς οἱ ὁποῖοι ἐβασίλευσαν ἐπί τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ εἰς αὐτήν τήν ἐποχήν ἦσαν ὁ Ἡρώδης ὁ Μεγάλος καί οἱ βασιλεῖς της δυναστείας του. Ἀκόμη ὁ ὑπό τοῦ Χριστοῦ χρησιμοποιηθείς τύπος ἐπί τοῦ θέματος τῶν Ἐσσηνῶν δέν ἦτο διόλου δυσοροιμένος διά τούς συγχρόνους, οἱ ὁποῖοι ἐγνώριζον ὅτι οἱ Ἐσσηνοί ἦσαν προστατευόμενοι τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου καί τῆς οἰκογενείας του.

Ὡστόσον, ἄξιον παρατηρήσεως τυγχάνει τό γεγονός ὅτι ὁ Χριστός δέν χρησιμοποιεῖ αὐτήν τήν προσβλητικήν καί ὑβριστικήν ὀνομασίαν «Ἡρωδιανοί», ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἐδόθη εἰς τούς Ἐσσηνούς ἀπό τούς ἀντιπάλους των, Φαρισαίους, Σαδδουκαίους καί κυρίως ἀπό τους Ζηλωτάς. Ὁ Χριστός, ὁμιλῶν περί τῆς διδασκαλίας τῶν Ἐσσηνῶν, τήν λέγει «ἡ ζύμη τοῦ Ἡρώδου» (*Μαρκ.* 8,15) καί, εἰς τά χωριά τά ὁποῖα ἔχομεν πρό ὀφθαλμῶν, καλεῖ τούς Ἐσσηνούς «οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται εἰς τά *παλάτια* τῶν βασιλέων». Ἀλλ' ὁ Χριστός δέν τούς ὀνομάζει «Ἡρωδιανούς» διότι δέν θέλει νά τούς δυσφημίση κατά τρόπον φανερόν, βεβαιῶν ὅτι οἱ Ἐσσηνοί εἶνε πιστοί φίλοι τῶν ἡρωδιανῶν βασιλέων, ἄρα εἰς τήν πραγματικότητα προδόται τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

Φαίνεται ὅτι ὁ Χριστός ἀρνεῖται νά δεχθῆ τάς συκοφαντίας αἱ ὁποῖαι διεδίδοντο εἰς βάρος τῶν Ἐσσηνῶν, ἀφοῦ δέν τούς ὀνομάζει «Ἡρωδιανούς» (διότι, εἰς τά χωριά τῶν Εὐαγγελίων, ἔνθα οἱ Ἐσσηνοί καλοῦνται «Ἡρωδιανοί», οἱ εὐαγγελισταί

εἶνε αὐτοί πού τούς δίδουν αὐτό τό ὄνομα). Παραλλήλως ὅμως ὁ Χριστός εἶνε ἠναγκασμένος νά κάμη χρῆσιν μιᾶς περιφράσεως ὑποδηλούσης κατά τρόπον καθαρόν περί ποίων ἀνθρώπων πρόκειται, ποῖοι δηλαδή ἦσαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι εἰς αὐτήν τήν ἐποχήν ὠνομάζοντο ὑπό τῶν Ἰουδαίων «Ἡρωδιανοί». Διά τοῦτο ὁ Χριστός ὁμιλεῖ ὁτέ μέν περί τῆς «ζύμης τοῦ Ἡρώδου» προσδιορίζων τήν διδασκαλίαν τῶν Ἐσσηνῶν δίχως νά τούς ὀνομάζη «Ἡρωδιανούς», ὁτέ δέ ὁμιλεῖ περί τῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι εἶνε εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων (ἡρωδιανῶν), διά νά ὑποδηλώση οὕτω τούς Ἡρωδιανούς, δηλαδή τούς Ἐσσηνούς.

Καί αὐτό ἀκριβῶς ἐπειδή ὁ Χριστός δέν θέλει νά κατονομάση τούς Ἐσσηνούς μέ τό δυσφημιστικόν ὄνομα «Ἡρωδιανοί», ὅπως, εἰς ἕν ἄλλο χωρίον τῶν Εὐαγγελίων, τούς λέγει δι' ἑνός σκοπίμου λογοπαιγνίου, μέ ἕνα ὅρον παραπλήσιον τῆς λέξεως «Ἐσσηνοί» ἤ ἀκόμη τούς ἀποκαλεῖ «ψευδο-προφήτας»[34].

Οὕτω, καθίσταται βέβαιον ὅτι «οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων» καί εἰς τήν ἔρημον εἶνε ἀναμφιβόλως οἱ Ἐσσηνοί. Πράγματι:

1. Ὁ Χριστός ὁμιλεῖ εἰς τόν *Ματθαῖον* 11,7 καί *Λουκᾶν* 7,25 διά τά μέλη θρησκευτικῶν ὁμάδων.

2. Ἡ μόνη ἰουδαϊκή αἵρεσις ἡ ὁποία ἐπροστατεύετο ὑπό τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου καί τῶν βασιλέων τῆς οἰκογενείας του ἦτο ἡ τῶν Ἐσσηνῶν.

3. Οἱ Ἐσσηνοί διαβιοῦν εἰς τήν ἔρημον, ὅπως ὁ Ἰωάννης καί οἱ Ζηλωταί.

4. Οἱ Ἐσσηνοί φοροῦν εἰς τήν ἔρημον μαλακά λινά φορέματα.

5. Οἱ Ἐσσηνοί διάγουν εἰς τήν ἔρημον μίαν ζωήν ἀληθῶς ἄνετον καί εὔκολον, κατ' ἀντίθεσιν πρός τήν ζωήν τοῦ Ἰωάννου καί τῶν Ζηλωτῶν.

6. Οἱ Ἐσσηνοί κατοικοῦν εἰς τήν ἔρημον εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων εἰς Μασσάδα καί Ἰεριχώ.

7. Τά μόνα μέλη μιᾶς ἰουδαϊκῆς αἱρέσεως, τά ὁποῖα ἦσαν

34. C. Daniel, Une mention des Esséniens dans un texte syriaque de l' Apocalypse, ἐν *Le Muséon* 79, 1966, σ. 155 ἑξ.

εἰς τήν ἔρημον καί εἶχον συνδεθῆ διά στενῆς φιλίας μέ τούς βασιλεῖς τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἡρώδου τοῦ Μεγάλου, ἦσαν οἱ Ἐσσηνοί.

Συνεπῶς, ἡ παρ' ἐμοῦ γενομένη συνταύτισις τῶν Ἐσσηνῶν μέ τούς Ἡρωδιανούς τῶν Εὐαγγελίων καί μέ «ἐκείνους οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται εἰς τά παλάτια τῶν βασιλέων» φαίνεται ἀπολύτως δικαιολογημένη.

Στεργίου Τσιάμη
Βοηθοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς

Ἡ λατρεία τῆς Κυβέλης στή Ρώμη

Ἡ πρώτη ἀνατολική λατρεία πού υἱοθέτησαν οἱ Ρωμαῖοι ἦταν ἡ λατρεία τῆς μεγάλης φρυγικῆς θεᾶς πού λατρεύονταν στήν Πεσσινούντα καί στό ὄρος Ἴδη καί πού στή Δύση πῆρε τό ὄνομα Magna Mater deum Idea.

Πιστεύεται ὅτι τυχαῖα ἦταν ἡ εἰσαγωγή τῆς λατρείας τῆς θεᾶς στή Ρώμη. Τό 205 π.Χ., ὅταν ὁ Ἀννίβας, νικημένος ἀλλά ἀκόμα ἐπικίνδυνος, περνοῦσε τό χειμώνα του στή χώρα τῶν Βρουττίων, τρόμαξαν τό ρωμαϊκό λαό ἐπανειλημμένες βροχές ἀπό πέτρες. Τά σιβυλλικά βιβλία πού συμβουλεύονταν συνήθως σέ δύσκολες περιστάσεις τούς ὑποσχέθηκαν πώς ὁ ἐχθρός θά διωχνόταν ἀπό τήν Ἰταλία ἐάν ἔφερναν στή Ρώμη τή Magna Mater ἀπό τήν Ἴδη. Οἱ Ρωμαῖοι ἀπεσταλμένοι χάρη στή φιλία τοῦ βασιλιά Ἄτταλου πῆραν τό μαύρο μετεωρόλιθο πού τό θεωροῦσαν ἕδρα τῆς φρυγικῆς θεᾶς. Σύμφωνα μέ τό χρησμό τόν ὑποδέχτηκαν στήν Ὄστια οἱ πρῶτοι πολίτες τῆς χώρας -ἡ τιμή ἔλαχε στό Σκιπίωνα Νασίκα- καί οἱ Matrones (οἰκοδέσποινες). Μέ τίς ἐπιδοκιμασίες τοῦ πλήθους καί μ' ἄφθονο θυμίαμα τόν μετέφεραν στόν Παλατίνο λόφο. Ἐκεῖ τόν ἐναπόθεσαν πανηγυρικά στό ἱερό τῆς Νίκης, (στίς 9 Ἀπριλίου 204). Αὐτή τή θριαμβευτική εἴσοδο καθώς καί τή θαλασσοπορεία τῆς Κυβέλης τή διακόσμησαν ἀργότερα μέ θαυμάσιες διηγήσεις οἱ Ρωμαῖοι ποιητές καί συγγραφεῖς[1]. Τόν ἴδιο χρόνο ὁ

1. Οἱ πιό γνωστοί ἀπό αὐτούς εἶναι ὁ Λουκρήτιος De Rerum Natura, II 600-660, ὁ Ὀβίδιος, Fasti, IV 179-372, ὁ Προπέρτιος Elegiarum III, XVII, 3· IV, VII, 61· XI, 51, ὁ Τίτος Λίβιος, Ab urbe condita, XXIX, 244, 258· XXXV, 28· XXXVI, 260, 270, 286, ὁ Silius

Σκιπίων μετέφερε τόν πόλεμο στήν Ἀφρική καί ὁ Ἀννίβας πού τόν ἀντιμετώπισε ἐκεῖ νικήθηκε στή Ζάμα. Ὁ χρησμός τῆς Σίβυλλας πραγματοποιήθηκε καί ἡ Ρώμη γλύτωσε ἀπό τόν Καρχηδονιακό κίνδυνο. Ἡ ξένη θεά δέχτηκε τώρα τήν ἔκφραση σεβασμοῦ πού ἀνταποκρίνονταν στήν ὑπηρεσία πού πρόσφερε στήν πολιτεία. Τῆς ἔκτισαν ἕνα ναό στήν κορυφή τοῦ Παλατίνου[2] καί οἱ θεατρικές παραστάσεις πού γινόταν στή γιορτή, οἱ Ludi Megalenses[3] θύμιζαν κάθε χρόνο τή μέρα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ καί τῆς ἄφιξης τῆς Μεγάλης Μητέρας ἀπό τήν Ἴδη. Ἡ γιορτή γινόταν ἀπό τίς 4-10 Ἀπριλίου. Οἱ ἀριστοκρατικές οἰκογένειες τῆς Ρώμης πού περηφανευόταν γιά τήν τρωϊκή καταγωγή τους ἔμπαιναν κάτω ἀπό τήν προστασία τῆς θεᾶς[4].

Italicus VIII, 363 κ.ἅ.

2. Γιά τό ναό τῆς θεᾶς στόν Παλατίνο λόφο βλ. τήν πολύ διεξοδική γιά τήν περίπτωση ἐργασία τοῦ H. GRAILLOT, Le Culte de Cybele, Mere des Dieux, á Rome et dans l' Empire romain, Paris 1912 καί ἰδιαίτερα σελ. 51 κ.ἑ.

3. Πρβλ. καί P. Boyancé, Cybéle aux Mégalésies, στό Latomus 13, 1954 337-342. Ἐκτός ὅμως ἀπό τά Μεγαλήσια πού γίνεται παραδεκτό ὅτι γιορταζόταν ἀπό τίς 4 ἕως τίς 10 Ἀπριλίου γινόταν καί ἄλλες γιορτές πρός τιμή τῆς Κυβέλης καί τοῦ συντρόφου της Ἄττη. Γιά τή γιορτή πού κρατοῦσε ἀρκετές μέρες γύρω ἀπό τήν ἀνοιξιάτικη ἰσημερία εἶναι γνωστές ἀρκετές λεπτομέρειες. Στίς 22 Μαρτίου γινόταν τό κόψιμο ἑνός δέντρου (κουκουναριᾶς) τό ὁποῖο οἱ «δενδροφόροι» κουβαλοῦσαν στό ναό τῆς θεᾶς στόν Παλατίνο λόφο. Τό δένδρο συμβόλιζε τό νεκρό Ἄττη καί ἦταν στολισμένο μέ ταινίες καί στεφάνια λουλουδιῶν· ἀκολουθοῦσε θρῆνος καί πένθιμες τελετές. Στίς 24 Μαρτίου πού λεγόταν καί «ἡμέρα αἵματος» ἔχουμε τόν ἐκστατικό χορό τῶν εὐνουχισμένων ἱερέων τῆς θεᾶς. Ἐρχόταν ἔπειτα μιά μέρα χαρᾶς, ἡ μέρα τῶν «Ἱλαρίων», 25 Μαρτίου, ὅπου γιορταζόταν ἡ ἀνάσταση τοῦ Ἄττη. Ἡ γιορτή αὐτή προστέθηκε ἀργότερα, κατά τήν ἐποχή τῶν Ἀντωνίνων. Ὁ χριστιανός ποιητής Προυδέντιος πού ἔγραψε σέ λατινική γλώσσα γύρω στό 400 μ.Χ. μᾶς περιγράφει μιά ἄλλη γιορτή τῆς θεᾶς τά «ταυροβόλια» πού εἶχαν γιά σκοπό τόν ἠθικό καθαρισμό τοῦ προσώπου πού πρόσφερε τή θυσία.

4. προβλ. Aurigemma, La protezione speziale della Gran Madre per la nobilita Romana (στό Bull, arch. comunale XXXVII, 1909, 31

Στήν παροῦσα μας ἐργασία θά ἀσχοληθοῦμε μέ τή γιορτή τῶν Μεγαλησίων ὅπως τήν παρουσιάζει ὁ Ρωμαῖος ποιητής Ὀβίδιος καί ἰδιαίτερα πώς δικαιολογεῖ ὁρισμένα στοιχεῖα τῆς γιορτῆς αὐτῆς. Αὐτό γίνεται στό ὄχι καί τόσο γνωστό ἔργο του Fasti[5] πού περιλαμβάνει τό ἑορτολόγιο τοῦ ρωμαϊκοῦ καλενταρίου (ἡμερολογίου). Στό IV βιβλίο καί στούς στίχους 179-372 ἔχουμε λοιπόν τή γιορτή τῶν Μεγαλησίων ὅπως τήν παρουσιάζει ἕνας ποιητής[6] πού ζεῖ στά χρόνια τοῦ Τιβερίου.

Νά πώς ἀρχίζει ὁ Ρωμαῖος ποιητής:

Ter sine perpetuo caelum versetur in axe,
ter jungat Titan terque resolvat equos,
protinus inflexo Berecyntia tibia cornu
flabit, et Idaeae festa parentis erunt.
ibunt seminares et inania tympana tundent,

ἑξ.)· προβλ. ἐπίσης Graillot, ὅ.π. σελ. 92.

5. Οἱ Fasti εἶναι ἀρκετά σημαντικό ἔργο τοῦ Ὀβιδίου (43 π.Χ. -17 μ.Χ.) καί χρονικά βρίσκεται κοντά στίς Μεταμορφώσεις. Εἶναι μιά ποιητική πραγματεία στό Ρωμαϊκό ἡμερολόγιο τῶν ἑορτῶν στίς ὁποῖες ἀναφέρεται μ' αὐστηρή χρονολογική σειρά· ἀρχίζει ἀπό τήν πρώτη μέρα τοῦ Ἰανουαρίου καί τελειώνει ἀπότομα τήν τελευταία μέρα τοῦ Ἰουνίου. Φαίνεται ὅτι ὁ ποιητής εἶχε τήν πρόθεση νά συνεχίσει ἕως τό τέλος τοῦ Δεκεμβρίου, ἔχει γράψει ἕνα βιβλίο γιά κάθε μήνα καί μᾶς ἔχουν σωθεῖ 6 βιβλία γιά τούς 6 πρώτους μῆνες. Εἶναι ἕνα ἔργο πού εἶχε γράψει στήν ἐξορία του στούς Τόμους προσπαθώντας νά κερδίσει τήν εὔνοια τοῦ Αὐγούστου Τιβερίου. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ ἔργου γίνεται στό Γερμανικό πού ἦταν ἕνας λαοφιλής πρίγκιπας. Τό περιεχόμενο τοῦ ἔργου εἶναι ἱστορικῆς, ἀστρονομικῆς καί θεολογικῆς ὑφῆς. Ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως ἡ τρίτη περίπτωση. Τό θρησκευτικό λοιπόν τμῆμα τοῦ ἔργου περιλαμβάνει ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις καί ἐξηγήσεις γιά τά στοιχεῖα πού σηματοδοτοῦσαν τίς καθορισμένες γιορτές. Τό ἔργο του ἄν καί φαίνεται ὅτι εἶχε ὡς πρότυπο ἀνάλογη ἐργασία τοῦ Βάρρωνα καί τοῦ μορφωμένου γραμματικοῦ Βέρριου Φλάκκου (Verrius Flaccus) καί ὡς πηγή τά Αἴτια τοῦ Καλλίμαχου διατηρεῖ τήν πρωτοτυπία του.

6. Πρόθεσή μου εἶναι, συνεχίζοντας τήν ἔρευνα γιά τή λατρεία τῆς Κυβέλης στή Ρώμη, νά ἐξετάσω πώς ὁ Λουκρήτιος, De Rerum Natura, II 600-660 ἀναφέρεται στήν ἴδια τή λατρεία.

aeraque tinnitus aere repulsa dabunt.
ipsa sedens molli comitum cervice feretur
urbis per medias exululata vias.
scaena sonat ludique vocant. spectate, Quirites.

«Ἀφοῦ τρεῖς φορές χωρίς σταματημό θά στραφεῖ γύρω ἀπό τόν ἄξονά του ὁ Οὐρανός, κι ἀφοῦ τρεῖς φορές θά δέσει καί θά λύσει τά ἄλογά του ὁ Τιτάνας, ἀμέσως τότε θά ἀντηχήσει ὁ αὐλός τῆς Βερεκύνθης καί ἡ καμωμένη ἀπό κέρατο φλογέρα καί θά εἶναι ἡ γιορτή τῆς Μητέρας ἀπό τήν Ἴδη. Οἱ εὐνουχισμένοι ἱερεῖς θά προχωρήσουν καί θά χτυπήσουν τά κοίλα τύμπανά τους, καί τά κοίλα τύμπανα ἀντηχώντας θά κάνουν ν' ἀντηχήσει ὁ ἀέρας. Ὅσο ἀφορᾶ τή θεά θά μεταφερθεῖ καθισμένη πάνω στούς ὤμους τῶν συντρόφων της, θά τή χαιρετοῦν μέ οὐρλιαχτά τά πλήθη μέσα στούς δρόμους. Ἡ σκηνή ἀντηχεῖ, οἱ ἀγῶνες μᾶς καλοῦν. Ἐμπρός στό θέαμα, Ρωμαῖοι».

Εἴμαστε στή Ρώμη στίς 4 Ἀπριλίου. Τό ἄγαλμα τῆς θεᾶς μεταφέρεται ἀπό τούς εὐνουχισμένους ἱερεῖς της καί ἀφοῦ διασχίσει σέ πομπή τούς δρόμους τῆς πόλης μέ προπορευομένους τούς μουσικούς ἱερεῖς της καταλήγει στό θέατρο ὅπου πρόκειται ν' ἀρχίουν οἱ ludi scenici.

Ἕνα ἀπό τά προβλήματα πού φαίνεται ν' ἀπασχολοῦν τόν Ὀβίδιο κατά τή γιορτή τῶν Μεγαλησίων ἦταν ἡ παρουσία τῶν εὐνούχων ἱερέων στή λατρεία τῆς Κυβέλης. Ὁ Ὀβίδιος δικαιολογεῖ τόν εὐνουχισμό τῶν ἱερέων ἀποδίδοντάς τον στόν εὐνουχισμό τοῦ Ἄττη πού ἐξηγεῖται ἀπό μιά κρίση παραλογισμοῦ πού τοῦ προκάλεσει ἡ ζηλιάρα Κυβέλη.

«Unde venit»dixi «sua Membra secandi
impetus?» ut tacui Pieris orsa loqui:
«Phryx puer in silvis, facie spectabilis, Attis
. . . . 221-223
«Venit in exemplum furor hic, mollesque ministri
caedunt iactatis vilia membra comis».
. . . . 243-244

Ὁ ποιητής μας λέει πώς ἡ θεά συγκλονίστηκε ἀπό τόν ἁγνό ἔρωτα τοῦ Ἄττη (casto amore) καί τοῦ ζήτησε νά θελήσει νά μείνει γιά πάντα παιδί καί νά ὑπηρετεῖ στό ναό της τελώντας αὐτός τή λατρεία της. Ὁ Ἄττης δέχτηκε τήν τιμή καί πρόσθε-

σε πώς ἄν συμβεῖ νά πατήσει τόν ὅρκο του ὁ ἐνδεχόμενος γάμος ἄς σημάνει τό τέλος τῆς ζωῆς του. Καί πάτησε τό λόγο του. Ἡ θεά ἀγανάκτησε· ὁ Ἄττης τιμωρήθηκε μέ παραφροσύνη καί ἀνεβαίνοντας στό βουνό Δίνδυμο ἔκοψε τά γεννητικά του ὄργανα θεωρώντας τα ὡς αἰτία τῆς καταστροφῆς του.

Γιά νά συσχετίσουμε μέ τό μύθο τοῦ Ἄττη τήν παράλογη πράξη τῶν ἱερέων θά ἔπρεπε ὁ σεξουαλικός ἀκρωτηριασμός νά γινόταν μόνο στίς φρυγικές λατρεῖες. Ὅμως αὐτή ἡ συνήθεια ἀπαντᾶ καί σ' ἄλλες ἀνατολικές θρησκεῖες καί ἰδιαίτερα στή λατρεία τῆς συριακῆς θεᾶς. Ὁ εὐνουχισμός τῶν ἱερέων, λειτουργῶν αὐτῶν τῶν λατρειῶν, δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό μῦθο του Ἄττη κάτι πού καθιστᾶ ἀναπόδεικτη τήν Ὀβιδιανή ἑρμηνεία[7]. Τόν Ὀβίδιο προβληματίζει ἀκόμα τό ὄνομα τῶν ἱερέων, γάλλοι[8], καί δυσκολεύεται νά δεχτεῖ τήν ἐτυμολογία πού φαίνεται ὅτι δέχτηκε τό λαϊκό αἴσθημα ὅτι δηλαδή τό ὄνομα προέρχεται ἀπό τόν τόπο καταγωγῆς τους. Αὐτό ἀποδεικνύει ὁ πεντάμετρος πού χρησιμοποιεῖ.

7. Βλ. F. Cumont, Les Religions orientales dans le Paganisme romain, Paris 1963[4]. Μᾶς σώθηκε ἐπίσης ἡ πολύτιμη πραγματεία τοῦ Λουκιανοῦ «Περί τῆς Συρίης θεοῦ» πού μᾶς περιγράφει λεπτομερειακά τά τυπικά. Ἡ πρώτη μαρτυρία τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Ἄττη στόν Ἑρμησιάνακτα πού ἦταν Ἴωνας ἐλεγειακός ἀπό τήν Κολοφώνα καί ἄκμασε στά μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Αὐτή τήν ἀναφέρει ὁ Παυσανίας στό VII, 17,9 ἀλλά πιό λεπτομεριακό σχόλιο μᾶς ἔχει δώσει ὁ Ἀρνόβιος στό Adversus nationes V. Ἄς σημειώσουμε ἀκόμα πώς ὁ Verrius Flaccus ἑρμηνεύει τόν ἀκρωτηριασμό τῶν ἱερέων χωρίς καμιά ἀναφορά στό μύθο τοῦ Ἄττη, πρβλ. 6,841. Γιά τίς θρησκεῖες τῆς ἀνατολῆς μπορεῖ κανείς νά συμβουλευτεῖ καί τό ἔργο τοῦ J. Rapaport, les Faits de castration rituelle: essai sur les formes pathologiques de la concience collective, Paris 1945, ὅπου γίνεται λόγος γιά τόν εὐνουχισμένο στή λατρεία τῆς Atargatis τῆς Istar-Nanna, τῆς Ἀστάρτης, τῆς Ἑκάτης, τῆς Στρατονίκης, τῆς Ἄρτεμης τῆς Ἐφέσου βλ. καί Στράβωνος, XVI, 64· Πλινίου, Hist. Nat. XXXV, 93 κ.ε.

8. Οἱ γάλλοι εἶναι οἱ εὐνουχισμένοι ἱερεῖς τῆς Κυβέλης πού ἔχουν πιεῖ ἀπό τό μοιραῖο νερό τοῦ ποταμοῦ Γάλλου (πρβλ. IV, 364-365).

Amnis it insana, nomine Gallus, aqua.
Qui bibit inde, furit.

«Cur igitur Gallos, qui se excidere, vocamus,
cum tanto a Phrygia Gallica distet humus?»
. . . . IV, 361-362

Ὁ Ὀβίδιος ἐπίσης συνδέει τόν ἐτήσιο ἔρανο τῶν γάλλων μ' ἕνα αὐθόρμητο ἔρανο τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ πού ἐπέτρεψε τό 111 π.Χ. τήν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ τῆς Κυβέλης.

«Contulit aes populus, de quo delubra Metellus
fecit» ait. «Dandae mos stipis inde manet».
. . . . IV, 351-352

Αὐτό σημαίνει ὅτι τό ἔθιμο τῆς ἐπαιτείας τῶν γάλλων τή μέρα τῶν Μεγαλησίων χρονολογεῖται μόνο ἀπό τό 111 π.Χ.; Ἄν δεχτοῦμε αὐτό τό πράγμα θά πρέπει ν' ἀγνοήσουμε τήν ὕπαρξη τοῦ ἱεροῦ σωματείου τῶν Μετραγυρτῶν ἤ τῶν ἐπαιτῶν τῆς Μεγάλης Μητέρας[9] πού ἡ Κυβέλη ἔφερε μαζί της στή Ρώμη καί πού κατοικοῦσαν ἐπίσημα στήν Πόλη ἀπό τό 204 π.Χ.

Θέλοντας τώρα ν' ἑρμηνεύσει τό δαιμονικό θόρυβο πού ἔκαναν οἱ Κορύβαντες κατά τήν πορεία τῆς Κυβέλης, ὁ Ὀβίδιος τό συνδέει μέ τό θόρυβο πού ἔκαναν οἱ Κουρῆτες ὅταν χτυποῦσαν τά ὅπλα, οἱ Κουρῆτες πού εἶχαν ἀναλάβει τή φύλαξη τοῦ μικροῦ Δία

Pars clipeos rudibus, galeas pars tundit inanes:
hoc Curetes[10] habent, hoc Corybantes opus.
Res latuit, priscique manent imitamina facti:
Aera deae comites raucaque terga movent.
. . . . IV, 209-212

Ἡ αἰτιολογία δέν εἶναι ἱκανοποιητική. Κυρίως γιατί τά

9. Βλ. F. Poland, Metragyrtes στή Realencycl. IV, 2, 1471.

10. Οἱ Κουρῆτες ἀρχικά ἦταν Κρῆτες ἱερεῖς τοῦ Διός, πού ὅταν ἀργότερα ἔγινε δεκτό, ὅτι ἡ Ρέα ἦταν ἡ Κυβέλη ταυτίστηκαν μέ τούς Κορύβαντες τούς ἱερεῖς της.
Aera= τά κύμβαλα
rauca terga= τά τύμπανα. Ἡ φρυγική μουσική ἁρμονία κατά τόν Ἀριστοτέλη ἔχει τήν αὐτήν μεταξύ τῶν ἁρμονιῶν δυναμικότητα, τήν ὁποία ἔχει καί ὁ αὐλός μεταξύ τῶν ὀργάνων. Ἐπειδή καί τά δύο εἶναι ὀργιαστικά καί ἐξάπτουν τό συναίσθημα.

ὄργανα πού χρησιμοποιοῦν κατά τή γιορτή τῆς Κυβέλης δέν εἶναι τά σπαθιά καί οἱ ἀσπίδες ὅπως θ' ἀπαιτοῦσε μιά λεπτομερειακή ἀνάμνηση τῆς πράξης τῶν Κουρητῶν πού ἦταν ἱερεῖς πολεμικοί ἀλλά οἱ αὐλοί καί τά τύμπανα. Μέ ἀφελή τρόπο ὁ Ὀβίδιος μᾶς βεβαιώνει πώς ἄλλαξαν τά μέν τά δέ ἀπό καλή διάθεση χωρίς νά προσπαθήσει νά δώσει μιά λογική ἐξήγηση. Οἱ ἱερεῖς τῆς θεᾶς κάνουν ν' ἀντηχεῖ ὁ χαλκός καί τά τεντωμένα δέρματα νά χτυποῦν τά κύμβαλα ἀντί τῶν περικεφαλαίων τους, τά τύμπανα ἀντί τῶν ἀσπίδων τους.

Aera deae comites raucaque terga movent.
cymbala pro galeis, pro scutis tympana pulsant.
. . . . IV, 212-213

Αὐτό μᾶς κάνει νά σκεφτοῦμε, ὅτι ὁ Ὀβίδιος ἔχει διαβάσει τούς στίχους τοῦ Λουκρητίου πού ἀναφέρονται στή φρυγική μουσική

Tympana tenta tonant palmis et Cymbala circum
concava, raucisonoque minantur cornua cantu,
et Phrygio stimulat numero cava tibia mentis,
. . . . II, 618 κ.ε.

Ὁ Λουκρήτιος ξεχωρίζει τούς ἱερεῖς τούς Κρήτες Κουρήτες καί τούς Φρύγες Κορύβαντες καθώς καί τόν τόπο ὅπου ἐνεργοῦν - Κρήτη, Φρυγία.

Ἀντίθετα ὅμως συμβαίνει στόν Ὀβίδιο. Ὅταν διαβάζουμε τούς στίχους

Ardua iam dudum resonat tinnitibus, Ide,
tutus ut infanti vagiat ore puer[11].
. . . . IV, 207-208

εἴμαστε ἀκόμα στήν Ἴδη τήν Κρητική. Ἀλλά ὅταν διαβά-

11. Ὁ Ὀβίδιος ἔρχεται νά ἐπικαλεστεῖ τή γέννηση τοῦ Δία πού τοποθετεῖται στήν Κρήτη ἀπό τόν Ἡσίοδο στό βουνό Ἴδη (Θεογονία 463). Ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στά δύο βουνά Ἴδη ὑπάρχει καί στόν σχολιαστή τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου III, 134). Καί μᾶς δίνει τή διήγηση τῆς γέννησης σάν αἰτιολογία γιά ὅσα συμβαίνουν στή φρυγική Ἴδη. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅμως ὅτι σ' ἄλλη περίπτωση (Μεταμορφ. II, 400, ἐπεισόδιο τῆς Καλλιστοῦς) τοποθετεῖ τή γέννηη τοῦ Δία στήν Ἀρκαδία.

ζουμε τόν τελευταῖο στίχο

Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos.
. . . . IV,214

την ἔχουμε ἐγκαταλείψει καί χωρίς κανείς νά διακρίνε εὔκολα το χάσμα βρισκομαστε στήν Ἴδη τή φρυγική. Ἡ ταυτότητα τῶν δύο ονομάτων ἐνθαρρύνει τόν Ὀβίδιο σ' αὐτήν την ἀλλαγή ἀκόμα και τή χρήση τῆς ἔκφρασης Modos Phrygios μέσα στό στίχο.

Στο IV, 367 ὁ ποιητής ἀναφερεται στήν προσφορά προς τη θεά τήν ὁποία ὀνομάζει Moretum Herbosum πού εἶναι φυτο πολύ δυνατο. Γιά την καταγωγη αὐτῆς τῆς προσφορᾶς ὑπάρχει κάποια ἀμφισβητηση. Πρόκειται μᾶλλον γιά ἕνα φυτό καθαρά ρωμαϊκό που ἔρχεται νά ἀντικαταστήσει ἕνα φυτό που ἦταν ἀδύνατο νά καλλιεργηθεῖ στη Ρώμη[12].

Τά λόγια πού λένε οἱ γυναῖκες μπροστά στό ἅρμα τῆς Κυβέλης εἶναι γιά τον Ὀβίδιο ἕνα Mira canam, θαυμάσιο τραγούδι. (IV, 267), που δίνει στούς ἀκροατές μιά ὑπερφυσική ἐντύπωση. Τά λόγια τῆς Magna Mater πρέπει νά τά ἔχει ἐφευρει ὁ ἴδιος ὁ Ὀβίδιος θέλοντας νά τονίσει μια διήγηση τοῦ Τίτου Λίβιου.

Ὁ Ὀβίδιος φαίνεται μερικές φορές νά περιφρονεῖ τό μῦθο και μάλιστα σε περιπτώσεις πού παραμένουν γιά μᾶς δυσκολοερμήνευτες πρβλ. το πρόβλημα με τά λεοντάρια τά δεμένα στό ἅρμα τῆς θεᾶς:

coepi: «Cur hic genus acre leonum
praebent insolitas ad iuga curva jubas?»
Desieram. coepit: «Feritas mollita per illam
creditur; id curru testificata suo est.
. . . . IV, 215-218

Ἡ μητέρα τῶν θεῶν ἔχει δέσει τά λεοντάρια στό ἅρμα της μέ σκοπο να δηλώσει πώς ἔχει νικήσει τήν ἀγριότητα. Ἀλλά πως ἔγινε αὐτο; Ὁ Ὀβίδιος φροντίζει νά μᾶς δώσει ἐξηγήσεις.

12. Πρβλ. H. Graillot ὅ.π. σ. 50 ὅπως ἐπίσης και P. Lambrechts, Cybèle, divinite etrangere ou nationale, στο B.S.b. A.P., 62, 1951, 44-60 ἰδιαίτερα σ. 59 σημ. 1.

Αὐτά τά λεοντάρια, ὅπως ὑπθέτει ὁ Cumont[13], εἶναι τό totem τῶν ἀγρίων ἀνατολικῶν φυλῶν. Θά μποροῦσε ἐπίσης νά φανταστεῖ κανείς πώς ἡ Κυβέλη ἐμφανίζεται στίς ἀνατολικές χῶρες ὅπου ἔχει γεννηθεῖ σάν ἡ κυρία τῶν θηρίων, Πότνια θηρῶν. Ὁ Ὀβίδιος ἔχει ἀντικαταστήσει τά λεοντάρια μέ τήν ἀφηρημένη τους εἰκόνα, τήν ἄγρια δύναμη· ἔχει μεταθέσει σέ πλάνο μυθικό τή θέση τῶν λεονταριῶν πού τραβοῦν τό ἅρμα καί πού τό ρωμαϊκό πνεῦμα προκαλεῖ ἐπίσης τήν ἰδέα ἑνός θριάμβου πού ἔχει δημιουργήσει ἔτσι ὅλα τά κομμάτια τῆς ἑρμηνείας του. Ἄλλοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς προτείνουν ἐδῶ ἄλλες ἐξηγήσεις πού ἡ ἀρχή τους πρέπει νά εἶναι φιλοσοφική καί ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τήν Κυβέλη. Μᾶς βεβαιώνουν πώς ἡ μητέρα τῶν θεῶν σέρνει τά λεοντάρια στό ἅρμα της γιατί ἡ καλλιέργεια δαμάζει ὅλα τά πράγματα. «nullum genus esse terrae tam remotum, ac vehemetur ferum, quod non subigi colique conveniat»[14] ἤ ὅπως ἄλλοι πιστεύουν πώς ἡ μητρική πίστη τά δαμάζει ὅλα «maternam pietatem totum posse superare»[15]. Ὁ Μακρόβιος μᾶς δίνει τήν πιό παράδοξη ἑρμηνεία «Leonibus vehitur validis impetu atque fervore animalibus, quae natura caeli est, cuius ambitu aer continetur, qui vehit terram»[16]. Σ' ἕνα ἄλλο κείμενο τοῦ Ὀβιδίου βρίσκουμε γιά τά λεοντάρια ἕνα ἄλλο ἑρμηνευτικό μύθο. Πρόκειται γιά τήν Ἀταλάντη καί τόν Ἱππομένη. Οἱ δύο ἐραστές ἔχουν ἑνωθεῖ στό δάσος τῆς Κυβέλης καί ἡ θεά τούς μεταμορφώνει σέ λεοντάρια, ζῶα πού κατά τά λεγόμενα τοῦ Servuis[17] ζευγαρώνουν πρόθυμα μ' ἄλλα θηλυκά ζῶα καί ὄχι μέ λεονταρίνες· παρατήρηση ἑνός φυσιοδίφη· Ὁ Servius πρέπει νά ἔχει πάρει αὐτό τό ἀνέκδοτο ἀπό τίς Μεταμορφώ-

13. Πρβλ. Les Religions orientales, Paris 1963 σ. 45 καί γιά ἕνα πιό γενικό πλάνο πρβλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ J. Przyluski στό ἔργο «Maitres des Fayve» στίς θρησκεῖες τῆς Μεσογείου (La Grande Déesse Paris 1950).

14. Πρβλ. Augustinus, De Civitate Dei VII, 24 πού ἀναφέρεται στό Βάρρωνα.

15. Πρβλ. Servius Ad Aen, III, 113.

16. Πρβλ. Sat I, 21, 8.

17. Πρβλ. Ad Aen, III, 113.

σεις[18]. Γιατί ὅμως ὁ Ὀβίδιος ἀλλάζει τήν ἑρμηνεία του γιά τά λεοντάρια τῆς Κυβέλης ἀπό τό ἕνα ἔργο στό ἄλλο; (Μεταμορφώσεις - Fasti). Φαίνεται πώς αὐτή ἡ μικρή ἱστοριούλα ἦταν ἀρκετά σκανδαλώδης γιά νά γίνει δεκτή σ' ἕνα σοβαρό θρησκευτικό ἔργο. Ἐπίσης ἡ τάση τοῦ Ὀβιδίου γιά τή Retractatio δέν τοῦ ἔδινε τήν εὐκαιρία νά τό γράψει. Ἔτσι ρίχνοντας τούς τόνους ἡ ἑρμηνεία του στούς Fasti γίνεται ψευδοφιλοσοφική.

Ἐξετάζοντας τώρα τή μορφή τῆς Κυβέλης ἀναρωτιέται ὁ Ὀβίδιος γιατί νά φοράει αὐτό τό πυργωτό διάδημα· ἡ ἀπάντηση πού ὁ ἴδιος δίνει εἶναι γιατί ἡ Κυβέλη ἔχει ἐφεύρει τούς πύργους.

«At cur turrifera caput est onerata corona?
An primis turres urbibus illa dedit?»
Adnuit.
.... IV, 219-221

Ὅλες οἱ ἄλλες αἰτιολογικές ἑρμηνεῖες πού ἔχουν δοθεῖ σ' αὐτό τό πρόβλημα ἔχουν σχέση μέ τήν ὀντότητα τῆς Κυβέλης, δηλαδή τή βλέπουν σάν ὀντότητα φυσική, φιλολογική, ἠθική[19]. Εἶναι, ἄν μποροῦμε νά τό ποῦμε αἰτιολογίες στατικές, ἐνῶ τοῦ Ὀβιδίου δυναμική. Οἱ πύργοι συμβολίζουν λοιπόν τήν οὐσία τῆς θεότητας, τίς οὐσιαστικές της λειτουργίες quod autem turritam gestat coronam, ostendit superpositas terrae esse civitates, quas insignitas turribus constat[20]. Γιά τούς συγχρόνους τό πυργῶδες διάδημα εἶναι σύμβολο μιᾶς ἐνέργειας πολιαδικῆς τῆς θεότητας δηλ. τῆς θεᾶς ὡς προστάτιδας τῆς πόλεως καί εἶναι σημαντικό νά σημειώσουμε ἐδῶ τήν ἑρμηνεία του Rapp[21]. «Ἡ πρώτη κόμμωση τῆς Κυβέλης θά ἦταν ἡ ἰδιότητα τῶν

18. Πρβλ. Μεταμορφώσεις, Χ 681 κ.ε.

19. Μεταμορφ. Χ 696, Βιργ. Αἰνειάδα VI, 795 καί Χ 253.
Λουκρητ. De Rerum Naura II, 606 κ.ε.
Προπέρτιος III,17, 35 καί IV, II, 52.

20. Πρβλ. Servius, Ad Aen, III, 113 καί Αὐγουστίνου , De Civ Dei VII, 24.

21. Βλ. τό Λεξ,II, I 1638-1672, στήλη 1647. Καλή ἀνάλυση μᾶς δίνει καί ὁ P. Boyancé, Une Exegése stoicienne, στό R. E.L. 19, 1941, 147-166 τοῦ ἀντίστοιχου χωρίου τοῦ Λουκρητίου «Muralique

μητρικῶν θεοτήτων· ὁ πόλος ἤ modius βγαίνει ἀπό τό καπέλλο μέ τή μορφή ἑνός πλοίου ἀντεστραμμένου καί οἱ πιστοί πού θαυμάζουν τό ἄγαλμα τό ἑρμηνεύουν σάν πυργωτό διάδημα. Ὁ Lambrechts[22] κάνει μιά ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση· πώς ἡ Κυβέλη δέν ἐμφανίζεται σχεδόν ποτέ χωρίς αὐτό τό πυργωτό διάδημα. Φαίνεται πώς αὐτό ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τότε κατά τήν εἴσοδό της στή Ρώμη θεωρήθηκε ἀρχικά σάν θεότητα προστάτισσα τῆς πόλης. Ὁ ἀνατολικός συμβολισμός δέ χρησιμεύει παρά γιά νά καλύψει τή ρωμαϊκή σκέψη.

Δύο τώρα στοιχεῖα στή διήγηση τοῦ ποιητή συνδέουν τό μύθο γιά τήν ὑποδοχή τῆς Κυβέλης στή Ρώμη μέ τήν ἱστορία τῆς πόλης. Ἕνα ἀπό αὐτά εἶναι τό ἐπεισόδιο πού μᾶς ἀναφέρει γιά τήν ἁγνή Claudia Quinta γιά τήν αὐθεντικότητα τοῦ ὁποίου δέν ἔχουμε λόγο νά ἀμφιβάλλουμε γιατί ἔχουμε κι ἄλλες μαρτυρίες. Ὅπως ἐκείνη τοῦ Τίτου Λιβίου καί σύγχρονα ἀνάγλυφα[23] καί τίς παραστάσεις κυρίως στό βωμό τοῦ Καπιτωλίου. Ἐπίσης ξέρουμε τήν ὕπαρξη σκηνικῶν ἀγώνων ὅπου τό θαῦμα αὐτό ἦταν τό ἀντικείμενο μιᾶς παράστασης[24]. Στόν Κικέρωνα[25] ἡ μαρτυρία εἶναι τυπική. Ἡ Κλαυδία εἶχε διαλεχτεῖ γιά νά παραστήσει κοντά στό Σκιπίωνα, τόν optimus vir τῆς Ρώμης, τό ἱερό ρωμαϊκό ζευγάρι πού ὄφειλε νά διαδεχθεῖ στήν ὑπηρεσία τῆς θεᾶς τό φυγικό ζευγάρι τῶν ἱερέων πού μέχρι τώρα ἦταν ὑπεύθυνο γι αὐτό· αὐτό λέει ὁ ρήτορας γίνεται γιατί ἦταν ἡ πιό ἁγνή ἀπό τίς Matrones. Προφανῶς ὁ Κικέρων δέ γνώριζε ἀκόμα τό ἐπεισόδιο τό σχετικό μέ τό θαῦμα τῆς Κλαυδίας ἤ δέν τό γνώριζε σάν μιά δοκιμασία. Αὐτό φαίνεται καί ἀπό τόν ἔπαινο πού τῆς κάνει ὁ P. Clodius στό Pro Caelo.

caput summum cinxere corona eximiis Munita locis quia sustinet urbes, II, 606-607.

22. Πρβλ. Cybéle, divinité etrangére ou nationale στό B.S.b.A.P., 62, 1951, 44-60, σελ. 55.

23. C.I.L. VI, 492-493(Matri Deum et Navi Salviae voto suscepto, Cludia Syntyche d.d.

24. Ὀβιδ. Fasti IV, 326: Mira, sed et scaena testificata loquar.

25. Har. Resp. XIII, 27 Cael· XIV, 34.

Τήν ἴδια ἐποχή μέ τό Τίτο Λίβιο καί τόν 'Οβίδιο ζεῖ καί ὁ Προπέρτιος πού καί γι' αὐτόν ἡ Κλαυδία εἶναι ἕνα πρότυπο ἁγνότητος[26]. Καί ἀμέσως μετά τόν Προπέρτιο ἔρχεται ὁ 'Οβίδιος, οἱ κατηγορίες του ἐνάντια στήν Κλαυδία, ἡ δοκιμασία, τό θαῦμα. Φαίνεται ἀκόμα πώς στό Τ. Λίβιο καί στόν Προπέρτιο ὁ ρόλος τῆς Κλαυδίας καί ἐκεῖνος τοῦ Σκιπίωνα Νασίκα ἦταν ἀντίστροφοι. Στόν ἱστορικό ἡ Κλαυδία παρέμεινε στήν ὄχθη ἐνῶ ὁ Σκιπίωνας ἦταν ἐκεῖνος πού ἔπρεπε νά μεταφέρει τό ἄγαλμα. Πρέπει ἡ δοκιμασία τῆς Κλαυδίας νά εἶναι μιά παραλλαγή μεταγενέστερη τοῦ ἐπεισοδίου ἀπό τόν Προπέρτιο καί τόν Τ. Λίβιο. Ἴσως ἀκόμα ὁ λαός νά εἶχε μπερδέψει αὐτή τήν Κλαυδία μ' ἄλλες Κλαυδίες[27] πού εἶχαν κάποια σκανδαλώδη συμπεριφορά.

Ὁ 'Οβίδιος, ἱκανοποιώντας τό λαϊκό αἴσθημα, ἴσως καί κάποιες ὑστερόβουλες πολιτικές του σκέψεις, παρουσιάζει μ' αὐτό τόν τρόπο τήν παρέμβαση τῆς Κλαυδίας, πού ἦταν συγγενής τοῦ Τιβερίου καί κατά συνέπεια τῆς Λιβίας πού ἦταν Αὐγούστα.

Δίνει λοιπόν ὁ 'Οβίδιος τήν πρώτη θέση στήν Κλαυδία, περιγράφει μιά ἀληθινή δοκιμασία κατά τήν ὁποία δανείζεται τά λόγια ἀπό τίς κρίσεις τῶν Ἑστιάδων, περιγράφει ἀκόμα τό βάπτισμα τῆς «μαύρης πέτρας» (μετεωρόλιθου) στόν Ἄλμο ποταμό[28]. Ἡ τέχνη τοῦ ποιητή εἶναι ἀσύγκριτη ὥστε ξέρει νά

26. Vel tu, quae tardam movisti fune Cybellen,
Claudia, furritae rara Ministra dease. Προπέρτ, IV, II, 51-52.

27. Σουητώνιος, Tib 2. Ὁ Προπέρτιος ὅπου παραπάνω δίνει στήν Κλαυδία τό ὄνομα τῆς Ἑστιάδος Αἰμιλίας πού δικαιώθηκε χάρι στή φωτιά πού ἄναψε μόνη της.

28. 'Αλλά ὁ 'Οβίδιος θά ξεπεραστεῖ ἀπό ἄλλους ἐνθουσιώδεις μιμητές του πού θά τόν συναγωνιστοῦν στό νά παραδίδουν παράδοξα πράγματα. Ὁ Silius Italicus (XVII 1-47) καί κυρίως στίχ. 41-43 θά προσθέσει καί μερικά δευτερεύοντα θαύματα. Τά ἀργυρά λεοντάρια βρυχήθηκαν, τά τύμπανα ἤχησαν χωρίς νά τά χτυπήσει κανείς. Ὁ 'Ηρωδιανός καί ἄλλοι συγγραφεῖς (βλ. 'Ηρωδιανός, 46· Τερτυλλιανός, Apol. 22, Augustinus, Civ. Dei (16 πού ὀνομάζει τήν Κλαυδία Muliercula) δείχνουν τή ζώνη τῆς Κλαυδίας νά βγαίνει ἀπό τό σῶμα καί νά

χωνεύει καί νά σμιλεύει στοιχεῖα πολύ διαφορετικῆς φύσεως. Ἔχει τήν ἱκανότητα τή στιγμή πού διηγεῖται στοιχεία ὅμοια μέ τούς προγενεστέρους του νά τονίσει τά σημεῖα αὐτά πού ἀκριβῶς τόν ἐνδιαφέρουν. Δέ διστάζει λοιπόν νά διαπραγματευθεῖ μιά παράδοση καί νά τήν παρουσιάσει σάν μιά δική του προσωπική αἰτιολογική δημιουργία.

Τό ἄλλο στοιχεῖο πού συνδέεται μέ τήν ἱστορία τῆς πόλης εἶναι ἡ περίπτωση πού παρουσιάζεται μέ τό χρησμό τῆς Σίβυλλας πού προλέγει στούς Ρωμαίους νά πᾶνε ν' ἀναζητήσουν τή Μητέρα. Ὁ H. Graillot στή μελέτη πού πάντα παραμένει πολύτιμη, σχετικά μέ τήν Κυβέλη ἔχει διαφωτίσει τίς προϋποθέσεις πού ὑπῆρχαν σχετικά μέ τήν παράδοση τῆς εἰσαγωγῆς τῆς θεᾶς στή Ρώμη καί σχετικά μέ τό χρησμό πού ἔκανε τούς Ρωμαίους νά πιστέψουν καί νά πᾶνε ν' ἀναζητήσουν τήν Κυρία τῆς Πεσσινούντας. Ὁ Ἄτταλος δέχτηκε μέ καλή διάθεση τούς φιλοξενουμένους του καί πρόσφερε τό εἴδωλο τῆς δικῆς του χώρας, τήν Κυρία τῆς Πεσσινούντας. Ὁ Τ. Λίβιος[30] μᾶς διασώζει σέ μορφή ἀρχαϊκή τό κείμενο τοῦ σιβυλλικοῦ χρησμοῦ πού ἔκανε τούς Ρωμαίου ἀπεσταλμένους νά πᾶνε στόν Ἄτταλο: Quandoque hostis alienigena terrae bellum intulisset, eum pelli Italia vincique posse, si Mater Idaea a Pessinunte Romam aduecta foret. Ὁ χρησμός μιλάει μέ σαφήνεια γιά τό ποιά εἶναι ἡ Μητέρα πράγμα ὅμως πού δέν τό χρησιμοποιεῖ στό ἔργο του ὁ Ὀβίδιος πεπεισμένος σάν ποιητής πού εἶναι πώς ἕνας χρησμός πρέπει νά χρησιμοποιεῖ μιά γλώσσα περίπλοκη.

Mater abest: Matrem jubeo, Romane, requitas
. . . . IV,259

Ἡ μητέρα δέν εἶναι ἐδῶ Ρωμαῖοι· σᾶς διατάζω νά πᾶτε νά βρεῖτε τή Μητέρα.

Οἱ συγκλητικοί προβληματίστηκαν σχετικά μέ τίς θεῖες προρρήσεις. Γιά ποιά Μητέρα πρόκειται· καί προσέτρεξαν στή βοήθεια τοῦ Ἀπόλλωνα τῶν Δελφῶν γιά νά λύσουν τό σιβυλλικό αἴνιγμα. Ἡ Πυθία εἶναι αὐτή πού καθόρισε τήν ὑπό ἀναζή-

χρησιμεύει σά σχοινί στή νέα γυναίκα γιά νά τραβήξει τό καράβι.

29. Πρβλ. H. Graillot, σελ. 47-48.

30. Πρβλ. Τ. Λίβιος. XXIX, 10.

τηση Μητέρα: «Εἶναι ἡ Κυβέλη ἡ Μητέρα τῶν θεῶν, ἡ μεγάλη θεά τῆς Φρυγικῆς Ἴδης».

Ἡ στάση τῶν ἀπεσταλμένων στήν Πυθία, ὅπως μᾶς τήν παρουσιάζει ὁ Τ. Λίβιος εἶχε σά σκοπό ἁπλά νά πετύχει ἀπό τή μάντισα τήν εὐόδωση τῆς πρεσβείας στό βασιλιά Ἄτταλο. Μιά τέτοια ὅμως ἀπαίτηση συμφωνοῦσε μέ τίς δελφικές παραδόσεις σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ Πυθία δέν ἀπαντοῦσε ποτέ μ' ἕνα ναί ἤ μ' ἕνα ὄχι. Ὁ Ὀβίδιος ἔρχεται σ' ἀντίθεση μ' αὐτές τίς παραδόσεις καί μᾶς βεβαιώνει πώς ἡ ἐπίσκεψη τῶν Ρωμαίων στούς Δελφούς εἶχε σά σκοπό ν' ἑρμηνεύσουν τό χρησμό τῆς Σίβυλλας. Αὐτό τό πράγμα ἔρχεται σ' ἀντίθεση καί μέ τή διήγηση τοῦ Λιβίου ἀφοῦ ἐκεῖ ὅταν ξεκίνησαν οἱ Ρωμαῖοι ἦταν πληροφορημένοι γιά τήν ταυτότητα τῆς Μητέρας καί πήγαιναν νά τήν ἀναζητήσουν στήν Πέργαμο. Ἐξαιρετικά ρομαντικός ὁ Ὀβίδιος κρατάει τόν ἀναγνώστη σέ ἀναταραχή μέχρι τούς Δελφούς. Πρέπει λοιπόν νά ξαναδοῦμε τή διαμόρφωση τοῦ συβυλλικοῦ χρησμοῦ ὅπως τό δίνει ὁ Ὀβίδιος[31]. Ἡ ἰδέα τῆς ἀναχώρησης προκύπτει ἀπό τήν ἀσάφεια τῆς λέξης Μητέρα· γιατί Μητέρα θά μποροῦσε νά σημαίνει ἐξίσου μιά μητέρα ἀνθρώπινη ἤ μιά θεά ἤ ἀκόμα τή γῆ Μητέρα. Ὁ Ὀβίδιος ἔχει κιόλας σ' ἄλλο σημεῖο παίξει μ' αὐτή τήν ἀβεβαιότητα

Consulitur Phoebus: sors est ita reddita: «Matri
qui dederit princeps oscula, victor erit»
. . . . II, 713-714

Ὅσο ἀφορᾶ τή διατύπωση τοῦ ἰδίου αἰνίγματος ὁ Ὀβίδιος τήν ἔχει δανεισθεῖ ἀπό τό Βιργίλιο ἀπό ἕνα χωρίο πού φαίνεται προφητικό.

Antiquam exquirite Matrem
. . . . Aen. III, 96

Βέβαια ὁ Βιργίλιος δέν ἀσχολεῖται μέ τήν ἄφιξη τῆς Κυβέλης στή Ρώμη τό 204 π.Χ. Ὁ χρησμός στόν ὁποῖο ἀναφέρεται εἶναι ἐκτός ἱστορικῆς χρονολογίας καί ἀφορᾶ ἕνα χρησμό τοῦ Ἀπόλλωνα στόν Αἰνεία καί στόν Ἀγχίση. Εἶναι λοιπόν

31. Πρβλ. H Graillot ὅ.π. σ. 44-47 καί τίς μελέτες τοῦ Norden καί τοῦ A. Momigliano κυρίως στό N.J. 1, 1901, 249-282, 313-336 σ. 256 καί τό RAL 15, 1960, 310-320, σ. 312.

ἐκπληκτικό νά ξαναβρίσκουμε τόν ἴδιο χρησμό στό στόμα τῆς Σίβυλλας ἀρκετούς αἰῶνες μετά καί σ' ἕνα τελείως διαφορετικό σχέδιο. Ἡ «Μητέρα» τήν ὁποία ἔχει κατά νοῦν ὁ Ἀπόλλωνας στό ἔργο τοῦ Βιργιλίου εἶναι ἡ Ἰταλία πού ἕνας Φρύγας, ὁ Αἰνείας, προσπαθεῖ νά φθάσει. Στούς fasti ἡ λέξη προσδιορίζει τή φρυγική θεότητα Κυβέλη πού οἱ Ρωμαῖοι πᾶνε ν' ἀναζητήσουν. Μιά πνευματώδης ἀντιστροφή ἀξιῶν παραδίδει λοιπόν κατά τρόπο ἐπιδέξιο πιστευτό τούς στενούς δεσμούς πού ἑνώνουν τή Ρώμη καί τή Φρυγία[32]. Ἰδεολογία σημαντική καί τό 204 π.Χ., τήν ἐποχή τοῦ Ὀβιδίου καί τήν ἐποχή τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου πού ζεῖ ὁ Βιργίλιος.

Θέλοντας λοιπόν νά συμπεριλάβει ἕνα στίχο τοῦ Βιργιλίου πού ἀναφέρεται στίς περιπέτειες μιᾶς πολύ ἁπλῆς διήγησης καί νά κάνει πιό εὐχάριστο τό δικό του κείμενο ὁ Ὀβίδιος φθάνει στό σημεῖο νά παραποιήσει ἐντελῶς τό κείμενο τοῦ Λιβίου.

Θέλοντας νά κάνουμε σαφή τή σημασία πού ἔδινε ὁ ἴδιος ὁ Ὀβίδιος στή γιορτή τῆς Κυβέλης στή Ρώμη ἀφήσαμε γιά τό τέλος ἕνα ἀκόμα ἐρώτημα στό ὁποῖο ἀπαντᾶ ὁ ἴδιος. Γιατί τά Μεγαλήσια εἶναι ἡ πρώτη γιορτή τῆς χρονιᾶς; Αὐτό μᾶς βεβαιώνει ὁ ποιητής πώς δέν εἶναι τυχαῖο. Ἡ Κυβέλη, ἡ βασίλισσα τῶν Μεγαλησίων εἶναι ἡ Γῆ καί ἡ γῆ εἶναι ἡ μητέρα τῶν θεῶν. Εἶναι πολύ φυσικό λοιπόν οἱ θεοί νά ὑποχωροῦν καί νά δίνουν τήν τιμητική θέση στή μητέρα τους.

Institeram, quare primi Megalensia ludi
urbe forent nostra: cum dea (sensit enim)
«Illa deos», inquit «peperit cessere parenti,
principiumque dati Mater honoris habet».
. . . . IV,357-360.

Ἴσως αὐτό βέβαια νά προϋποθέτει ἄποψη φιλοσοφική καί μιά προγενέστερη ταύτιση τῆς Κυβέλης μέ τή Γῆ. Ἀλλά αὐτό προϋποθέτει καί μιά ἱεραρχία στό ἐσωτερικό τοῦ Πανθέου, ἔννοια τελείως ξένη πρός τή ρωμαϊκή θρησκεία· ἀπαιτεῖ βέβαια καί μιά ἀντίληψη σχέσεων ἀνάμεσα στούς θεούς καί τίς ρωμαϊκές κοινωνικές τάξεις. Σημειώνουμε ὅμως, ὅτι πρόκειται κατά

32. Πρβλ. P. Lambrechts, ὅ.π. σ. 44-60.

τόν ποιητή γιά μιά συνειδητή ἀπόφαση θέλησης τῶν θεῶν καί ὄχι ἀνθρώπινη παρέμβαση. Εἶναι ἀκόμα πάρα πολύ φυσικό, ὅτι ἀφοῦ ἡ εἰσδοχή τῆς Κυβέλης γιορταζόταν στίς 4 Ἀπριλίου καί οἱ ἀγῶνες πρός τιμή της νά γίνονται τόν Ἀπρίλιο[33]. Αὐτό δέ μειώνει καθόλου βέβαια τήν ἐκτίμηση πού δείχνει ὁ ποιητής στή μεγάλη φρυγική θεά.

33. Ὁ P. Lambrechts (Gybléle, divinitè etrangére ou nationale... B.S. b. A.P. 2. 1951 σσ. 44-60 ἰδ. σ. 43), ἐπαναλαμβάνει μιά ἰδέα τοῦ A. Piganiol (Les Jeux romanes, Strassburg, 1921, σ. 87) σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ λατρεία τῆς Μεγάλης Μητέρας εἶχε εἰσαχθεῖ στή Ρώμη σέ ἀντιπερισπασμό στίς λατρεῖες τῶν πληβείων τῆς Δήμητρας καί τοῦ Φλώρου «καθώς αὐτές οἱ τελευταῖες πού εἶχαν μεγάλη ἐπιτυχία γινόταν στίς 12 καί 19 Ἀπριλίου καί στίς 28 Ἀπριλίου καί 3 Μαΐου, οἱ Πατρίκιοι, εἶχαν βάλει τίς γιορτές τῆς Μεγάλης Μητέρας, τά Μεγαλήσια, ἀπό τίς 4 ἕως τίς 10 Ἀπριλίου ἤ στίς 4 καί 10 Ἀπριλίου».

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ι. Βιβλιοκρισίαι

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Κ. ΜΑΝΤΖΑΝΑ, Πεσταλότσι. *Ὁ μεγάλος δάσκαλος τῆς Ἀγάπης (ζωή, ἔργο, παιδαγωγικές ἰδέες)* ἐκδόσεις Μ.Π. ΓΡΗΓΟΡΗ, Ἀθήνα 1993, σσ. 167.

Τό ἐν λόγῳ ἔργο τοῦ κ. Π. Μαντζάνα εἶναι μιά ἀρτιότατη ἐπιστημονική μελέτη τῆς προσωπικότητας καί παράλληλα μιά τεκμηριωμένη καταγραφή τοῦ ἔργου τοῦ «ἀποστόλου τῆς ἀγάπης» Πεσταλότσι στό χῶρο τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης καί τῆς διδακτικῆς πράξης.

Ὁ συγγραφέας, καταγράφοντας τά διαχρονικῆς ἀξίας μηνύματα τοῦ Πεσταλότσι γιά ἀνθρωπιστική ἀγωγή, γιά τήν ἀνάγκη τῆς ἠθικῆς ἀνάκαμψης, τῆς καλλιέργειας καί τῆς ὁλοκλήρωσης τοῦ προσώπου. ἀνάγει τό χῶρο τῆς παιδείας στό ὕψος πού τοῦ ἁρμόζει ὅσον ἀφορᾶ τήν προσφορά ἤ τή δυνατότητα προσφορᾶς του στό ἔργο αὐτό.

Ὁ Πεσταλότσι, πέρα καί ἔξω ἀπό τούς προβληματισμούς τῶν σύγχρονων ἀμφισβητιῶν τοῦ μεγαλείου τῆς ἀγάπης, ὅπως βιώνεται στίς διανθρώπινες σχέσεις, ἀλλά κύρια στή διαπροσωπική σχέση δασκάλου-μαθητῆ, προσδιορίζει τήν ταυτότητα τῆς ἀγωγῆς μέ χαρακτηριστικά ἀνθρωπιστικά καί χριστιανικά. Ὁριοθετεῖ τίς δυνατότητες τοῦ δασκάλου νά ἄγει πρός τήν ὁλοκλήρωση τούς μαθητές μέ τό προσωπικό παράδειγμα καί τήν ἐμπιστοσύνη, πού γεννᾶ ἡ εἰλικρινής ἀγάπη. Ἀντικαθιστᾶ τό διδακτισμό καί τήν ἠθικολογία μέ πράξεις. Τά ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν του εἶναι ἀδιάψευστοι μάρτυρες τῆς ἐπιτυχίας του.

Ἡ παρουσίαση, ἑπομένως, τοῦ ἔργου καί τῶν ἰδεῶν τοῦ μεγάλου παιδαγωγοῦ, ὑποστηριζόμενη ἀπό πλῆθος παραθεμάτων-πηγῶν, ἀποτελεῖ οὐσιαστική συμβολή στήν προαγωγή τῆς ἐπιστήμης τῆς ἀγωγῆς. Ἀποδεικνύει πόσο πρωτοπόρα εἶναι ἡ βίωση τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης πρός τό Θεό καί τόν ἄνθρωπο καί πόσο ἡ ἀνθρωπότητα ἔμεινε πίσω στήν πολιτιστική της πορεία ἐθελοτυφλώντας στό ἔργο «μορφῶν» τοῦ παρελθόντος.

Συγχαίρω θερμά τόν κ. Παναγιώτη Μαντζάνα γιά τήν πολύτιμη προσφορά τοῦ ἔργου του στήν ἐνημέρωση καί τήν εὐαισθητοποίηση τῶν νέων παιδαγωγῶν.

ΙΩΑΝΝΗΣ Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗΣ

ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ ΤΟΥ ΑΙΤΩΛΟΥ, *Ἐπιστολές*, κριτική ἔκδοση, ἐπιμέλεια Ι.Ε. Στεφανῆ καί Νίκης Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 555 + φωτοτυπίες χειρογράφων, σσ. 556-559 (*Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχολῆς Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης*, παρ. ἀρ. Ι).

Εἶναι εὐχῆς ἔργο ἡ παρουσίαση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ μετά ἀπό τόσες ἐπισημάνσεις πού εἶχαν γίνει μέχρι σήμερα γιά τήν ἀξία τους. Πρῶτος ὁ Σπυρίδων Π. Λάμπρος (*Νέος Ἑλληνομνήμων* 45(1907), σ. 31) στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα μᾶς ἐπεσήμανε: «Ἀξία δέ λόγου θά ἦτο ἡ ἐν ἑνί σώματι ἔκδοσις ἁπασῶν τῶν ἐκδεδομένων καί τῶν πολλῷ πλειόνων ἀνεκδότων ἐπιστολῶν τοῦ Εὐγενίου», ὁ δέ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης ἑρμηνεύοντας τίς κρίσεις τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου ἐπισημαίνει: «πλήν τῆς φιλολογικῆς ἀξίας, εἶναι αὐθεντική ἱστορική ἀξιόλογος πηγή διαφωτίζουσα ποικίλας εἰδήσεις περί πολλῶν συγχρόνων αὐτοῦ προσώπων».

Τό corpus τῶν ἐπιστολῶν, ὅπως μᾶς παραδίδεται σήμερα καί μάλιστα σέ κριτική ἔκδοση, ἀποτελεῖ πολύτιμη πηγή γνώσεως τῆς περιόδου τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰώνα, πού ἔζησε καί ἔδρασε ὁ Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός (1600-1682). Πρῶτος ὁ περίφημος μαθητής του Ἀναστάσιος Γόρδιος θά μᾶς διασώσει χαρακτηριστικές πληροφορίες γιά τό βίο καί τή δραστηριότητά του, ἐπισημαίνοντας ταυτόχρονα ἀπό τά «συγγράμματά» του τίς ἐπιστολές: «...Ἦν δέ ὁ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ χαρακτήρ ἐν μέν ταῖς κατά φράσιν συντεταγμέναις ἑλληνικήν τῷ τοῦ Κορυδαλλέως προσεοικῶς, εἰ καί μή πᾶσαν εἶχε τήν ἐκείνου ἰσχύν, ἐν δέ ταῖς κατά τό ἁπλοῦν καί ἰδιωτικόν τρόπον σοφῆς μελέτης ἀποστάζων γλυκύτητα· καί αὗται μᾶλλον ἐκείνων παρά πάντων σοφῶν τε καί ἰδιωτῶν ἐθαυμάζοντο κάλλους ἕνεκα καί ἤθους κατασκευῆς· καί οὐκ ἔστιν ὅστις ἐπιστολήν τούτου εὑρών, ὁπωσδήποτε ἔχουσαν, μή μετά πολλῆς ἐγκολπώσασθαι τῆς προθυμίας καί ἡδονῆς».

Ὁ Ὅσιος Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός, πού γιά τήν ὁσιότητά του ἀνακηρύχθηκε ἅγιος, ἀνάλωσε τή ζωή του γιά τήν παιδεία τῶν Αἰτωλῶν καί

ὅλων τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Ὑπῆρξε καί μαθητής τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως γιά 8 χρόνια καί ξεχώρισε μεταξύ τῶν συμμαθητῶν του, ὅπως γράφει ὁ Γόρδιος: «ἐπιτήδειον οἰκεῖα χειρί ὑπηρετεῖν τοῖς παρ' ἐκείνου λεγομένοις καί συγγραφομένοις». Τό διδασκαλικό του ἔργο ἄρχισε ὁ Εὐγένιος ἀπό τήν Ἄρτα, τό συνέχισε στό Αἰτωλικό καί τό Μεσολόγγι καί τό ὁλοκλήρωσε στό ὀρεινό Καρπενήσι. Ἡ πολυσχιδής μόρφωσή του καί ὁ διδασκαλικός του ζῆλος συνετέλεσε ὥστε, πολύ σύντομα, νά ἀναδειχθεῖ ἡ Σχολή του στό Καρπενήσι πόλος ἕλξεως πολλῶν μαθητῶν, οἱ ὁποῖοι ἀργότερα κατέλαβαν ἐξέχουσες θέσεις στήν Ἐκκλησία. Ἡ γνωριμία του μέ σημαίνοντα πρόσωπα τῆς ἐποχῆς του ἀποδεικνύεται καί ἀπό τό πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν πού κατά καιρούς ἔγραψε πρός ἄρχοντες καί ἄλλους ἀξιωματούχους, πατριάρχες, μητροπολίτες, ἐπισκόπους, ἱερεῖς, μοναχούς καί διδασκάλους.

Ἡ σύνθεση τοῦ ἔργου παρουσιάζει τήν παρακάτω δομή: Πρόλογος (σσ. 5-7), Περιεχόμενα (σ. 9), Συντομογραφίες (σσ. 11-13), Εἰσαγωγή (σσ. 15-69), Οἱ ἐπιστολές (Σύμβολα χειρογράφων, Ἐκδοτικά Σύμβολα στίς πρωτότυπες ἐπιστολές, Σύμβολα στίς ἐπικεφαλίδες τῶν ἐπιστολῶν) σσ. 75-476, Παράρτημα: Ἐπιστολές διαφόρων πρός τόν Εὐγένιο (σσ. 477-523), Εὑρετήριο (σσ. 525-544), Ἀρχές ἐπιστολῶν Εὐγενίου (σσ. 545-551), Ἀρχές ἐπιστολῶν παραρτήματος (σ. 552), Ἀντιστοιχία ἀριθμῶν προηγουμένων ἐκδόσεων καί τῆς παρούσας (σσ. 553-555), Πανομοιότυπα ἐπιστολῶν (σσ. 556-559).

Στό σύντομο πρόλογο οἱ συγγραφεῖς ἐπισημαίνουν τήν πλούσια ἀλληλογραφία τοῦ ἱερομονάχου Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ, ὁ ὁποῖος μέ τίς ἐπιστολές του ἱκανοποιοῦσε τόν ἱεραποστολικό του ζῆλο, στηρίζοντας ἐθνικά καί χριστιανικά τό δοκιμαζόμενο ὑπόδουλο Γένος. Ἡ προσπάθεια αὐτή τῶν δύο νέων ἐπιστημόνων, νά δημοσιεύσουν τό πολύτιμο καί πλούσιο ὑλικό τῶν τριακοσίων ἐπιστολῶν τοῦ Εὐγενίου, ἀποτελεῖ πραγματικό ἆθλο καί ἐθνικό κεφάλαιο. Κλείνοντας τό προλογικό σημείωμά τους δέν ξεχνοῦν νά ἐκφράσουν τίς εὐχαριστίες τους πρός ἐκείνους πού μέ ὁποιοδήποτε τρόπο τούς βοήθησαν.

Ἡ κατατοπιστική εἰσαγωγή πού ἀκολουθεῖ ἀποκαλύπτει μέ κάθε λεπτομέρεια ὅλες τίς πτυχές πού συνθέτουν τήν ἐπιστημονική δεοντολογία καί τή μέθοδο πού ἀκολούθησαν οἱ συγγραφεῖς γιά νά μᾶς παρουσιάσουν τό σημαντικό αὐτό ἔργο. Στήν πρώτη παράγραφο, πού ἐξετάζεται ὁ Εὐγένιος ὡς ἐπιστολογράφος, ἐπιχειρεῖται, μέ βάση τά σωζόμενα ἐπιστολικά κείμενα, ἡ διαίρεσή τους σέ τέσσερις κατηγορίες: α) γράμματα ἐπισήμου ἤ δημόσιου χαρακτήρα, β) προσωπικές ἐπιστολές, γ) γράμματα καί ἐπιστολές γραμμένες γιά λογαριασμό τρίτων καί δ) ἐπιστολικά ὑποδείγματα. Τά ἐπίσημα γράμματα, περίπου

εἴκοσι τόν ἀριθμό, περιλαμβάνουν ἀναφορές πρός διάφορες ἐκκλησιαστικές καί πολιτικές ἀρχές ἤ κοινότητες, συμμαρτυρίες ἱερωμένων καί συστατικά διαφόρων ἄλλων προσώπων. Οἱ προσωπικές ἐπιστολές τοῦ Εὐγενίου, πού εἶναι καί οἱ περισσότερες καί πιό ἐνδιαφέρουσες ἀπό ἱστορικῆς καί φιλολογικῆς πλευρᾶς, ἀπευθύνονται σέ σημαντικούς ἀλλά καί ἀσήμαντους παράγοντες τῆς τότε ἐκκλησιαστικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς. Ὁ Εὐγένιος φαίνεται ὅτι πρόσφερε συστηματικά τίς ὑπηρεσίες του ὡς ἐπιστολογράφος στό φίλο του Διονύσιο Μουσελίμη ὄχι μόνο ὅταν ἦταν μητροπολίτης Λάρισας, ἀλλά καί ἀργότερα ὡς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπό τίς σωζόμενες ἐπιστολές πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Εὐγένιος εἶχε προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του αὐτές καί σέ ἄλλους. Τέλος, τά ἐπιστολικά ὑποδείγματα δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά κείμενα σέ ἐπιστολική μορφή ἤ ἐπιστολές πού ἔγραψε ὁ μαθητής του Ἀναστάσιος Γόρδιος ἀπό τό Σεπτέμβριο τοῦ 1677, ὅταν δέν μποροῦσε νά γράψει ὁ ἴδιος, ἤ καί ἄλλοι, καθ' ὑπαγόρευση.

Πολλά εἶναι τά προσωπικά γνωρίσματα τοῦ Εὐγενίου ἀπό τίς ἐπιστολές του. Παρ' ὅλο πού κάθε μιά ἀπό αὐτές γράφτηκε γιά εἰδικό λόγο καί ὁ ἀποδέκτης της εἶναι μορφωμένος ἤ ὄχι, ἡ φιλολογική καί ἱστορική τους ἀξία εἶναι δεδομένη. Ἐπειδή ὁ Εὐγένιος ἀλληλογραφεῖ μέ ἕνα εὐρύτερο κύκλο πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του, οἱ ἐπιστολές του περικλείουν πολύτιμο ὑλικό. Ὁ ἐπιστολογράφος, γνώστης τῆς ἀρχαίας σοφίας καί τῶν βιβλικῶν κειμένων, διανθίζει τό περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν του μέ ἐποικοδομητικά κείμενα, μέ ἰδιότυπα νοήματα, νουθεσίες, ὑποθῆκες, ἐλέγχους, ἐπικρίσεις, παρατηρήσεις, ἀλλά καί μέ ἐκφράσεις εὐγνωμοσύνης καί εὐχαριστίες. Οἱ ἀνώνυμοι καί ἀφανεῖς ἀναγνῶστες τῶν ἐπιστολῶν του ἔχουν νά ὠφεληθοῦν καί στόν παρόντα, ἀλλά καί στό μέλλοντα κόσμο, ἐξασφαλίζοντας τήν αἰωνιότητα, ἀφοῦ ἀκολουθήσουν τήν κατά Χριστό ζωή. Διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς καί τῆς ἀγάπης, ὁ Εὐγένιος, μέ τόν τρόπο αὐτό τῆς ἐπικοινωνίας κάλυπτε μέ ἐπιτυχία ἕνα εὐρύτερο φάσμα διδασκαλίας.

Οἱ παραλῆπτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Εὐγενίου, πού φθάνουν τούς 102, ἀναγράφονται (σσ. 18-28) μέ κατατοπιστικά σημειώματα γιά τήν προσωπικότητά τους καί σημειώνεται ὁ ἀριθμός τῶν ἐπιστολῶν πού ἀντιστοιχεῖ στό corpus, ὥστε ὁ ἀναγνώστης-μελετητής νά ἀνατρέξει στό ἀνάλογο κείμενο. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐπιστολῶν ἐξετάζεται στήν τρίτη παράγραφο τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 29-48), ὅπου περιγράφονται 22 χειρόγραφοι κώδικες σέ Δημόσιες ἤ Μοναστηριακές βιβλιοθῆκες. Καί ἐδῶ οἱ ἐπιμελητές τοῦ ἔργου ἀναγράφουν τούς ἀριθμούς τῶν ἐπιστολῶν πού ἐκδίδουν κατά κώδικα. Προσπάθεια κατέβαλαν ἐπίσης οἱ συγγραφεῖς γιά τήν ἐξακρίβωση τῆς σχέσεως τῶν χφφ

πού παραδίδουν τίς ἐπιστολές τοῦ Εὐγενίου. Παρά τίς δυσκολίες πού παρουσιάστηκαν (βλ. τέταρτη παράγραφο, σσ. 48-66), κατόρθωσαν νά ἐπισημάνουν 4 Συλλογές ἐπιστολῶν, οἱ ὁποῖες παραδίδονται, εἴτε μόνες τους εἴτε πλαισιωμένες ἀπό ἄλλες. Καί κλείνει ἡ εἰσαγωγή μέ τίς μέχρι σήμερα ἐκδόσεις τῶν ἐπιστολῶν (σσ. 66-67) καί τίς ἐπισημάνσεις γιά τήν παρούσα ἔκδοση (σσ. 67-69).

Τό κύριο σῶμα τοῦ ἔργου περιλαμβάνει 300 ἐπιστολές τοῦ Εὐγενίου, ταξινομημένες κατά χρονολογική σειρά, πρός διαφόρους. Στό ἀριστερό ἐπάνω κάθε ἐπιστολῆς ἀναφέρεται ὁ τόπος ἀποστολῆς, ἡ ἡμερομηνία, ὁ κώδικας ἀπό τόν ὁποῖο ἐκδίδεται, ἄν εἶναι πρωτότυπος, ἄν ἔχει ξαναεκδοθεῖ καί ποιός ὁ ἐκδότης. Στό δεξιό ἐπάνω ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ παραλήπτη καί ὁ τόπος προορισμοῦ. Κάθε ἐπιστολή συνοδεύεται μέ τό κριτικό της ὑπόμνημα καί ὅ,τι ἄλλο νομίζουν οἱ ἐπιμελητές ὅτι βοηθᾶ τόν ἀναγνώστη-μελετητή. Στό παράρτημα ἐκδίδονται 39 ἐπιστολές διαφόρων πρός τόν Εὐγένιο μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐκδεδομένες, ὅπως καί οἱ προηγούμενες. Ἀκολουθοῦν: I. τό εὑρετήριο α) ὀνομάτων, προσώπων, β) τοπωνυμίων καί γ) κατ᾽ ἐπιλογή πραγμάτων, θεμάτων καί λέξεων· II. Οἱ ἀρχές τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Εὐγενίου, ὅπως καί τοῦ παραρτήματος καί ἡ ἀντιστοιχία ἀριθμῶν προηγουμένων ἐκδόσεων τῶν ἐπιστολῶν μέ τήν τωρινή.

Ἡ ἐργασία τῶν Ι.Ε. Στεφανῆ καί Νίκης Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη ἔρχεται νά ὁλοκληρώσει τήν προσπάθεια πού μέχρι σήμερα ἔχει ἀρχίσει ἀπό τό σύνδεσμο «Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός» στό Καρπενήσι καί μέ πρωτοβουλία τοῦ κ. Παναγιώτη Κων. Βλάχου, πρώην ἐπιθεωρητῆ Δ.Ε., μέ τίς ἐκδόσεις: *Παναγιώτου Κων. Βλάχου*, Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός καί τό φερώνυμον Ἑλληνομουσεῖον, Πνευματικόν Κέντρον Καρπενησίου, Ἀθῆναι 1976· *Τοῦ ἰδίου*, ὁ Ὅσιος Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός. Βίος καί ἔργον (Ἡ εἰς ἅγιον ἀνακήρυξις, Ἀσματική Ἀκολουθία ὑπό Γερασίμου Μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου), Ἀθῆναι 1983 καί τήν ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρπενησίου — Συνδέσμου «Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός, Σύναξις, Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός καί ἡ ἐποχή του, Καρπενήσιον, 12-14 Ὀκτωβρίου 1984, Πρακτικά Συνεδρίου, Ἀθῆναι 1986, γιά τήν προσωπικότητα καί τό ἔργο τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ.

ΝΙΚ. ΛΥΚ. ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

Π. Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΔΩΔΩΝΗ. Μνήμη Δημήτρη Λουλέ, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, τεῦχος πρῶτο, τόμος εἰκοστός, Ἰωάννινα 1991, σσ. 428.

Ὁ πρόωρος θάνατος, σέ τροχαῖο ἀτύχημα, τοῦ ἐπικ. καθηγητῆ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἀποτέλεσε τό λόγο νά ἀφιερωθεῖ τό παρόν τεῦχος στή μνήμη τοῦ Δημήτρη Λουλέ. Προηγεῖται *βιογραφικό σημείωμα* καί *ἀναλυτικός πίνακας* τῶν ἀξιόλογων δημοσιευμάτων τοῦ φιλόπονου ἐπιστήμονα, σσ. 9-11. Ἀκολουθεῖ *ἀποχαιρετισμός* τῆς Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου ἐκ μέρους τῶν συναδέλφων του, σσ. 13-14. Τό μεγαλύτερο, πάντως, μέρος τοῦ τόμου καταλαμβάνεται ἀπό «μελέτες στή μνήμη τοῦ Δημήτρη Λουλέ»: ΣΙΟΡΟΚΑΣ, Γ., *Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν Ἰωαννίνων στόν ἡμερήσιο παρισινό τύπο*, σσ. 17-55· ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Ι., *Οἱ νεομάρτυρες στήν ἑλληνική ἱστορία (1453-1821). Συμπλήρωμα*, σσ. 57-68· ΒΑΚΑΤΣΑΣ, Κ., *Κατάλογος παλαιοτύπων μονῶν νήσου Ἰωαννίνων (1527-1798)*, σσ. 69-93· ANTONOPOULOS, P., *The flow of information in medieval historiography*, σσ. 95-112· ΣΑΜΠΑΝΙΚΟΥ, Ε., *Διακοσμητική ψευδοεπιγραφή σέ εἰλητάριο προφήτη. Πρῶτα στοιχεῖα γιά μιά τοιχογραφία στόν ἅγ. Γεώργιο Βασιλικῆς*, σσ. 113-120· ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Γ., *Ἐποικισμός πρεβεζάνων στή Λευκάδα (18ος αἰ.)*, σσ. 121-127· ΚΟΝΤΟΡΛΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Λ., *Ἠπειρωτική Ἑλλάδα καί αἰγαιοπελαγίτικα νησιά στήν ὕστερη χαλκοκρατία*, σσ. 129-150· ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, Χ., *Λατρεῖες καί ἱερά στήν Ἤπειρο, στή Μεγάλη Ἑλλάδα καί τή Σικελία*, σσ. 151-216· ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Μ., *Οἱ ἕλληνες βασιλεῖς τῆς Βακτρίας καί Ἰνδίας ὡς τό θάνατο τοῦ Μενάνδρου (περ. 250-135 π.Χ.)*, σσ. 217-225· ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ, Μ., *Νόμοι καί κανονιστικές διατάξεις γιά τήν πολυτέλεια καί τίς ἐνδυματολογικές δαπάνες στή Δυτική Εὐρώπη κατά τό μεσαίωνα καί τούς νεώτερους χρόνους*, σσ. 227-263· ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, Μ., *Παῦλος Γνευτός. Ἕνας πρωτοπόρος τῆς μελέτης τοῦ ροδιακοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ*, σσ. 265-282· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Γ., *Ἐμπόρου πατρός ἐπιστολαί πρός τόν ἑαυτοῦ υἱόν*, σσ. 283-304· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Κ., *Ρόδιοι βιβλιογράφοι στή λατινοκρατούμενη Κύπρο*, σσ. 305-328· ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Μ., *Συμβολή στήν ἔρευνα γιά τήν ἐθνολογική κατάσταση τῆς Μακεδονίας πρίν ἀπό τούς βαλκανικούς πολέμους*, σσ. 329-362· ΧΡΥ-

ΣΟΣ, Ε., *Ἡ ἰδέα τῆς Εὐρώπης στόν μεσαίωνα*, σσ. 363-372· ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, Ζ., *Ἡ Ρόδος καί ἡ ἱστορία της. Ἀπό τά βυζαντινά χρόνια ὥς τήν Ἐνσωμάτωση μέ τήν Ἑλλάδα*, σσ. 373-417. Ὁ τόμος κατακλείεται μέ τό *Χρονικό τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1990-1991*, σσ. 419-424.

ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., *Καινή Διαθήκη καί Ρητορική. Τά ρητορικά σχήματα διανοίας στά ἱστορικά βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Κατερίνη 1993, σσ. 383.

Ὁ βασικός κορμός τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ ἴδιος ἀνάλογου περιεχομένου διδακτορικῆς διατριβῆς, μέ τήν ὁποία ὁ σ. κατέστη διδάκτορας τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἡ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος τοῦ βιβλίου περνᾶ μέσα ἀπό τό φιλολογικό ἀλλά καταλήγει πάντα στό θεολογικό ἐπίπεδο. Δέν μένει, δηλαδή, στό ξηρό «γράμμα», ἀλλά προχωρεῖ στό ζωντανό «πνεῦμα». Ὅπως ὁμολογεῖ καί ὁ ἴδιος ὁ σ.: «Τό ὅλο ἐγχείρημα μιᾶς φιλολογικοκριτικῆς ἔρευνας μέ θεολογικές προεκτάσεις, ὄχι συνήθους στά ὀρθόδοξα ἐρευνητικά πεδία, δέν ἀπεδείχθη ἁπλό».

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. Ὀθωμανική περίοδος 1430-1912, Α΄, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 214.

Ἡ 12η, κατά σειρά, αὐτοτελής ἔκδοση τοῦ Κέντρου Ἱστορίας Θεσσαλονίκης τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης Ὁ τόμος περιέχει τίς εἰσηγήσεις τοῦ Ε΄ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου πού ἔλαβε χώρα στό Πατριαρχικό Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, στά πλαίσια τῶν ΚΣΤ΄ Δημητρίων τοῦ ἔτους 1991. Στίς πρῶτες σελίδες τοῦ τόμου καταχωρίζονται *μηνύματα* καί *προσφωνήσεις*, ὅπως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, καί ἀκολουθοῦν τά κείμενα τῶν εἰσηγήσεων: ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Α., *Ἡ Θεσσαλονίκη κατά τά τέλη τοῦ ιη΄ καί τίς ἀρχές τοῦ ιθ΄ αἰώνα. Εἰδήσεις ἀπό τά γαλλικά ἀρχεῖα*, σσ. 43-52· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Α., *Διδασκαλία καί θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στή διακονία τῶν χειμαζομένων ἑλλήνων κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, σσ. 55-65· ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗ, Β., Πρωτοπρ., *Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*, σσ.

67-78· ΓΙΑΓΚΟΥ, Θ., *Τά ἔργα τοῦ Συμεών Θεσσαλονίκης ὡς πηγή τῶν νομοκανονικῶν συλλογῶν τῆς Τουρκοκρατίας*, σσ. 81-112· ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ, Ε., *Χριστιανικές συντεχνίες τῆς Θεσσαλονίκης στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα*, σσ. 113-136· ΠΑΠΑ, Α., Μητροπ. Ἡλιουπόλεως καί Θείρων, *Ἡ "διορθωμένη" βυζαντινή ζωγραφική καί οἱ ἁγιογράφοι ἀδελφοί Κωνσταντίνος καί Δημήτριος Φραγκόπουλος*, σσ. 139-156· ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Α., *Μεταβυζαντινή μνημειακή Θεσσαλονίκη γέφυρα μέ τίς πηγές τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης*, σσ. 157-173· ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Ι., *Ἡ οἰκονομία σέ λειτουργικά θέματα κατά τόν πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο. Ποιμαντικές ἀνάγκες τῆς Τουρκοκρατίας*, σσ. 175-202· ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ, Α., *Τοπικοί ἰδιωματισμοί στό λειτουργικό μέλος*, σσ. 203-214.

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ Ο ΤΥΠΟΣ, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 238.

Πρωτότυπη συλλογική ἔκδοση τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης, τοῦ Κέντρου Ἱστορίας Θεσσαλονίκης, τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος καί τοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Βορ. Ἑλλάδος. Στόν τόμο καταχωρίζονται ἀξιόλογες ἐπιστημονικές συμβολές: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Γ., *Ὁ τύπος ὡς πηγή ἱστορίας. Ἡ ἐμπειρία ἀπό τήν ἱστορική ἔρευνα τῶν ἐφημερίδων τῆς Θεσσαλονίκης*, σσ. 11-28· ΔΩΣΣΑΣ, Γ., *Ὁ τύπος καί ἡ πολιτική ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης. Μιά ἀνασκόπηση*, σσ. 29-47· ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, Σ., *"Γρηγορεῖτε, Μακεδόνες". Ἡ ἐκπαιδευτική δραστηριότητα τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας Θεσσαλονίκης κατά τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα μέσα ἀπό τίς ἐφημερίδες "Ἑρμῆς" καί "Φάρος τῆς Μακεδονίας"*, σσ. 49-80· ΚΑΪΣΙΔΗΣ, Π., *Ἡ ἐφημερίδα "Ἐποχή" τῆς Τραπεζούντας καί ἡ Μακεδονία (1918-1921)*, σσ. 81-91· ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟΣ, Β., *Ἡ νεότερη ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης καί ὁ τύπος. Τό πλαίσιο*, σσ. 93-98· ΚΑΝΔΥΛΑΚΗΣ, Μ., *Ὁ τύπος τῆς Θεσσαλονίκης ὡς μή προσιτή πηγή τῆς ἱστορίας*, σσ. 99-108· ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ-ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ, Α., *Ὁ τύπος καί ἡ διαμόρφωση μιᾶς "συνείδησης τῆς πόλης" στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα*, σσ. 109-129· ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Α., *Τό περιοδικό "Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς" καί ἡ Θεσσαλονίκη (1917-1951). Ὁ Γεννάδιος καί ἡ ἐποχή του*, σσ. 131-148· ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Χ., *Ἡ ἐμπειρία μιᾶς ἔκθεσης μικροϊστορίας*, σσ. 149-158· ΝΑΡ, Α., *Ἡ θεατρική δραστηριότητα τῶν ἑβραίων τῆς Θεσσαλονίκης μέσα ἀπό τά δημοσιεύματα τοῦ τύπου τους*, σσ. 159-174· ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Χ., *Ἡ Μακεδονία τό 1910 μέσα*

ἀπό τίς σελίδες τῆς ἐφημερίδας "Σάλπιγξ" Μυτιλήνης, σσ. 175-195· ΣΑΤΡΑΖΑΝΗΣ, Α., *Ὁ λόγιος Michel Paillarés καί ἡ ἀρθρογραφία του γιά τή Μακεδονία*, σσ. 197-210· ΣΤΑΜΠΟΥΛΗΣ, Γ., *Ἡ περιοχή τοῦ Λευκοῦ Πύργου στά 1866*, σσ. 211-228· ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ, Ε., *"...καί τιμαί προσιταί". Ἡ διαφήμιση στήν προπολεμική Θεσσαλονίκη*, σσ. 229-238.

ΣΙΜΩΤΑ, Π., *Ἡ ἀποστασία τῶν ἰσραηλιτῶν ἐν Σαττείν (Ἀριθμ. 25, 1 ἑξ. 31, 16)*, Ἀθῆναι 1993, σσ. 38.

Πρόκειται γιά ἀνάτυπο ἀπό τό περιοδικό *Θεολογία* 64(1993), 371-398. Ὁ σ. ἐξετάζει τό θέμα τοῦ ὑποκινητῆ τῆς ἀποστασίας καί τίς μαρτυρίες τῶν κειμένων: τίς ἔμμεσες καί τίς παλαιοδιαθηκικές μαρτυρίες, τίς ἀπηχήσεις στήν Καινή Διαθήκη καί τίς ἐξωβιβλικές μαρτυρίες, ἰουδαϊκές καί χριστιανικές.

SCHMEMANN, A., *Die Grobe Fastenzeit*, München 1994, σσ. 109.

Τό 2ο, κατά σειρά, δημοσίευμα ἀπό τίς ἀξιόλογες ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου Ὀρθοδόξου Θεολογίας, πού δραστηριοποιεῖται στό Μόναχο, μέ σκοπό τήν προβολή τῆς ὀρθόδοξης μαρτυρίας στόν δυτικό κόσμο καί μάλιστα στή Γερμανία. Στά πλαίσια, λοιπόν, αὐτῆς τῆς δραστηριοποίησής του, ἐντάσσεται καί ἡ ἀνά χεῖρας ἔκδοση ἑνός γνωστοῦ καί μεταφρασμένου σέ πολλές γλῶσσες, ὅπως καί στήν ἑλληνική, ἔργου τοῦ διακεκριμμένου ρώσου κληρικοῦ καί καθηγητῆ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν. Ὁ σ. διαπραγματεύεται μέ γλαφυρότητα καί θεολογική ἐμβάθυνση τήν ἐκκλησιαστική περίοδο τῆς Μ. Σαρακοστῆς καί εἰδικότερα τήν ἄσκηση καί τή λατρεία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗ, Χ., Μητροπ. Δημητριάδος, *«Ἀνάρμοστος» προσηλυτισμός καί θρησκευτική ἐλευθερία κατά τήν νομολογία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων*, Ἀθῆναι 1994, σσ. 29.

Τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης ἑστιάζεται στήν ἐξαιρετικά ἀνησυχη-

τική ἐπιδίωξη τῶν διαφόρων αἱρετικῶν, πού δροῦν στή χώρα μας, μέ σκοπό νά καταργήσουν τίς νομικές διατάξεις περί ἀσκήσεως προσηλυτισμοῦ, ὥστε, μέ προκάλυμμα τήν ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, νά ἐπιδίδονται σέ ἀσύστολη καί σαφῶς παράνομη προσηλυτιστική δράση. Ὁ σ. ἀναλύει τίς σχετικές συνταγματικές καί νομικές διατάξεις, παραθέτοντας παράλληλα καί τίς ἀντίστοιχες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δικαίου, ὅπως ἰσχύει κοινά γιά τίς χῶρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ Ἑλλάδα. Ἰδιαίτερα ἀναφέρεται σέ σχετική ἀπόφαση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὑπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ διάδοσης θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καί «ἀνάρμοστου» προσηλυτισμοῦ. Μέ δεδομένο ὅτι οἱ ἐξελίξεις πού συντελοῦνται στήν Εὐρώπη ἐπηρεάζουν καί τόν τρόπο ζωῆς στή χώρα μας, ἡ παραπάνω ἀπόφαση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου συνιστᾶ θετική συμβολή στήν προστασία τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας στήν Ἑλλάδα.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗ, Χ., Μητροπ. Δημητριάδος, *Τό δικαίωμα σ' ἕνα ἀξιοπρεπῆ θάνατο,* Ἀθῆναι 1994, σσ. 31.

Ἡ ἀναμονή τοῦ θανάτου δημιουργεῖ, χωρίς ἀμφιβολία, φόβο στούς περισσότερους ἀνθρώπους. Ἰδιαίτερα τό αἴσθημα αὐτό καταλαμβάνει ἀνθρώπους πού βρίσκονται μακριά ἀπό τήν Ἐκκλησία καί ὁ τρόπος ζωῆς τους δέν διέπεται ἀπό τή χριστιανική ἠθική. Τήν ἀγωνιώδη ἀναζήτηση τοῦ δυτικοῦ, κυρίως, ἀνθρώπου ἦρθαν νά καλύψουν, ὄχι πάντα ἐπιτυχῶς, τά λεγόμενα «κέντρα τελευταίων φροντίδων», πού λειτουργοῦν σήμερα σέ χῶρες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης. Ὁ σ. θεωρεῖ πώς οἱ «τελευταῖες φροντίδες» γιά τόν ἄρρωστο πού πεθαίνει συνιστοῦν μιά κατάκτηση τῆς ἐπιστήμης καί τοῦ ἀνθρώπου στήν προσπάθειά του νά περισώσει τήν ἀξιοπρέπειά του. Καί καταλήγει: «Ἄς προηγοῦνται οἱ ἰατρικές φροντίδες γιά θεραπεία. Καί ὅταν αὐτές ἐξαντλοῦνται καί τό "τέλος ἐγγίζει" τότε ἄς καταβάλλονται προσπάθειες γιά ἕνα θάνατο ἀξιοπρεπῆ, πού ἀνοίγεται πρός τήν μέλλουσα ζωή χωρίς τόν a priori ἀποκλεισμό της» (σ. 24).

Ἀρχιμ. Γ.Χ.

III. *Περιοδικά, ἐφημερίδες καί ἔντυπα*

Α΄

Ἀπόστολος Βαρνάβας, ἐπίσημο περιοδικό τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Λευκωσία, τεύχη 6-8 (1994).

Διδαχή, μηνιαῖον ἐκκλησιαστικόν περιοδικόν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Καλαμάτα, τεύχη 518-519.

Ἐκκλησία, ἐπίσημον δεκαπενθήμερον δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, τεῦχος 13 (1994).

Ἐπαγγελία, μηνιαία ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Γουμενίσσης, Ἀξιουπόλεως καί Πολυκάστρου, Γουμένισσα Κιλκίς, φῦλλον 27.

Ἐπίσκεψις, δεκαπενθήμερον δελτίον εἰδήσεων Ὀρθοδόξου Κέντρου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Γενεύη, τεῦχος 507.

Ἐφημέριος, δεκαπενθήμερο περιοδικό παράρτημα τοῦ ἐπισήμου δελτίου *Ἐκκλησία*, Ἀθῆναι, τεῦχος 13 (1994).

Λυχνάρια τῆς Ἑπταλόφου, διμηνιαία ἔκδοση κατηχητικῶν σχολείων Ἱεροῦ Ναοῦ Ζωοδόχου Πηγῆς Ἑπταλόφου, Θεσσαλονίκη, φῦλλον 146.

Μαρτυρία, διμηνιαῖο περιοδικό τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κυδωνίας καί Ἀποκορώνου, Χανιά, τεῦχος 172.

Ὁ Ποιμήν, μηνιαῖον ἐκκλησιαστικόν περιοδικόν ὄργανον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Μυτιλήνη, τεῦχος 6 (1994).

Ὅσιος Νίκων ὁ «Μετανοεῖτε», περιοδικόν δράσεως καί πνευματικῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μονεμβασίας καί Σπάρτης, Σπάρτη, τεῦχος 107.

Πάνταινος, ἐπίσημο δελτίο Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια, τεῦχος 3 (1994).

Πληροφόρηση τῆς Ἐκκλησίας στό Λαό, μηνιαία ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος, Βόλος, φῦλλα 161-163.

Πρό[σ]κληση, περιοδικό ἐνοριακοῦ πνευματικοῦ κέντρου νεότητος Ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου Ντεπώ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, τεῦχος 17.

Σάλπιγξ Ὀρθοδοξίας, μηνιαῖον ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικόν περιοδικόν ὄργανον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Φλωρίνης, Πρεσπῶν καί Ἑορδαίας, Φλώρινα, τεῦχος 297.

Φωνή τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐπίσημος ἔκδοσις Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Αὐστραλίας, Redfern, τεῦχος 181.

Χριστιανική Καταφυγή Νέων «Ὁ Ἅγιος Δημήτριος», διμηνι-

αῖον περιοδικόν πνευματικοῦ κέντρου Ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη, τεῦχος 52.

Β΄

Ἀναγέννησις, ὀρθόδοξον χριστιανικόν περιοδικόν, Ἡράκλειον, τεῦχος 442.

Ἀνοιχτοί Ὁρίζοντες, μηνιαῖο περιοδικό χριστιανικοῦ προβληματισμοῦ, Ἀθήνα, τεύχη 915-916.

Ἀπολύτρωσις, μηνιαῖον ὄργανον ὁμωνύμου ὀρθοδόξου ἀδελφότητος, Θεσσαλονίκη, τεύχη 583-585.

Ἐκκλησιαστική Παράδοσις, διμηνιαῖον ὀρθόδοξον περιοδικόν, Ἀθῆναι, φῦλλον 77.

Ἐνορία, ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικόν περιοδικόν, Ἀθῆναι, φῦλλον 852.

Ζωή, ὀρθόδοξον περιοδικόν ὄργανον ὁμωνύμου ἀδελφότητος θεολόγων, Ἀθῆναι, τεύχη 3772-3778.

Ἡ δράση μας, ὀρθόδοξον μηνιαῖον φοιτητικόν περιοδικόν, Ἀθῆναι, τεύχη 320-321.

Ἠπειρωτική Ἑστία, διμηνιαία ἐπιθεώρησις, Ἰωάννινα, τεῦχος 484.

Ἡ Φωνή τῆς Ὀρθοδοξίας, μηνιαῖον ὄργανον τῆς Ἐκκλησίας τῶν «Γνησίων Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν Ἑλλάδος», Ἀθῆναι, φῦλλον 863.

Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, μηνιαῖο ὀρθόδοξο χριστιανικό περιοδικό ὄργανο τοῦ ὁμωνύμου συλλόγου, Ἀθήνα, τεύχη 353-356.

Καθολική, ἑβδομαδιαία ἐφημερίδα χριστιανικοῦ περιεχομένου, Ἀθήνα, φῦλλα 2750-2752.

Καινή Κτίσις, μηνιαῖον ὄργανον τῶν ὀρθοδόξων χριστιανικῶν ἑνώσεων, Ἀθῆναι, τεύχη 977-980.

Κῆρυξ Γνησίων Ὀρθοδόξων, μηνιαῖον ἐπίσημον ὄργανον τῆς Ἐκκλησίας τῶν «Γνησίων Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν τῆς Ἑλλάδος», Ἀθῆναι, τεύχη 199-200.

Μακεδονική Ζωή, μηνιαῖο εἰκονογραφημένο περιοδικό, Θεσσαλονίκη, τεῦχος 340.

Οἱ Νικητές, διμηνιαία ἐφημερίδα τῆς Ἑλληνικῆς Κίνησης Πνευματικῆς Ἀναγεννήσεως, Κατερίνη, φῦλλον 179.

Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι, διμηνιαῖον ἐθνικοθρησκευτικόν φῦλλον ὄργανον τοῦ ὁμωνύμου ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ συλλόγου, Ἀθῆναι, φῦλλα 1473-1474.

Ὀρθόδοξος Παρατηρητής, διμηνιαῖο περιοδικό «Γνησίων Ὀρθοδόξων Χριστιανικῶν Ἀρχῶν», Πειραιεύς, τεύχη 52(113)-53(114).

Ὁσία Εἰρήνη ἡ Χρυσοβαλάντου, διμηνιαῖον ὀρθόδοξον χριστιανικόν περιοδικόν, Ἀθῆναι, τεῦχος 358.

Ὁ Σταυρός, μηνιαῖον περιοδικόν ὄργανον ὀρθοδόξου ἱεραποστολικῆς ἀδελφότητος, Ἀθῆναι, τεύχη 388-389.

Ὁ Σωτήρ, ὀρθόδοξον χριστιανικόν περιοδικον ὄργανον ὁμωνύμου ἀδελφότητος θεολόγων, Ἀθῆναι, τεύχη 1567-1571.

Πολύτεκνη Οἰκογένεια, τριμηνιαῖο δημοσιογραφικό ὄργανο Πανελλήνιας Ἑνώσεως Φίλων τῶν Πολυτέκνων, Ἀθηνα, τεύχη 62-63.

Πυρσός, περιοδική ἔκδοση πνευματικῆς μαρτυρίας, Λευκωσία, τεῦχος 70.

Σύνδεσμος, μηνιαῖο περιοδικό ἑλληνοχριστιανικῆς μαρτυρίας, Καλαμάτα, τεύχη 286-287.

Φωνή τοῦ Εὐαγγελίου, μηνιαῖο χριστιανικό περιοδικό, Χολαργός Ἀθηνῶν, τεύχη 8-9 (1994).

Χριστιανικές Πενιές, δίμηνο ὀρθόδοξο χριστιανικό φῦλλο, Ἀθήνα, φῦλλο 318.

Χριστιανική, ἐφημερίδα χριστιανικοῦ κοινωνικοῦ ἀγώνα, Ἀθήνα, φῦλλα 462(776)-465(779).

Χριστιανική Σπίθα, μηνιαῖον ὄργανον ἀδελφοτητος «Ὁ Σταυρός», Ἀθήνα, φῦλλα 508-511.

Γ΄

Augustinianum, periodicum semestre Instituti Patristici «Augustinianum», Roma, τεῦχος 2 (1994).

Egyhazi Kronika, keleti orthodox egyhazi folyoirat, Budapest, τεῦχος 3 (1994).

Irénikon, révue trimestrielle des Moines de Chevetogne, Chevetogne, τεῦχος 2 (1994).

Orthodox Life, bimonthly publication of the Brotherhood of Saint Job of Pochaev at Holy Trinity Monastery, New York, τεῦχος 3 (1994).

Ostkirchliche Studien, jährliches Verlag in vier Heften des Ostkirchlichen Instituts, Würzburg, τεύχη 2-3 (1994).

St. Mark, monthly review of the monastery of St. Macarius the Great, Cairo, τεῦχος 9 (1994).

Una Sancta, Zeitschtift für ökymenische Begegnung, Meitingen-Greising, τεῦχος 3 (1994).

ΧΡΟΝΙΚΑ
ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θ. Λατρεία

Ὁ Παναγιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμων ὁ Β΄ κατά τό δίμηνον Σεπτεμβρίου-Ὀκτωβρίου 1994 ἐχοροστάτησε, προεξῆρχε καί ἐκήρυξε:

Σεπτέμβριος

Τήν Κυριακήν 4 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν Ἁγίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου. Τήν Τετάρτην 7 τοῦ μηνός εἰς τόν πανηγυρίζοντα Ἱερόν Ναόν Παναγίας Γοργοεπηκόου (Παναγούδας). Τήν Παρασκευήν 9 τοῦ μηνός εἰς τήν τελετήν τῶν Ἐγκαινίων τῆς 59ης περιόδου λειτουργίας τῆς Διεθνοῦς Ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης Helexpo Δ.Ε.Θ., παρουσίᾳ τοῦ Πρωθυπουργοῦ, μελῶν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, τοῦ Διπλωματικοῦ Σώματος καί τῶν λοιπῶν Ἀρχῶν, ἀναγνώσας καί τό σχετικόν μήνυμα τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου. Τήν Κυριακήν 11 τοῦ μηνός, πρωΐαν, εἰς τό Ἱερόν Ναόν τοῦ Πολιούχου Ἁγίου Δημητρίου καί, ἑσπέρας, εἰς τά ἐγκαίνια τοῦ μουσείου βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, παρουσίᾳ τοῦ Πρωθυπουργοῦ καί τῶν λοιπῶν Ἀρχῶν. Τήν Τετάρτην 14 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Καθεδρικόν Ναόν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τελέσας τήν εἰς πρεσβύτερον χειροτονίαν τοῦ διακόνου Δημητρίου Μιχαηλίδη καί τήν εἰς διάκονον τοιαύτην τοῦ μοναχοῦ Νήφωνος Πουλοπούλου. Τήν Κυριακήν 18 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Καθεδρικόν Ναόν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Τήν Κυριακήν 25 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ.

Ὀκτώβριος

Τήν Κυριακήν 2 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν Ἁγίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου. Τήν Κυριακήν 9 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Καθεδρικόν Ναόν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Τήν Πέμπτην 13 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν Παναγίας Ἀχειροποιήτου καί εἰς τόν Ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἐπί τῇ ἐπετείῳ τοῦ Μακεδονικοῦ

᾿Αγῶνος, παρουσίᾳ τῶν ᾿Αρχῶν. Τήν Κυριακήν 16 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ. Τήν Πέμπτην 20 τοῦ μηνός, ὡσαύτως, εἰς τόν Ἱερόν Μητροπολιτικόν Ναόν Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἐπί τῇ μνήμῃ τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος ᾿Αρτεμίου, προστάτου τῶν Σωμάτων τῆς Ἑλληνικῆς ᾿Αστυνομίας, παρουσίᾳ τῶν ᾿Αρχῶν. Τήν Κυριακήν 23 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Ναόν τοῦ Πολιούχου Ἁγίου Δημητρίου, τελέσας τήν ἀρχαιοπρεπῆ θ. λειτουργίαν τοῦ Ἁγίου ᾿Ιακώβου ᾿Αδελφοθέου, τελέσας καί τήν εἰς διάκονον χειροτονίαν τοῦ μοναχοῦ Θεωνᾶ Πλιάντη. Τήν Κυριακήν 30 τοῦ μηνός εἰς τόν Ἱερόν Καθεδρικόν Ναόν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τελέσας ἐπιμνημόσυνον δέησιν διά τούς ἀναιρεθέντας ὑπό τῶν ναζιστικῶν στρατευμάτων κατοχῆς.

᾿Εθιμοτυπία - Συσκέψεις

Ὁ Παναγιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμων ὁ Β΄:

- Τήν Τρίτην 6 Σεπτεμβρίου ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν τόν Πανοσιολ. ᾿Αρχιμ. Νικῆταν Βουτυρᾶν, ἱεροκήρυκα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως ᾿Αλεξανδρουπόλεως, ἀναλαβόντα χρέη προϊσταμένου τῆς ἀδελφότητος θεολόγων «Ζωή».
- Τήν Πέμπτην 8 Σεπτεμβρίου ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν συνεργασίας τόν πρόεδρον τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς ᾿Εκθέσεως Θεσσαλονίκης Helexpo Δ.Ε.Θ. κ. Βασίλειον Κουρτέσην, ἐν ὄψει τῶν ἐγκαινίων τῆς 59ης περιόδου λειτουργίας αὐτῆς.
- Τήν Δευτέραν 12 Σεπτεμβρίου ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν τόν Θεοφ. ᾿Επίσκοπον Μελόης κ.κ. Φιλόθεον (Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον).
- Τήν αὐτήν ἡμέραν ἐδέχθη, ὡσαύτως, εἰς ἐπίσκεψιν τόν ἐν Ἑλλάδι πρέσβυν τοῦ ᾿Ισραήλ ἐξοχώτατον κ. David Sasson.
- Τήν αὐτήν ἡμέραν ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν καί τόν ἀποχωροῦντα ὁριστικῶς ἐκ Θεσσαλονίκης Γενικόν Πρόξενον τῆς Τουρκίας ἐξοχώτατον κ. Murat Bilhan.
- Τήν Πέμπτην 15 Σεπτεμβρίου προήδρευσε τῆς κατά μῆνα τακτικῆς ἱερατικῆς συνάξεως τοῦ Κλήρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως.
- Τήν Δευτέραν 19 Σεπτεμβρίου ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν τόν Σεβ. Μητροπολίτην Βεροίας κ.κ. Παντελεήμονα.
- Τήν Δευτέραν 26 Σεπτεμβρίου ἐδέχθη εἰς ἐθιμοτυπικήν ἐπίσκεψιν τήν ἐν Θεσσαλονίκῃ νέαν Γενικήν Πρόξενον τῶν Η.Π.Α. ἐξοχω-

τάτην κ. Miriam Hughes.

– Τήν αὐτήν ἡμέραν ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν καί τόν Πρόεδρον τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ. καθηγητήν κ. Βασίλειον Ψευτογκᾶν, ἐπί τῇ ἐνάρξει τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους.

– Τήν Τρίτην 27 Σεπτεμβρίου ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν τήν Καθηγουμένην τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Πανοράματος ὁσιολογιωτάτην μοναχήν Φεβρωνίαν.

– Τήν Παρασκευήν 30 Σεπτεμβρίου ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν τόν Διευθυντήν τοῦ Γραφείου Τύπου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κ. Ἰωάννην Χατζηφώτην.

– Τήν Δευτέραν 3 Ὀκτωβρίου ἐδέχθη εἰς ἐθιμοτυπικήν ἐπίσκεψιν τόν νέον Κοσμήτορα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. καθηγητήν κ. Νικόλαον Ματσούκαν.

– Τήν αὐτήν ἡμέραν ἐδέχθη εἰς ἐθιμοτυπικήν ἐπίσκεψιν τόν Πρόεδρον τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς τοῦ Α.Π.Θ. καθηγητήν κ. Χρῖστον Κρικώνην, ἐπί τῇ ἐνάρξει τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους.

– Τήν Τρίτην 4 Ὀκτωβρίου ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν τόν Σεβ. Μητροπολίτην Σεβαστείας κ.κ. Δημήτριον (Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον).

– Τήν Τετάρτην 5 Ὀκτωβρίου ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν τούς Σεβ. Μητροπολίτας Ἀργολίδος κ.κ. Ἰάκωβον καί Ἄρτης κ.κ. Ἰγνάτιον.

– Τήν Δευτέραν 10 Ὀκτωβρίου προήδρευσε τῆς κατά μῆνα τακτικῆς ἱερατικῆς συνάξεως τοῦ Κλήρου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως.

– Τήν αὐτήν ἡμέραν ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν τόν Σεβ. Μητροπολίτην Βεροίας κ.κ. Παντελεήμονα.

– Τήν Πέμπτην 13 Ὀκτωβρίου ἐδέχθη εἰς ἐθιμοτυπικήν ἐπίσκεψιν τόν νέον πρύτανιν τοῦ Α.Π.Θ. καθηγητήν κ. Ἀντώνιον Μάντην, συνοδευόμενον ὑπό τοῦ Προέδρου τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καθηγητοῦ κ. Χρίστου Κρικώνη.

– Τήν Δευτέραν 17 Ὀκτωβρίου ἐδέχθη εἰς ἐθιμοτυπικήν ἐπίσκεψιν τόν ἐν Θεσσαλονίκῃ νέον Γενικόν Πρόξενον τῆς Τουρκίας κ. Koray Targay.

– Τήν Πέμπτην 27 Ὀκτωβρίου ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν τόν Σεβ. Μητροπολίτην Κεφαλληνίας κ.κ. Σπυρίδωνα.

– Τήν Παρασκευήν 28 τοῦ μηνός παρηκολούθησεν ἐκ τῆς ἐξέδρας τῶν ἐπισήμων τήν μεγάλην στρατιωτικήν παρέλασιν, ἐπί τῇ ἐπετείῳ ἀπελευθερώσεως τῆς πόλεως ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καί ἐπί τῇ Ἐθνικῇ Ἑορτῇ.

Πρόγραμμα

ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων ἐπί τῇ ὑποδοχῇ τῆς Ἱερᾶς καί Θαυματουργοῦ Εἰκόνος Παναγίας Ἑκατονταπυλιανῆς ἐκ τῆς νήσου Πάρου
καί
ἐπί τῇ ἑορτῇ τοῦ Ἁγίου Ἐνδόξου Μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ Μυροβλύτου, Πολιούχου τῆς Πόλεως Θεσσαλονίκης

ΤΕΤΑΡΤΗ 19 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

3.30 μ.μ.	Ἔλευσις τῆς Ἱερᾶς Εἰκόνος Παναγίας «Ἑκατονταπυλιανῆς» ἐκ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Παροναξίας καί ὑποδοχή αὐτῆς εἰς τόν πρό τοῦ Λευκοῦ Πύργου χῶρον. Μικρά δέησις καί λιτανευτική πομπή μέ προορισμόν τόν Ναόν τοῦ Πολιούχου, διά τῶν ὁδῶν Ἐθνικῆς Ἀμύνης καί Ἁγίου Δημητρίου.
5.00 μ.μ.	Ἄφιξις τῆς Ἱερᾶς Εἰκόνος ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Πολιούχου. Πανηγυρική δοξολογία καί ἀνταλλαγή προσφωνήσεων - ἀντιφωνήσεων.
6.00 μ.μ.	Μέγας πανηγυρικός Ἀρχιερατικός Ἑσπερινός.
8.00 μ.μ.	Παρακλητικός Κανών.
9.00 μ.μ.	Ἀγρυπνία.

ΠΕΜΠΤΗ 20 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.30-10.30 π.μ.	Ὄρθρος καί Ἀρχιερατική Θεία Λειτουργία, προεξάρχοντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Παροναξίας κ.κ. Ἀμβροσίου.
6.00 μ.μ.	Ἑσπερινός.
8.00 μ.μ.	Παρακλητικός Κανών.
9.00 μ.μ.	Ἀγρυπνία

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 21 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.30-9.30 π.μ.	Ὄρθρος καί Θεία Λειτουργία.
6.00 μ.μ.	Ἑσπερινός.
8.00 μ.μ.	Παρακλητικός Κανών.
9.00 μ.μ.	Ἀγρυπνία.

ΣΑΒΒΑΤΟ 22 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.30-9.30 π.μ.	Ὄρθρος καί Θεία Λειτουργία.
5.00 μ.μ.	Ἑσπερινός.

ΚΥΡΙΑΚΗ 23 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.00-10.30 π.μ.	Ὄρθρος καί πανηγυρική Ἀρχιερατική Θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, προεξάρχοντος τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος τοῦ Β΄.

ΔΕΥΤΕΡΑ 24 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.30-9.30 π.μ.	Ὄρθρος καί Θεία Λειτουργία.
6.00 μ.μ.	Ἐπιτάφιος Ἁγίου Δημητρίου.

ΤΡΙΤΗ 25 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.30-9.30 π.μ.	Ὄρθρος καί Θεία Λειτουργία.
11.00 π.μ.	Λιτάνευσις τῆς Ἱερᾶς Εἰκόνος Παναγίας τῆς «Ἑκατονταπυλιανῆς», μετά τῶν Σεπτῶν Λειψάνων καί τῆς Θαυματουργοῦ Εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.
6.00 μ.μ.	Μέγας πανηγυρικός Ἑσπερινός μέ Ἀρχιερατικήν Συγχοροστασίαν, προεξάρχοντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Βεροίας, Ναούσης καί Καμπανίας κ.κ. Παντελεήμονος.

ΤΕΤΑΡΤΗ 26 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.00-10.30 π.μ.	Ὄρθρος - Ἀρχιερατικόν Συλλείτουργον.
11.00 π.μ.	Δοξολογία ἐπί τῇ ἐπετείῳ ἀπελευθερώσεως τῆς πόλεως, προεξάρχοντος τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος τοῦ Β΄.
6.00 μ.μ.	Πανηγυρικός Ἀρχιερατικός Ἑσπερινός ἐπί τῇ συνάξει τῶν Ἁγίων Δημητρίου, Νέστορος καί Λούπου.
8.00 μ.μ.	Παρακλητικός Κανών.
9.00 μ.μ.	Ἀγρυπνία.

ΠΕΜΠΤΗ 27 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.30-9.30 π.μ.	Ὄρθρος καί Θεία Λειτουργία.
6.00 μ.μ.	Ἑσπερινός.
8.00 μ.μ.	Παρακλητικός Κανών.
9.00 μ.μ.	Ἀγρυπνία.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.30-10.30 π.μ.	Ὄρθρος καί Θεία Λειτουργία.
6.00 μ.μ.	Ἑσπερινός.
8.00 μ.μ.	Παρακλητικός Κανών.
9.00 μ.μ.	Ἀγρυπνία.

ΣΑΒΒΑΤΟ 29 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.30-9.30 π.μ.	Ὄρθρος καί Θεία Λειτουργία.

ΚΥΡΙΑΚΗ 30 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

7.30-10.30 π.μ.	Ὄρθρος καί Θεία Λειτουργία.

Ἀρχιερεῖς εἰς Ἑορτάς Ἁγίου Δημητρίου

1. Παναγιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμων ὁ Β΄.
2. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Λαγκαδᾶ κ.κ. Σπυρίδων.
3. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Τυρολόης καί Σερεντίου κ.κ. Παντελεήμων.
4. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Παροναξίας κ.κ. Ἀμβρόσιος.
5. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κεφαλληνίας κ.κ. Σπυρίδων.
6. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ζακύνθου κ.κ. Χρυσόστομος.
7. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Τρίκκης καί Σταγῶν κ.κ. Ἀλέξιος.
8. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Χίου, Ψαρῶν καί Οἰνουσσῶν κ.κ. Διονύσιος.
9. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Νεαπόλεως καί Σαμαρείας κ.κ. Ἀμβρόσιος (Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων).
10. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Σερρῶν καί Νιγρίτης κ.κ. Μάξιμος.
11. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κερκύρας καί Παξῶν κ.κ. Τιμόθεος.
12. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ἐλευθερουπόλεως κ.κ. Εὐδόκιμος.
13. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Μιλήτου κ.κ. Ἀπόστολος (Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον).
14. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κίτρους καί Κατερίνης κ.κ. Ἀγαθόνικος.
15. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Περγάμου κ.κ. Ἰωάννης (Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον).
16. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Λήμνου κ.κ. Ἱερόθεος.
17. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Γουμενίσσης, Ἀξιουπόλεως καί Πολυκάστρου κ.κ. Δημήτριος.

18. Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Βεροίας, Ναούσης καί Καμπανίας κ.κ. Παντελεήμων.

Τιμητική διάκρισις εἰς τήν Ἐθνικήν Ὁμάδα Ἐφήβων Χειροσφαιρίσεως (Hand ball)

Ὁ Παναγιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμων ὁ Β΄ εἰς ἐπίσημον ἐκδήλωσιν ἐτίμησεν τήν Ἐθνικήν Ὁμάδα Ἐφήβων Χειροσφαιρίσεως (Hand ball), διά τήν σθεναράν ἐθνικήν στάσιν της εἰς τά πλαίσια τοῦ Πανευρωπαϊκοῦ Πρωταθλήματος, τό ὁποῖον διεξήχθη εἰς τό Ἰσραήλ.

Συγκεκριμένως, οἱ παράγοντες καί οἱ ἀθληταί τῆς Ἐθνικῆς Ὁμάδος Ἐφήβων ἠρνήθησαν νά συμμετάσχουν εἰς τούς ἀγῶνας τοῦ πρωταθλήματος, διότι ἡ ἀντίστοιχος ὁμάς τῶν Σκοπίων ἐνεφανίσθη εἰς τούς ἀγωνιστικούς χώρους ὑπό τό ὄνομα «Μακεδονία» καί μέ ἔμβλημα τόν ἥλιον τῆς Βεργίνης.

Ὁ Παναγιώτατος, ἐπανακάμπτων ἐκ τοῦ προσκυνήματος εἰς τήν Ἁγίαν Γῆν, συνηντήθη μέ τήν ἀποστολήν τῆς Ἐθνικῆς Ὁμάδος Ἐφήβων εἰς τό ἀεροδρόμιον τοῦ Τέλ Ἀβίβ, μεθ' ἧς καί συνεταξίδευσεν ἕως τάς Ἀθήνας, ἐκφράσας τά θερμά του συγχαρητήρια διά τήν ἀξιομίμητον στάσιν των. Κατά τήν ἄφιξιν τοῦ ἀεροσκάφους τῶν ἰσραϊλινῶν ἀερογραμμῶν εἰς τό ἀνατολικόν ἀεροδρόμιον Ἀθηνῶν, ὁ Παναγιώτατος ἐδήλωσε εἰς τούς δημοσιογράφους ὅτι θά τιμήσῃ καί ἐπισήμως τήν ἀποστολήν τῆς Ἐθνικῆς Ὁμάδος Ἐφήβων.

Οὕτως, τήν Πέμπτην 1 Σεπτεμβρίου ἐδέχθη, κατόπιν προσκλήσεώς του, τούς κ.κ. Ἀθανάσιον Σιούλην καί Ἀστέριον Μαυρουδῆ, πρόεδρον καί μέλος ἀντιστοίχως τῆς Τοπικῆς Ἐπιτροπῆς Θεσσαλονίκης τῆς Ὁμοσπονδίας Χειροσφαιρίσεως Ἑλλάδος (Ο.Χ.Ε.), ἀπονείμας αὐτοῖς τό χρυσοῦν μετάλλιον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Ἐν συνεχείᾳ, τήν Πέμπτην 15 Σεπτεμβρίου, ἐδέχθη τό Διοικητικόν Συμβούλιον τῆς Ο.Χ.Ε., καθώς καί τούς ἀθλητάς τῆς Ἐθνικῆς Ὁμάδος Ἐφήβων. Εἰς προσφώνησίν του πρός ἅπαντας τούς ἀνωτέρω ἐξῆρε, διά μίαν εἰσέτι φοράν, τήν σθεναράν καί ἑνιαίαν στάσιν των, κατά τήν διεξαγωγήν τοῦ Πανευρωπαϊκοῦ Πρωταθλήματος Χειροσφαιρίσεως ἐν Τέλ Ἀβίβ, κατόπιν τῆς προκλητικῆς ἐμφανίσεως τῶν ἀθλητῶν τῆς ἐθνικῆς ὁμάδος τοῦ ψευδοκράτους τῶν Σκοπίων, οἱ ὁποῖοι ἠξίωσαν νά φέρουν εἰς τάς ἐνδυμασίας των τόν ἥλιον τῆς Βεργίνης.

Συγκεκριμένως ὁ Παναγιώτατος ἐτόνισε: «*Ἐκτιμῶμεν τό κατόρθωμά σας. Τέτοιες πράξεις πρέπει νά ἀποτελοῦν παράδειγμα δι᾿ ὅλους τούς νέους μας. Τό ὄνομα τῆς Μακεδονίας θά τό φυλάξωμεν ὡς κόρη ὀφθαλμοῦ. Θά πεθάνωμεν γι᾿ αὐτό, ἐάν χρειαστῇ. Οἱ Ἕλληνες στάς κρισίμους στιγμάς εἶναι μία ψυχή καί μία καρδία. Σᾶς συγχαίρω διότι ἀπεδείξατε νά ἀγωνίζεστε, ὅταν πρέπη. Νά καταλάβουν οἱ Σκοπιανοί ὅτι δέν μποροῦν να παίζουν με τά ἐθνικά μας σύμβολα*».

Εἰς ἀντιφώνησίν του ὁ Πρόεδρος τοῦ Δ.Σ. τῆς Ο.Χ.Ε. κ. Γεώργιος Χαλκίδης ἐξέφρασε τά βαθύτατα αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης καί συγκινήσεως διά τήν ὅλην στάσιν τοῦ Παναγιωτάτου ἀπό τῆς πρώτης συναντήσεως των ἐν τῷ ἀεροδρομίῳ τοῦ Τέλ Ἀβίβ ἕως καί τῆς ἐν προκειμένῳ τιμητικῆς διακρίσεως, τήν ὁποίαν ἐπεφύλαξεν εἰς τήν Ἐθνικήν Ὁμάδα Ἐφήβων, ἀπέδωκεν εἰς τόν Παναγιώτατον τιμητικήν πλακέταν καί ἐτόνισεν: «*Γιά τά παιδιά αὐτά πού εἶχαν ἐξασφαλίσει τήν εἴσοδό τους στήν τετράδα τῶν τελικῶν, ἡ βράβευση αὐτή εἶναι μιά τεράστια ἠθική ἱκανοποίηση*».

Λαβών καί πάλιν τόν λόγον ὁ Παναγιώτατος ἐπεσήμανε ὅτι εἶχεν ἐπαφήν μέ τόν Ὑπουργόν Παιδείας, ἀπό τόν ὁποῖον καί ἐζήτησε την εἴσοδον τῶν ἀθλητῶν μας, ἄνευ ἐξετάσεων, εἰς τά Τ.Ε.Φ.Α.Α., ὡς προβλέπεται διά τούς πρωταθλητάς, καί ὑπεγράμμισεν ὅτι διά τόν αὐτόν λόγον ἐζήτησεν τήν συνδρομήν τῶν Ὑπουργῶν κ.κ. Στ. Παπαθεμελῆ καί Κ. Κουλούρη.

Ὁ Παναγιώτατος, ἐν τέλει, ἀπένειμε πρός ἅπαντας, ἀθλητάς καί παράγοντας, ἀργυροῦν ἀναμνηστικόν μετάλλιον φέρον ἐν μέσῳ ἐπίχρυσον ὁμοίωμα τοῦ ἡλίου τῆς Βεργίνης.

Ὁ ἐκ τῶν ἀθλητῶν ἀρχηγός τῆς Ἐθνικῆς Ὁμάδος Ἐφήβων κ. Ἀναστάσιος Πρωτογέρης εἶπεν: «*Εἴμαστε ὅλοι πολύ συγκινημένοι. Ἐλπίζουμε τό κράτος νά βοηθήσει τόν ἑλληνικό ἀθλητισμό, ὥστε νά μήν ἐπαναλαμβάνονται τέτοιες προκλήσεις*».

Εἰς τήν ἐκδήλωσιν παρέστησαν ἅπαντες οἱ παῖχται τῆς Ἐθνικῆς Ὁμάδος Ἐφήβων καί, ἐκτός τοῦ Προέδρου, οἱ σύμβουλοι τῆς Ο.Χ.Ε. κ.κ. Κωνσταντῖνος Θεοχαρόπουλος καί Ἀστέριος Μαυρουδῆς. Ἐπίσης, οἱ προπονηταί αὐτῆς κ.κ. Ἰωάννης Καρακεχαγιᾶς καί Γεώργιος Κρανάκης, ἐκπρόσωποι τῆς Τοπικῆς Ἐπιτροπῆς Θεσσαλονίκης, καθώς καί πολλοί δημοσιογράφοι.

GREGORIOS O PALAMAS

Vogatsikou 7, GR-546 22 (ou C.P. 10335, GR-541 10) Thessalonique-Grèce

REVUE BIMESTRIELLE THEOLOGIQUE ET ECCLESIASTIQUE
EDITEE A PARTIR DE 1917 PAR LA METROPOLE DE THESSALONIQUE

DIRECTION

SA SAINTETE LE METROPOLITE DE THESSALONIQUE
mgr. PANTELEIMON

REDACTION

Archiprêtre DIMITRIOS VAKAROS, Docteur en Théologie

SUPERVISION

Archimandrite GEORGIOS CHRYSOSTOMOY, Docteur ès Lettres

CONDITIONS D´ ABONNEMENT

GRECE: 4.000 dr. ETRANGER: 50 dollars US
PRIX DES TOMES D´ ANNEES PRECEDENTES: 5.000 dr.

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ

1. Ὁ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* εἶναι ἐπιστημονικὸν περιοδικόν, ἐκδιδόμενον ἀνὰ δίμηνον ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.
2. Ἐν αὐτῷ δημοσιεύονται πρωτότυποι ἐπιστημονικαὶ μελέται καὶ βιβλιοκρισίαι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Θεολογίαν ἢ εἰς τὰς συγγενεῖς πρὸς αὐτὴν ἐπιστήμας. Αἱ πρὸς δημοσίευσιν μελέται δέον νὰ εἶναι αὐτοτελεῖς καὶ ἄρτιαι, γεγραμμέναι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἢ εἰς μίαν τῶν Εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, κατὰ τρόπον ἐπιστημονικόν, ἄνευ προσωπικῆς ἐπιθέσεως ἢ ἀντεγκλήσεως καὶ εἰς τὴν ὁριστικήν των μορφήν.
3. Τὰ ἀποστελλόμενα κείμενα δέον νὰ εἶναι εὐανάγνωστα, γεγραμμένα ἐπὶ τῆς μιᾶς μόνον ὄψεως τοῦ χάρτου καὶ νὰ μὴν ὑπερβαίνουσιν, κατὰ κανόνα, τὸ ἓν τυπογραφικὸν φῦλλον. Οὐδὲν κείμενον ἐπιστρέφεται.
4. Ἡ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ ἀποφαίνεται ἐπὶ τῆς δημοσιεύσεως ἢ μὴ τῶν εἰς αὐτὴν στελλομένων κειμένων. Οὐδὲν κείμενον δημοσιεύεται ἄνευ ἐγκρίσεως καὶ οὐδεμία μεταβολὴ ἐπιτρέπεται μετὰ τὴν στοιχειοθεσίαν ἢ ἐπὶ τοῦ τυπογραφείου. Τὰ ἑκάστοτε δημοσιευόμενα ἄρθρα ἀπηχοῦν τὰς γνώμας τῶν συγγραφέων.
5. Εἰς τοὺς συνεργάτας τοῦ περιοδικοῦ παρέχονται δωρεὰν 50 ἀνάτυπα διὰ τὰς μελέτας καὶ 10 ἀνάτυπα διὰ τὰς βιβλιοκρισίας. Δι᾽ ἐπὶ πλέον ἀνάτυπα οἱ ἐνδιαφερόμενοι δέον νὰ ἔρχωνται αὐτοπροσώπως εἰς ἀπ᾽ εὐθείας ἐπαφὴν μετὰ τοῦ τυπογραφείου.
6. Παντὸς συγγράμματος ἢ ἐντύπου ἀποστελλομένου πρὸς τὴν Διεύθυνσιν τοῦ περιοδικοῦ γίνεται μνεία ἐν τῷ οἰκείῳ βιβλιογραφικῷ τόπῳ.
7. Ὁ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* ἀνταλλάσσεται πρὸς πᾶν ἐπιστημονικὸν περιοδικόν. Εἰς οὐδένα παρέχεται δωρεάν.
8. Κείμενα πρὸς δημοσίευσιν, βιβλία, ἔντυπα καὶ πᾶν ἀφορῶν εἰς τὴν Σύνταξιν, καθὼς καὶ πᾶσα ἐντολὴ πρὸς ἐγγραφήν, δεόντως συνοδευομένη ὑπὸ τοῦ ἀναλόγου ἀντιτίμου, δέον νὰ ἀπευθύνωνται μόνον εἰς τὴν ταχυδρομικὴν διεύθυνσιν τοῦ περιοδικοῦ.

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ: *ΜΕΛΙΣΣΑ*, 570 21 Ἀσπροβάλτα, τηλ. (0397) 23 313